

Rośliny użytkowe w Puszczy Knyszyńskiej i Beskidzie Niskim

Useful plants in the Knyszyn Forest and the Beskid Niski Mountains

Piotr Klepacki

Instytut Botaniki, Uniwersytet Jagielloński, ul. Kopernika 27, 31-501 Kraków

email: piotr.klepacki@uj.edu.pl

ABSTRACT. The aim of the study was to investigate the use of plants in two regions of Poland – the Knyszyn Forest and the Beskid Niski Mountains. The aim was to find all of the possible contemporary uses of plants in these areas. Four basic categories of useful plant were distinguished: 1. food plants (wild and domestic), 2. ritual plants (e.g. blessed during church holidays, used in other ritual situations, including weddings etc.), 3. medicinal plants and 4. household plants (e.g. plants used to repel pests). The material consisted of 270 interviews (137 – Knyszyńska Forest and 133 – Beskid Niski), which provided 7210 records (uses of a plant by one informant in one specific way). The analysis of the collected material shows that inhabitants of the Beskid Niski Mts use more taxa of plants than those from the Knyszyńska Forest. The selection of plants differs between the areas, influenced by both cultural and environmental factors. Patterns of plant use show the continuation of some traditional uses, and the acquisition of new ones from universal, “urban” culture.

Keywords: Beskid Niski, Puszcza Knyszyńska, medicinal plants, ritual plants

WSTĘP

Polska jest w dobrej sytuacji, gdyż posiada znaczne zasoby danych zebranych w ciągu ostatnich stu pięćdziesięciu lat (por. Klepacki 2007). Z drugiej strony, jest miejscem bardzo dynamicznych zmian, które zachodzą w związku ze wstąpieniem Polski do Unii Europejskiej. Daleko posuniętej zmianie w sposobie gospodarowania ziemią (profesjonalizacja rolnictwa) towarzyszy zmiana stylu życia i struktury społecznej na wsi. Oznacza to również utratę dotychczasowych form przekazu wiedzy między pokoleniami, a co za tym idzie – utratę dziedzictwa lokalnej wiedzy.

Celem niniejszej pracy było zbadanie i opisanie współczesnego¹ użytkowania roślin w dwóch regionach, co do których istniały przesłanki, że obserwowane zmiany przechodzą nieco wolniej niż reszta kraju. Wyzwaniem dla autora było odniesienie się do dwóch skrajnych mitów, jakie obecne są w kulturze wielkomiejskiej: jednego – o zupełnym zatraceniu dawnej wiedzy, i drugiego – silniejszego, o zachowaniu jej w stanie nietkniętym na polskiej prowincji. Prawda wydaje się być jak zwykle gdzieś po środku. W niektórych obszarach użytkowania roślin, takich jak święcenie ziół czy niektóre zabiegi lecznicze, wciąż żywe są praktyki znane z podręczników etnografii, zadziwiające swoim archaizmem. Inne zaskakują egzotyką i pomieszaniem porządków, starego z nowym, swojskiego z obcym.

Równoczesne badanie dwóch terenów dało, rzadką w skali kraju, możliwość porównania. Wyłania się z niego obraz podobieństw i różnic, które zwykle umykają, kiedy mamy do czynienia z monografią regionów lub pracami syntetycznymi na materiale ogólnopolskim.

¹ Należy zastrzec, że badania przeprowadzono dziesięć lat temu, a prezentowany artykuł jest skróconą wersją rozprawy doktorskiej, obronionej na Wydziale Biologii i Nauk o Ziemi UJ w 2011 roku.

1.1. Stan badań

Użytkowanie roślin w Puszczy Knyszyńskiej doczekało się kilku opracowań. Pierwszym jest praca z 1988 roku (Bystrek, Kłoszewska, Pirożnikow). Badaniami objęto 237 mieszkańców z 25 wsi uzyskując 3033 informacje o 118 gatunkach roślin. Zastosowania w kwestionariuszu znalazły się w grupach: rośliny zbierane do celów konsumpcyjnych, używki, do leczenia zwierząt, stosowane w ludowym leczeniu. Podstawą wywiadu była ankieta z załączonym zielnikiem obejmującym 120 gatunków roślin. Kolejne opracowanie, Elżbiety Kłoszewskiej, zawarte jest w tomie *Puszcza Knyszyńska. Monografia przyrodnicza* (Czerwiński 1995). Wbrew tytułowi książka zawiera także artykuły poświęcone obecności człowieka w puszczy. Artykuł Kłoszewskiej (1995) powtarza dosłownie tekst artykułu nadmienionego powyżej, wzbogacony jest jedynie o porównanie gatunków użytkowanych we wschodniej i zachodniej części Puszczy. Według autorki linia podziału przebiega w zachodniej części Puszczy, rzekami Brzozówką i Czarną, śladem dawnej granicy między Wielkim Księstwem Litewskim a Koroną. Kłoszewska uważa, że jest to granica między ludnością etnicznie polską, a białoruską i na tej podstawie znajduje różnice w użytkowaniu i nazewnictwie roślin. Praca dużo późniejsza, autorstwa Ewy Pirożnikow, jest oparta na badaniach ankietowych w 80 miejscowościach w 124 rodzinach. Badania obejmowały całe wschodnie Podlasie, więc obszar znacznie szerszy, ale zawiera informacje pochodzące również z obszaru Puszczy Knyszyńskiej (Pirożnikow 2008). Tematem pracy autorka uczyniła rośliny pokarmowe i lecznicze. Kolejny tekst Pirożnikow, wzbogacony o nowy materiał z kontynuowanych badań ukazał się w 2010 r. i traktuje o dziko rosnących roślinach jadalnych (Pirożnikow 2010). Na terenie Białostocczyzny prowadzone były również badania w ramach badań nad Polskim Atlase Etnograficznym w latach 1948-49 i 1964-69.

Dla Beskidu Niskiego brak opracowań poświęconych w całości zagadnieniu użytkowania roślin. Wygląda na to, że Beskid Niski był mniej interesujący, jako obiekt badań nie tylko dla przyrodników, ale także dla etnografów. Istnieje dość obfita literatura dotycząca Łemków zamieszkujących niegdyś m.in. okolice obecnego Magurskiego Parku Narodowego. Prace te nie są ograniczone do obszaru Beskidu Niskiego, po drugie, na skutek trudnej i skomplikowanej historii Łemkowie nie są już dominującą grupą na tym terenie. Niemniej, nieliczne, historyczne informacje o użytkowaniu roślin z kilku wsi można odnaleźć w materiałach do Polskiego Atlasu Etnograficznego (np. Bartne), czy wynikach ankiety Adama Fischera z 1934 roku (Huta Polańska, Olchowiec, Iwla; Łuczaj 2008b: 173).

2. TEREN BADAŃ

2.1. Puszcza Knyszyńska

Przyroda

Puszcza Knyszyńska to rozległy kompleks leśny położony w granicach dwóch mezoregionów: Wysoczyzny Białostockiej (90%) i Wzgórz Sokólskich (10%). Należy do podprowincji Wysoczyzny Podlasko-Białoruskiej i wschodniej części makroregionu nazywanego Niziną Północnopodlaską (Kondracki 2002: 210-211). Na tym obszarze wyróżnia się ponadto trzy mikroregiony: Białostocka Strefa Puszczańska, Niecka Knyszyńska i Wysoczyzna Suchowolsko-Janowska (Halicki 1996, za: Łaska 2006).

Rzeźba terenu jest zróżnicowana, została uformowana podczas zlodowaceń. Na obszarze Puszczy wyróżnić można kilka stref rzeźby terenu. Na północy znajdują się wysoczyzny morenowe, w części zachodniej i środkowej znajdują się odosobnione wzniesienia otoczone rozległymi obniżeniami, pozostały obszar jest falisty. Przeważają gleby piaszczyste i gliniaste.

Pod względem klimatu Puszcza Knyszyńska znajduje się w Regionie Klimatycznym Mazursko-Podlaskim (Woś 1996 za: Łaska 2006). Klimat Puszczy charakteryzuje się dużym kontynentalizmem – zima jest długa i mroźna (110 dni), lato również długie (90 dni), natomiast pozostałe pory roku są krótsze niż w pozostałej części niżu. Średnia temperatura roczna wynosi 7 stopni, średnia temperatura lipca to 18 stopni, a stycznia -3,5. Okres zalegania pokrywy śnieżnej jest długi – trwa 85-90 dni w roku. Puszcza Knyszyńska znajduje się w IX, Wschodniej dzielnicy rolniczo-klimatycznej (Bański 2007). Okres wegetacyjny jest krótki (190-205 dni), opady atmosferyczne kształtują się w przedziale 550-650 mm (różni autorzy za: Łaska 2006: 27-28). Obszar Puszczy leży w zlewni Bałtyku. 95% zajmuje dorzecze Supraśli, najdalej wysunięta, zachodnia część Puszczy należy do zlewni Narwi. Sieć rzeczna ma kratowy charakter, największe rzeki to Supraśl i Sokółka. Zbiorniki wody stojącej to

sztuczne jezioro Komosa, zbiorniki retencyjne, stawy rybne, starorzecza, bagna oraz zalane wyrobiska. Liczne są naturalne wypływy wód podziemnych.

Okolo 61% powierzchni Puszczy Knyszyńskiej zajmują potencjalne krajobrazy roślinne borów, krajobrazy grądów zajmują ok. 30% powierzchni. Ponadto 5% zajmują krajobrazy roślinne łągów oraz 4% – olsów. Na terenie Puszczy stwierdzono występowanie 23 zbiorowisk leśnych i zaroślowych, z czego najpospolitsze to: bór iglasty wysoki *Carici digitate-Piceetum*, bór mieszany wielogatunkowy *Serratulo-Piceetum*, kontynentalny bór sosnowy *Peucedano-Pinetum*, świerczyna bagienna *Sphagno girgensohnii-Piceetum*, grąd ciepłolubny *Melliti-Carpinetum*, łąg jesionowo-olszowy *Fraxino-Alnetum* oraz łąg olszowo-świerkowy *Piceo-Alnetum*. Puszcza Knyszyńska odznacza się występowaniem zbiorowisk o charakterze borealnym (bory bagienne *Vaccinio uliginosi-Pinetum*, bory mechowiskowe *Carici chordorrhizae-Pinetum*, świerczyny bagienne *Sphagno girgensohnii-Piceetum*, sosnowo-brzozowe lasy bagienne *Thelypteri-Betuletum*, borealne postacie łągów *Piceo-Alnetum*) oraz zespołów środkowoeuropejskich w odmianach geograficznych o charakterze subborealnym (kontynentalny bór sosnowy *Peucedano-Pinetum* i grąd subkontynentalny *Tilio cordatae-Carpinetum betuli*). Ciekawym jest zbiorowisko grudu świerkowego *Tillio-Piceetum* – typowe dla eutroficznych subborealnych lasów środkowej tajgi. Charakterystyczny jest także wysoki udział świerka (*Picea abies*) w drzewostanach, który występuje tu w północno-wschodnim zasięgu. Drugim co do udziału w drzewostanach gatunkiem jest sosna zwyczajna (*Pinus sylvestris*). Puszcza leży poza zasięgiem występowania buka (*Fagus sylvatica*), jaworu (*Acer pseudoplatanus*), i jodły (*Abies alba*). Dąb bezszypułkowy (*Quercus petraea*) występuje jedynie w rezerwacie Stara Dębina i osiąga tym samym północno-wschodnią granicę swojego zasięgu. Na terenie Puszczy stwierdzono występowanie 843 gatunków roślin naczyniowych, co stanowi 38% flory Polski (za: Łaska 2006).

Puszcza Knyszyńska podlegała przekształceniom antropogenicznym stosunkowo od niedawna i w ograniczonym zakresie. Leżąca na pograniczu polsko-litewskim Puszcza Grodzieńska zasiedlana była bardzo powoli. Pierwsze wzmianki o intensywnej eksploatacji leśnej pochodzą z XVI w. Zasięg dzisiejszej puszczy ukształtował się prawdopodobnie w XVIII w. Ponieważ od początku były to tereny łowieckie królów polskich i książąt litewskich głównymi pozyskiwanymi zasobami była zwierzyna łowna i produkty bartne (w połowie XIX w. na terenie puszczy znajdowało się prawie 10 000 barci) oraz smolarskie. Przy słabo rozwiniętej sieci osadniczej oraz założonych priorytetach w użytkowaniu lasów nie było poważnego zagrożenia dla stanu naturalnego. Do większych przekształceń w strukturze zbiorowisk leśnych doszło w drugiej połowie XIX w. oraz w okresie I wojny światowej, kiedy to wycięto znaczne połacie lasu (Sokołska 1995, Gątkiewicz, Tołwiński 1995, Łaska 2006).

Efektom nieprawidłowej gospodarki leśnej, a zwłaszcza zagospodarowywania zrębów żywnych siedlisk nasadzeniami drzew iglastych jest występowanie zbiorowisk zastępczych na znacznym obszarze Puszczy (Łaska 2006: 39). Obecnie gospodarkę leśną prowadzi się poprzez rębne użytkowanie lasu stosując rębnię zupełną, częściową, gniazdową, stopniową i przerębową. Ta ostatnia, chociaż gwarantuje najbliższe naturalnemu odnawianie lasu znajduje małe zastosowanie w Puszczy Knyszyńskiej z uwagi na charakter zbiorowisk leśnych (Łaska 2006: 48).

Znajdujący się na omawianym terenie Park Krajobrazowy Puszczy Knyszyńskiej im. Profesora Witolda Sławińskiego powstał w 1983 r. i obejmuje obszar lasów i dolin rzecznych o powierzchni 74 447 ha. Wokół Parku utworzono strefę ochronną, zabezpieczającą przed szkodliwym oddziaływaniem czynników zewnętrznych, tak zwaną „otulinę”, o powierzchni 52 255 ha. W ten sposób Park wraz z otuliną objął niemal całą Puszcze Knyszyńską – liczy ponad 126 tys. ha. Jest to Park typowo leśny. Lasy i zadrzewienia zajmują 61 127 ha, co stanowi 82,1% powierzchni Parku. Grunty orne oraz łąki i pastwiska obejmują 9 985 ha (13,4%), bagna i torfowiska 436 ha (0,6%), wody 381 ha (0,5%), tereny komunikacyjne, osiedlowe i inne – 2 517 ha (3,4%) (Historia Parku 2011).

Na terenie Puszczy Knyszyńskiej i terenów do niej przyległych przeważa rolnictwo tradycyjne, ekstensywne. Wpływ na taki stan rzeczy ma niewątpliwie fakt, że jest to obszar o niekorzystnych warunkach dla produkcji rolnej. Tego rodzaju obszary wyznacza się na podstawie współczynnika jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej. Gdy jego wartość sięga poniżej 50 punktów (średnia dla Polski to 67 punktów) świadczy to o silnych ograniczeniach możliwości uprawy roślin. W Polsce jest 7 takich obszarów, w tym podlaski i karpacki. Na Podlasiu warunki wodne są przeciętne, rzeźba terenu sprzyjająca rolnictwu, ale jakość gleb oraz agroklimat są niekorzystne (Bański 2007: 191-192).

Ludzie

Puszcza Knyszyńska (w dzisiejszym rozumieniu) ma swój początek w paśmie puszczy na pograniczu polsko-litewskim (Sokółska 1995b, Barwiński 2004, Kołodziejczyk 2002). Były one obszarem słabo zaludnionym, do którego w okresie średniowiecza kolonizacja z Mazowsza i Rusi prawie nie docierała (Barwiński 2004: 43). W okresie piastowskim Puszcza Knyszyńska znajdowała się w obrębie Rusi oraz Litwy (Barwiński 2004: 40). Na terenie Puszczy znajdowały się nieliczne osady i jeszcze mniej liczne grody, które jednak przestały funkcjonować najpóźniej w wieku XIV (Sokółska 1995b: 349). Często następowało zrywanie ciągłości osadniczej z uwagi na liczne wojny między Mazowszanami, Jaćwingami, Rusinami, Litwinami i Krzyżakami. Procesy osadnicze zapoczątkowane na przełomie XIV i XV w. i trwające do końca XVIII w. ukształtowały na Podlasiu trzy główne obszary etniczne: polski, ruski (ukraiński) i białoruski. Granice między nimi ustaliły się w wiekach XV – XVII, Puszczę Knyszyńską objęła ludność białoruska znad Niemna wraz z domieszką litewską i być może potomkami Jaćwingów (Wiśniewski 1977 za: Barwiński 2004: 44). Puszcza Knyszyńska była obszarem granicznym między grupami osadniczymi, które przenikały się wzajemnie – stąd (zwłaszcza na jej zachodzie) duże było zróżnicowanie etniczne, kulturowe i religijne. Jeśli chodzi o podziały polityczne, w połowie XIV w. granica między Mazowszem a Litwą przecinała Puszczę i biegła rzekami: Netta, Biebrza, Brzozówka, Czarna i Supraślą. W XV w. granica przesunęła się na zachód na korzyść Litwy, jedynie krótki czas na przełomie XIV i XV w. Podlasie należało do Mazowsza (nastąpiła wówczas duża fala polskiego osadnictwa drobnoszlacheckiego). Opisana wyżej granica z XIV w. funkcjonowała bardzo długo, bo od unii lubelskiej w 1569 r. aż do rozbiorów w 1795 r. (Sokółska 1995b: 350).

W 1596 r. Polska i Litwa zawarły unię brzeską, w wyniku której powstał Kościół unicki (grekokatolicki). Ludność omawianego obszaru niechętnie przyjmowała nową religię (oznaczającą formalne przejście pod zwierzchnictwo papieża i uznanie dogmatów katolickich). Dopiero na początku XVIII w. większość ludności białoruskiej była wyznawcami Kościoła unickiego (Barwiński 2004: 46). Granica prawosławno-katolicka na północnym Podlasiu obejmującym Puszczę Knyszyńską w XVIII w. nie pokrywała się z przebiegiem granicy językowej. Granica obszaru prawosławia przesunięta była na wschód, a granica zasięgu dialektów wschodniosłowiańskich na zachód, zatem część ludności katolickiej również się nimi posługiwała (Barwiński 2004: 47).

Po trzecim rozbiore Polski większa część dzisiejszej Puszczy Knyszyńskiej znalazła się w obrębie zaboru pruskiego, ale tylko do 1807 r., gdy obwód białostocki przyłączono do Cesarstwa Rosyjskiego. Rosjanie prowadzili intensywną politykę rusyfikacyjną, której narzędziem była religia.

W 1839 r. ostatecznie zlikwidowano kościół unicki i zastąpiono go strukturami Cerkwi prawosławnej. Białoruscy wyznawcy grekokatolicyzmu przechodzili na prawosławie bądź katolicyzm, w konsekwencji podlegając rusyfikacji bądź polonizacji. Spis ludności z 1897 r. wskazuje, że w zachodniej i północnej części Puszczy przeważała ludność polska, na południowo-wschodnim obszarze – białoruska. Zaznaczyć należy, że głównym kryterium było wyznanie, gdyż mieszkańcy bez względu na przynależność etniczną i religijną posługiwali się często lokalnymi gwarami, które stanowiły mieszaninę kilku języków (Barwiński 2004: 56). Ponadto obszar Puszczy zamieszkiwali także Rosjanie i Żydzi, Niemcy (w Supraślu, Krynkach, Gródku) i Tatarzy. W 1697 r. król Jan III Sobieski nadał rotmistrzom tatarskim oraz ich żołnierzom opustoszałe po wojnach wsie: Kruszyniany, Łużany, Białogorce, Bohoniki, Moławicze, Drahle i Podlipki (Sokółska 1995b: 355).

Po pokoju ryskim w 1921 r. teren Puszczy został przyłączony do Polski, a granica między Rosją Radziecką i Polską przebiegała znacznie dalej na wschód niż granice etniczne. Ludność białoruska (aspirująca do utworzenia własnego państwa) została podzielona między dwa państwa: Rzeczpospolitą i Związek Radziecki, co było przyczyną konfliktów (Barwiński 2004: 59). Zauważyć także należy problem rozwoju świadomości narodowej Białorusinów, oraz trudności z określeniem własnej tożsamości części ludności obszaru pogranicza, jakim było i nadal jest Podlasie (Pawluczuk 1972; Barwiński 2004).

Po 17 września 1939 roku Puszcza Knyszyńska znalazła się w obrębie Związku Radzieckiego. Ludność białoruska wobec dotychczasowej polityki władz polskich przyjęła wejście wojsk Armii Czerwonej przychylnie, a nawet entuzjastycznie. Odmienny był stosunek do wojsk okupacyjnych ludności polskiej, co niewątpliwie wpłynęło na stosunki między Polakami i Białorusinami w okresie wojny i tuż po niej. Białostoczczyzna została włączona do Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, drukowano książki i gazety w języku białoruskim, rozbudowano też białoruskie

szkolnictwo. Stanowiska w lokalnej administracji zajmowane były częściej przez Białorusinów i Żydów niż przez Polaków. Podczas radzieckiej okupacji miały miejsce deportacje, w których 50-60% stanowili Polacy, 20-30% Białorusini i Ukraińcy oraz 20% Żydzi. Wywieziono wówczas elitę intelektualną i ekonomiczną Podlasia.

W 1941 r. po opanowaniu Podlasia przez Niemców sytuacja uległa zmianie – Niemcy zwrócili majątki ziemskie rozparcelowane przez bolszewików, prześladowali białoruskich działaczy komunistycznych, lokalną administrację obsadzali ludnością polską. Działania te z oczywistych względów były odbierane wrogo przez Białorusinów. Po pewnym czasie Niemcy wprowadzili politykę faworyzującą Białorusinów i podsycali ich aspiracje do posiadania własnego państwa. Celem tych działań było zaostrenie konfliktu między ludnością polską i białoruską. Na terenie Puszczy Knyszyńskiej działały oddziały partyzantki polskiej i radzieckiej (mającej w swoich szeregach wielu Białorusinów), które nastawione były do siebie nieprzychylnie.

Podczas okupacji niemieckiej wymordowana została ludność żydowska, po której jedynie ślady materialne znajdują się w małych i średnich miasteczkach okolic Puszczy Knyszyńskiej. Żydzi na Podlasiu, jak wszędzie w Polsce, przez wieki byli częścią etnicznego i kulturowego i religijnego pejzażu tego obszaru.

Ponowne wkroczenie wojsk radzieckich w 1945 r. było ulgą dla większości mieszkańców regionu, przy czym ludność polska witała je z większymi obawami. W tworzeniu nowych władz i struktur politycznych większy udział miała ludność białoruska, pomimo, iż większość tej społeczności pozostawała politycznie i społecznie bierna (Barwiński 2004: 92).

W 1944 r. Białoruska Socjalistyczna Republika Radziecka podpisała z PKWN umowę o repatriacji, jednak zaledwie 20% ludności białoruskiej opuściło Podlasie (Barwiński 2004: 93). Na początku 1945 r. uaktywniło się na Podlasiu zbrojne, antykomunistyczne podziemie, które miało duży wpływ na poglądy polityczne i społeczne ludności białoruskiej. Społeczność białoruska była postrzegana przez partyzantów, jako prorosyjska i prokomunistyczna. Stosunek władz polskich zmieniał się w następnych latach, najpierw zlikwidowano szkolnictwo białoruskie i instytucje kulturalne, później otwarto ponownie tylko szkoły. Intensywna migracja ludności ze wsi do miast w latach pięćdziesiątych przyspieszała asymilację w polskim społeczeństwie. Ożywienie działalności organizacyjnej kulturalnej i społecznej miało miejsce w drugiej połowie lat 50 XX w. W latach 80. ponownie zlikwidowano szkoły z białoruskim językiem nauczania a działalność społeczno-kulturalną bardzo zredukowano. Deklarowanie poczucia białoruskiej tożsamości narodowej traktowano negatywnie, stąd powszechnie ukrywano przynależność do narodowości białoruskiej. W dobie stanu wojennego oraz działalności „Solidarności” narastało poczucie zagrożenia i niepewności wśród ludności białoruskiej, kojarzonej z prosocjalistycznymi postawami. Z drugiej strony zaktywizowały się i ożywiły politycznie środowiska inteligenckie. Wzmogło się to oczywiście po przemianach lat dziewięćdziesiątych, gdy społeczność białoruska znalazła swoją reprezentację we władzach samorządowych. W warunkach demokratycznej Polski lewicowe sympatie ludności białoruskiej znajdują wyraz w preferencjach wyborczych (Barwiński 2004: 98-99). Z drugiej strony poparcie ludności katolickiej dla ugrupowań konserwatywnych należy wiązać z efektem częstym na obszarach pogranicznych – bardzo silnym przywiązaniem do własnej wspólnoty narodowej, oraz opisanymi wyżej uwarunkowaniami historycznymi.

Współcześnie dokładne określenie struktury etnicznej i wyznaniowej nastrocza trudności. Puszcza Knyszyńska jest obszarem pogranicznym, bardzo zróżnicowanym, gdzie, (co typowe dla tego typu obszarów) obok ludności o określonej przynależności etnicznej, obecna jest spora grupa osób określających się, jako „tutejsi”. Bardziej precyzyjne definiowanie napotyka na trudność w postaci znalezienia kryteriów, gdyż granice językowe i wyznaniowe przebiegają „w poprzek” grup zarysowanych według innych wyznaczników (por. Barwiński 2006: 101).

2. 2. Magurski Park Narodowy

Przyroda

Magurski Park Narodowy leży w środkowej części Beskidu Niskiego, w makroregionie Beskidów Środkowych, w podprovincji Zewnętrznych Karpat Zachodnich, prowincji Karpat Zachodnich z Podkarpaciem, regionie Karpat (Kondracki 2002: 35). Znajduje się w miejscu największego obniżenia poprzecznego w paśmie Karpat. Zajmuje głównie źródłową część dorzecza Wisłoki, obszar parku położony jest w obrębie regionów: Obniżenia Ożennej, Wzgórz Nieznajowskich, Obniżenia

Krempnej, Obniżenia Desznicy-Myscowej i Grzbietu Magury Wątkowskiej (Starkel 2001, za: Górecki et al. 2003: 8). Najwyższe partie znajdują się właśnie w tej ostatniej, północnej części parku. Budowa geologiczna jest adekwatna do położenia w południowej części Karpat fliszowych i składa się głównie ze skał należących do tektoniczno-facjalnej jednostki magurskiej (Ślaczka 2003: 13). Przeważają gleby brunatne, zajmujące 85-90% Parku (Skiba et al. 2003: 33).

Klimat w Beskidzie Niskim zdeterminowany jest w dużym stopniu rzeźbą terenu oraz sąsiedztwem innych gór. Wartości temperatur, liczby dni z pokrywą śnieżną, opadów atmosferycznych uzależnione są od wysokości nad poziomem morza i układu form rzeźb terenu w stosunku do kierunku napływania mas powietrza. W Karpatach wyróżniono trzy typy mezoklimatu, wszystkie mogą występować na terenie Magurskiego Parku Narodowego (por. Obrębska-Starkłowa 2003: 58-59).

Magurski Park Narodowy wraz z otuliną w całości znajduje się w zlewni Wisłoki. Niewielka jego część należy do zlewni Ropy, która jest dopływem Wisłoki (Soja 2003: 44). W miejscowości Krempna znajduje się niewielki sztuczny zbiornik (3,2 ha) wodny. Nieliczne naturalne zbiorniki wód powierzchniowych położone są w dnach dolin i są pozostałościami po eksploatacji rumowisk rzecznych (Soja 2003: 45).

Na terenie Magurskiego Parku Narodowego notowano ponad 800 gatunków roślin jednak aktualna, krytyczna lista roślin naczyniowych w 2003 r. wynosiła 790 gatunków (Zemanek 2003: 63). Z uwagi na położenie w Beskidzie Niskim we florze Parku obecne są gatunki reprezentujące element kierunkowy wschodni i zachodni. Struktura i liczebność gatunków górskich odzwierciedla charakter niskich gór pasm beskidzkich. Największą grupę pośród 75 gatunków górskich stanowią gatunki regla, znacznie mniejszą – ogólnogórskie, i zaledwie 2 gatunki subalpejskie oraz 6 podgórskich. Gatunki górskie stanowią niecałe 10% flory Parku (Zemanek, 2003, s. 64).

W Parku dominują zbiorowiska leśne (ponad 90% powierzchni), jednak pozostała roślinność nieleśna charakteryzuje się stosunkowo dużą różnorodnością. Na terenie Parku stwierdzono istnienie 34 zespołów roślinnych. Największa liczba zbiorowisk występuje w grupie łąk klasy *Molinio-Arrhenatheretea* (4,5% powierzchni Parku), oraz szuwarów z klasy *Phragmitetea*. Roślinność leśna, biorąc pod uwagę dominację przestrzenną, jest słabiej zróżnicowana, reprezentuje ją 23 zespoły i zbiorowiska w randze zespołów. Najwięcej zbiorowisk należy do klasy *Quercus-Fagetea* (prawie 75% powierzchni Parku), druga pod względem powierzchni (19%) oraz liczby zbiorowisk jest grupa sztucznych lasów szpilkowych i mieszanych. Ogółem w Magurskim Parku Narodowym stwierdzono 57 zespołów i wyróżniono 16 niższych jednostek syntaksonomicznych. W ocenie Michalika, którego opracowanie (Michalik 2003) posłużyło za źródło przytaczanych tu informacji, istniejące zróżnicowanie i liczba zbiorowisk w stosunku do słabego zróżnicowania wysokościowego świadczą o wysokich walorach i bogactwie szaty roślinnej.

Teren Parku jest przekształcony antropogenicznie, zarówno przez gospodarkę leśną, jak i wskutek obecności dawnych wsi (np. Ciechania, Rozstajne, Żydowskie), które zajmuje roślinność półnaturalna (por. Dubiel, Gawroński, Stachurska 1998). Na terenach rolnych nieistniejących już wsi, w latach 50. XX w. sadzono lasy (głównie sosnowe), co wpłynęło na skład gatunkowy lasów, ale także przesunięcie granicy rolno-leśnej i zmianę krajobrazu (Przybylska 2003). Część zbiorowisk półnaturalnych (12 z 33) zajmuje roślinność zbliżona do naturalnej. Zbiorowiska naturalne zajmują 70% powierzchni Parku (Michalik 2003: 74). W obręb Parku nie wchodzi miejscowości z przynależnymi do nich obszarami użytkowanymi rolniczo, z tego powodu typowe zbiorowiska synantropijne zajmują niewielką powierzchnię.²

Celem powołania parku narodowego w Beskidzie Niskim było m.in. zachowanie naturalnych starodrzewi o charakterze puszczańskim oraz ich fauny, zachowanie wychodni skalnych z różnymi formami wietrzenia; zachowanie rozległych, półnaturalnych łąk i pastwisk wraz z niezabudowanym krajobrazem, oraz uzyskanie zrównoważonej gospodarki wodnej rzeki Wisłoki przez zwiększenie retencyjności lasów o 40%. Magurski Park Narodowy uzyskał powierzchnię 19 535 ha. Park przedzielony jest doliną rzeki Wisłoki, która rozciągając się na przestrzeni 20 km dzieli obszar parku na część północną i południową (Szafranski 2003).

² Zapewne również z tego powodu (oprócz różnicy powierzchni i zróżnicowania siedlisk) flora Magurskiego Parku Narodowego jest mniej liczna niż Puszczy Knyszyńskiej.

Ludzie

W IX w. Karpaty od źródeł Wisły po Przełęcz Dukielską opanowane były przez związek plemienny Wiślan, przy czym pod koniec wieku obszar ten został zdominowany przez Państwo Wielkomorawskie. Po 906 r. przez ok. 100 lat Wiślanie byli pod władzą Czech (Przyboś 1995: 148). W XI w. południowa granica państwa polskiego ukształtowała się na granicy łuku Karpat. Osadnictwo polskie napływające z północy skupiało się jedynie na wybranych terenach, w tym w dolinie Wisłoki w niższych położeniach. Do początku XIII w. całe Beskidy nie były zasiedlone, a w omawianym terenie pierwsze osady pojawiły się o wiele później. Osadnictwo miejskie w XIV w. przekroczyło granicę Dunajca i posuwało się w trzech kierunkach, w tym południowym, dolinami Jasiołki, Wisłoka i Sanu (Przyboś 1995: 149-152). Najważniejszy szlak komunikacyjny ze wschodu na zachód przebiegał Pogórzem i przecinał się ze szlakiem biegnącym na południe przez Przełęcz Dukielską. Najbliższe większe osady, które otrzymały prawa miejskie to Dukla (osada rycerska, prawa miejskie 1380 r.) oraz Nowy Żmigród, miasto jarmarczne, które zamieszkiwała ludność polska, ruska i wołoska (Przyboś 1995: 152).

Od końca XIV w. do końca XV w. w polskiej części Karpat rozwijało się osadnictwo wołoskie, które przynosiło element etniczny rumuno-bałkański, południowoślowiański i ruski.³ Zarówno nowi osadnicy w środkowych Karpatach jak i wcześniejsi osadnicy polscy podlegali rutenizacji. Z czasem powstała grupa określająca się mianem Łemków.⁴ (Przyboś 1995: 153). W Beskidzie Niskim osadnictwo wołosko-ruskie zaczęło się dopiero w pierwszej połowie XV w. Liczniejsi Rusini zasymilowali stopniowo Wołochów, którzy przejęli od nich język, osiadły tryb życia a także gospodarkę rolną. Niekiedy lokowano nowo przybyłych osadników we wsiach już istniejących, a nawet wysiedlano ludność polską. (Reinfuss 1990: 10-11)

Karpaty w XVI i XVII w. w związku z przebiegiem granicy, niespokojną sytuacją polityczną i militarną regionu, oraz wzrastającym wyzyskiem chłopów były miejscem licznych buntów chłopskich i zbójnictwa. Miejscową ludność dotknęły także wojny i epidemie, zwłaszcza w XVII i na początku XVIII w.

Obszar obecnego Magurskiego Parku Narodowego znajdował się w drugiej połowie XVIII w. w jednym z dwóch regionów gospodarczych Małopolski Zachodniej (Madurowicz-Urbańska, Podraza za: PRZYBOŚ 1995: 158). Był to region o słabym rozwoju rolnictwa (z przewagą owsa w uprawach zbóż), którego gospodarka opierała się na hodowli typu pasterskiego i gospodarce leśnej. Z powodu przeludnienia wsi i rozdrobnienia gospodarstw mieszkańcy Beskidu Niskiego szukali pracy sezonowej na obszarach rolnych położonych niżej. Stan ten trwał w niezmienionej formie do połowy XIX w. Po rozbiórce Polski pogorszyła się sytuacja gospodarcza w całej Galicji. Nastąpiło zerwanie kontaktów z dotychczasowymi kontrahentami z terenu Polski, w państwie Habsburgów nowo zdobyte tereny były odległą prowincją, zacofaną gospodarczo. Po reformie w 1848 r. polepszyła się sytuacja chłopów, jednak w rejonach górskich wpływ reform rolnych był słabszy z uwagi na mniejsze znaczenie rolnictwa w lokalnej gospodarce. W drugiej połowie XIX w. nasiliła się emigracja zarobkowa do Stanów Zjednoczonych.

W czasie I wojny światowej Beskid Niski był miejscem ciężkich walk, które pozostawiły wielkie straty ludzkie i materialne. Ich trwałym śladem są liczne cmentarze wojenne.

Okres międzywojenny przyniósł liczne strajki chłopskie, które były spowodowane pogarszającą się sytuacją gospodarczą i rozwiniętym ruchem ludowym. Po rozpadzie Austrii w 1918 r. Ukraińcy

³ „Według przyjętych poglądów, była to fala o mieszanym substracie etnicznym, składająca się z bałkańskich nomadów, tzw. Arumunów, z domieszką południowych Słowian, Albańczyków oraz dużą liczbą Rusinów. [...] Według jednych powodem wędrówek pasterskich Wołochów z Bałkanów w Karpaty był brak dostatecznej ilości paszy, zdaniem innych ciągle zamieszki wojenne, a później napór potęgi tureckiej na Bałkany i wynikłe stąd niepokoje.” (Reinfuss 1990: 8)

⁴ „Ludność obrządku wschodniego zamieszkująca Beskid Niski i część zachodniego, określała się sama nazwą „Rusnaky” i tak była przez polskich sąsiadów nazywana (Ruśnioki, Rusiny). Nazwa „Łemko” (nie „Łemek”!), a w liczbie mnogiej „Łemky” pochodzi od słowackiego słowa „lem”, używanego w znaczeniu „tylko” lub „ale”, nie występującego w innych gwarach ukraińskich. [...] Z czasem nazwy „Łemko”, „Łemkiwszczyna” (jako nazwa obszaru zamieszkiwanego przez Łemków) spopularyzowane przez prasę i stronnictwa polityczne, zostały przyjęte przez ludność ruską od Wielkiego Działu na wschodzie po Poprad na zachodzie.” (Reinfuss 1990: 15)

usiłowali stworzyć własne państwo w Galicji Wschodniej, Łemkowie natomiast przystąpili do tworzenia własnego państwa (lub autonomii w obrębie Czechosłowacji). W latach 30. XX w. działacze ukraińscy, przy aktywnym udziale kleru grekokatolickiego wzmogli propagandę przeciwko „starorusinom”, co miało skutek w przejściu wielu Łemków na prawosławie. W 1934 r. utworzono dla Łemkowszczyzny grekokatolicką Administrację Apostolską, która trwała do drugiej wojny światowej (Przyboś 1995: 165).

Podczas drugiej wojny światowej Karpaty były miejscem zaciętych walk (zwłaszcza w rejonie Przełęczy Dukielskiej) oraz dużej aktywności partyzanckiej. Przed rokiem 1941 r. w ramach wymiany za Niemców przesiedlanych ze Związku Radzieckiego z terenu Karpat dobrowolnie przesiedliło się 5 tysięcy Łemków. W 1941 r. Łemków o orientacji prorosyjskiej aresztowano i wywożono do obozów koncentracyjnych (Przyboś 1995: 166).

Na terenie Bieszczadów i Beskidu Niskiego działała ukraińska partyzantka nacjonalistyczna (UPA) otrzymująca dobrowolne bądź wymuszone wsparcie od miejscowej ludności. W oparciu o porozumienie między Polską a Związkiem Radzieckim w latach 1944-1946 do ZSRR wyjechało ok. 70 tysięcy Łemków i Ukraińców. Po wojnie, 1947 r. w ramach walki z UPA rząd Polski przeprowadził Akcję Wisła polegającą na przesiedleniu wszystkich Łemków na Ziemie Odzyskane z jednoczesnym zakazem powrotu. Akcję tę unieważniono dopiero w 1992 r. (Przyboś 1995: 167). Po Akcji Wisła na terenie wysiedlonych wsi ustanawiano PGR-y lub oddawano pod wypas pasterzom z Podhala. Wiązało się to z napływem osadników narodowości polskiej. Część Łemków przesiedlonych na tzw. Ziemie Odzyskane wróciła po 1956 r., co doprowadzało do konfliktów (o ziemię i świątynie) między przesiedleńcami a nowymi osadnikami.

Wsie łemkowskie najczęściej miały układ łańcuchowy i ciągnęły się wzdłuż rzek i potoków. W zależności od długości doliny mogło się w niej znajdować do kilku wsi. Zazwyczaj były to wsie łańcuchowe (np. Grab, Krempna, Reinfuss 1990: 16). Łan obejmował ok. 20 ha i kończył się na stoku w miejscu, dokąd udało się go wykarczować. Do czasów uwłaszczenia w drugiej połowie XIX w. uprawiana i wykarczowana ziemia należała do chłopów, natomiast leżący za nią las do właścicieli ziemskich. Chłopi mogli jednak korzystać z niego poprzez wypas bydła, pobór drewna, ograniczone prawo do polowania itp. Zdarzały się też wsie o układzie niwowym (np. Polany), wówczas wieś gospodarowała na kilka dużych fragmentach ziemi. Dla sprawiedliwego podziału w każdym z nich poszczególni gospodarze mieli swój udział, zatem każdy gospodarz miał swoją ziemię w kilku lokalizacjach.

Układ ról, czyli pasów ziemi uprawianych przez jeden ród, zachował się bardzo długo. W Krempnej do czasu komasacji gruntów w latach 1928-1932 istniało 13 ról, które nosiły nazwy pochodne od nazwisk uprawiających je rodów⁵ (Reinfuss 1990: 17). Obecnie, ze względu zarówno na komasację gruntów, jak i przesiedlenia, pierwotny układ ról zatarł się a wraz z nim ich nazwy.

Po Akcji Wisła bardzo silnemu przekształceniu uległ również układ zabudowy we wsiach. Wsie łańcuchowe zostały porozrywane, zredukowane do kilku zaledwie domów lub znikły zupełnie, jak np. Nieznajowa, Żydowskie, Ciechania. Po dawnych gospodarstwach pozostały ruiny domów lub tylko kapliczki.

Chałupy łemkowskie w Beskidzie Niskim są długie, zbudowane z belek jodłowych i zawierają wszystkie pomieszczenia gospodarskie („zagroda jednobudynkowa”). Po przesiedleniu domy te ulegały zniszczeniu o ile nie zostały zasiedlone przez ludność polską. Ta niekoniecznie dobrze obchodziła się z zastanymi domami, ale utrzymywała je w stanie używalności. Podczas badań terenowych stwierdziłem dużą niechęć w stosunku do tradycyjnych domów drewnianych. Dotychczasowi mieszkańcy, jeśli tylko dysponują odpowiednimi środkami finansowymi wolą budować domy murowane o zupełnie innej architekturze (z wyjątkami). Reinfuss (1990: 20) podaje, że zjawisko to dotyczyło również powracającej ludności łemkowskiej.

⁵ We wsiach niwowych każda niwa miała swoją nazwę a w jej obrębie pas ziemi należący do konkretnego rodu swoją. W ten sposób suma pasów o tej samej nazwie w różnych niwach stanowiła rolę danego rodu. (Reinfuss 1990: 18)

3. METODY

Planując badania przyjąłem trzy zasadnicze założenia:

1. **Aktualne użytkowanie**

Podczas przeprowadzania wywiadów nacisk kładziony był na użytkowanie współczesne, obecne. Polska literatura prezentuje prawie wyłącznie wyniki odnoszące się do przeszłości informatorów. W badaniach terenowych istotna jest świadomość, że informatorzy często zamiennie podają doświadczenie swoje i innych osób, użytkowanie aktualne i dawne (por. Hoffman, Gallaher 2007: 207, Quinlan 2005: 220).

2. **Przypadkowy dobór próby**

Nie stosowano metody rekomendacji (nazywanej też metodą „kuli śniegowej”) w celu dotarcia do informatorów o największym potencjale⁶. W badaniach najbardziej interesujący był „przeciętny” mieszkaniec badanego regionu.

3. **Informacja podstawową jednostką analizy**

Informacją jest każda wzmianka jednego informatora o specyficznym użytkowaniu pojedynczego taksonu (UR, ang. *uses-report*; Kufer, Förther, Pöll 2005 za: Tardío, Pardo-de-Santayana 2008).

Badania przeprowadzono w latach 2002-2006 metodą wywiadów kwestionariuszowych. Wywiady przeprowadzane były na podstawie kwestionariuszy. Pierwszy kwestionariusz, który posłużył do zebrania większości informacji zawierał pytania otwarte. Drugi, którym posłużyłem się do przeprowadzenia 45 wywiadów w Puszczy Knyszyńskiej zawierał pytania zamknięte, (ale z możliwością uzupełnienia proponowanej listy) i miał częściowo formę ankiety. Dane z obydwu typów wywiadów zostały porównane pod kątem efektywności. Na sfinansowanie badań w 2004 roku uzyskałem samodzielny grant badawczy KBN. W przeprowadzaniu wywiadów pomagali mi studenci etnologii UJ oraz innych kierunków studiów. Łącznie zebrałem 270 wywiadów z 52 wsi.

Porównując zebrane grupy wyników, a dokładniej liczby uzyskanych informacji od poszczególnych informatorów w obydwu badanych terenach należy stwierdzić, że:

- istotnie więcej informacji uzyskano metodą ankietową w stosunku do wywiadów z pytaniami otwartymi w Puszczy Knyszyńskiej (test Manna-Whitneya, $p=0,0001$),
- w Beskidzie Niskim liczba informacji była istotnie wyższa niż w Puszczy Knyszyńskiej jeśli weźmiemy pod uwagę tylko wywiady (test Manna-Whitneya, $p=0,0001$),
- nie ma istotnej różnicy między obydwojema terenami jeśli weźmie się pod uwagę wyniki uzyskane obydwiema metodami i porówna obydwa tereny (test Manna-Whitneya, $p=0,37$).

Z powyższego wynika, że stosowanie techniki ankietowej łącznie z pytaniami otwartymi przynosi lepsze wyniki⁷. Dodać należy jedynie, że podstawą do stworzenia dobrego kwestionariusza z pytaniami zamkniętymi było wcześniejsze przeprowadzenie pewnej liczby wywiadów z pytaniami otwartymi w tym terenie. Dzięki temu w pytaniach zawarty był rodzaj katalogu możliwych odpowiedzi. Zaletą takiej metody pracy jest bardzo duża skuteczność, tj. uzyskiwanie przeciętnie wyższej liczby informacji (mediana dla ankiet =35, dla wywiadów =19), oraz potwierdzenie lub zaprzeczenie użytkowania roślin. Na przykład zadając pytania o warzywa uprawiane w ogrodzie, wymieniając najczęściej występujące na tym terenie uzyskiwałem dane o strukturze zerojedynkowej, które doskonale nadają się do analiz ilościowych. Z drugiej strony, mimo że po każdej liście predefiniowanych odpowiedzi padało pytanie, czy informator używa jeszcze innych roślin w tej kategorii, najczęściej informatorzy nie dodawali wiele od siebie. Wadą ankiet jest więc zbieranie odpowiedzi całkowicie sztucznie wywołanych przez badacza, oraz utrata pewnej części danych odbiegających od średniej. Zaletą wywiadów z pytaniami otwartymi jest uzyskanie odpowiedzi w kolejności zdefiniowanej przez informatora (co może, ale nie musi sugerować hierarchię ważności danego użytkowania), wadą natomiast brak pewności, co do użytkowania lub nie roślin niewymienionych przez informatora. Jeszcze innym aspektem skuteczności jest styl rozmowy, który

⁶ Metoda rekomendacji (Davis, Wagner, 2003) zakłada dotarcie do tzw. kluczowych informatorów, których wiedza i doświadczenie jest ponadprzeciętna. Takie postępowanie jest wskazane przy badaniu kultur słabo zbadanych, gdy potrzebne jest odkrycie całego zasobu wiedzy o roślinach jakie w danej społeczności w możliwie krótkim czasie. W tym wypadku chodziło bardziej o opisanie „przeciętnego” mieszkańca.

⁷ Wprowadzenie do kwestionariusza z pytaniami otwartymi (tzw. *freelist*) węższych kategorii również podnosi efektywność uzyskiwania danych.

jest dużo ciekawszy i mniej stresujący dla informatora w przypadku badań opartych o kwestionariusz z pytaniami otwartymi.

Porównanie wyników podlaskich pochodzących wyłącznie z wywiadów, z wynikami z Beskidu wykazało istotne między nimi różnice. Prawdopodobną przyczyną tych różnic jest dysproporcja między liczbą analizowanych wywiadów w obydwu terenach (odpowiednio 92 i 133). Jednakowoż połączenie wyników z dwóch technik stosowanych w Puszczy Knyszyńskiej pozwoliło na takie ujednolicenie struktury danych w stosunku do wyników z Beskidu Niskiego (zbliżona liczba wywiadów, porównywalna wariancja w liczbie uzyskiwanych informacji), że pod względem statystycznym są one jednolite. Pamiętając zatem o różnicach wynikających ze stosowania dwóch technik, do dalszych analiz statystycznych wybierałem takie grupy danych, które nie były wrażliwe na te różnice.

Informatorów dobierano w sposób przypadkowy, były nimi osoby w poszczególnych wsiach (napotkane na drodze, lub częściej, zastane w domu), które godziły się na wywiad. Nie pytałem informatorów ani o wyznanie, ani o to, do jakiej grupy etnicznej lub narodowej siebie zaliczają. Są to tematy bardzo wrażliwe i poruszenie ich byłoby możliwe dopiero po zdobyciu zaufania informatora w toku kolejnych spotkań. Badania zostały zaprojektowane inaczej, stąd problem tożsamości religijnej i kulturowej został pominięty. W odpowiedziach informatorów można znaleźć wskazówki, które sugerują np. wyznanie, ale wyniki w tym zakresie są niejednorodne dla badanych grup, dlatego nie brałem ich pod uwagę. Inni badacze w swoich opracowaniach używają podziałów opartych o te kryteria (np. Kłoszewska 1995).

Po przeprowadzeniu wywiadu, za zgodą informatora, zbierałem materiał zielnikowy. W (przeważających) przypadkach roślin ogrodowych najczęściej były to tylko fragmenty pędów. W kilku przypadkach informator pokazywał również rośliny dziko rosnące, których używa lub które są mu znane i te również były zbierane do zielnika. W większości badanych miejsc robiłem możliwie dokładną dokumentację fotograficzną.

Problem wiarygodności oznaczeń roślin w etnobotanice jest podejmowany od pewnego czasu (Łuczaj 2008c, Łuczaj 2010a)⁸. Dotyczy on przede wszystkim oznaczeń roślin, głównie w kontekście zbierania materiałów zielnikowych towarzyszących informacjom ustnym. Jak słusznie zauważa Łuczaj, problem nie dotyczy jedynie etnografów, ale także botaników (Łuczaj 2010a: 2). Ze względu na niezbyt wielką florę naszego kraju, oraz jeszcze mniejszy procent taksonów użytkowanych, botanikom stosunkowo łatwo przychodzi stwierdzenie, że dobrze identyfikują roślinę, której dotyczy informacja.

Wiele informacji uzyskałem w wywiadach, którym nie towarzyszyło oglądanie roślin. W takich sytuacjach starałem się uzyskać dodatkowe potwierdzenie informacji o użytkowaniu rośliny podanej pod nazwą lokalną prosząc o dodatkowy opis danej rośliny. Często informatorzy posługiwali się tzw. etnotaksonami, które nie pokrywają się z nomenklaturą botaniczną (por. Berlin 1992). Gdy informator nie był w stanie podać informacji co do gatunku, ani nie była możliwa identyfikacja w terenie notowałem etnotaksony transponując je na odpowiedni poziom (zazwyczaj rodzaju) nomenklatury botanicznej. Np. nazwa „lipa” odnosi się do dwóch gatunków, jednak w większości przypadków informatorzy nie rozpoznają różnic między gatunkami lip i pozostawienie nazwy rodzajowej oddaje wiernie stan rzeczy⁹. W moich badaniach podjąłem decyzję o pewnym sposobie zbierania informacji, godząc się jednocześnie na konsekwencje wynikające z wielokrotnie występującego braku możliwości zebrania zielnika¹⁰.

Informacje zebrane w terenie zostały wprowadzone do bazy danych (7120 rekordów). Wprowadzając informacje do bazy danych, na bieżąco tworzyłem hierarchiczny słownik zastosowań roślin, którego kategorie w przypadku roślin leczniczych oraz spożywczych były definiowane przez samych informatorów. Takie potraktowanie materiału rodzi wprawdzie ryzyko zachodzenia na siebie

⁸ Wcześniej, w polskiej literaturze o problemach metodologii badań etnobotanicznych pisali Paluch i Libera (1990).

⁹ Skądinąd wiadomo, że pewne gatunki z danego rodzaju są w przewadze w danej lokalizacji, zatem można domniemywać, którego taksonu dotyczy informacja.

¹⁰ Najczęściej występujące problemy to: brak danej rośliny w porze przeprowadzania wywiadu, brak rośliny w najbliższym otoczeniu, brak woli informatora do pokazania rośliny w terenie (opuszczania domu/gospodarstwa).

niektórych kategorii, jednak równocześnie pozwala na zachowanie informacji w ich oryginalnym kształcie bez obawy o popełnienie błędu przy translacji informacji na system „obiektywny”.

Nomenklaturę botaniczną przyjąłem za Mirek et al. (2002) oraz Hanelt et al. (2001). Dla roślin ozdobnych odniesieniem była wyszukiwarka odmian ogrodowych Royal Horticultural Society (RHS Plant Finder, online: apps.rhs.org.uk/rhsplantfinder/).

4. WYNIKI

4.1. Informatorzy

W obydwu badanych terenach przeprowadzono podobną liczbę wywiadów, uzyskując porównywalne liczby informacji (por. tabela 1). Jedynie w Puszczy Knyszyńskiej oprócz wywiadów, w 45 przypadkach zastosowałem ankietę z przewagą pytań zamkniętych. W Beskidzie Niskim, z uwagi na inny układ osadniczy informacje pozyskałem z dużo mniejszej liczby miejscowości (por. tabele 1-3).

Liczby informacji przypadające na jednego informatora, dla obydwu terenów, są jedynie zbliżone do rozkładu normalnego. Jest on niesymetryczny, gdyż największe zróżnicowanie zaczyna się powyżej pewnej średniej liczby wywiadów na informatora – niewiele było wywiadów, w których udzielono mniej niż 10 informacji. Wynika to z samej konstrukcji kwestionariusza, który zawierał pytania o sposoby użytkowania bardzo popularne (od runa leśnego po palmy i choinki). Jeżeli uzyskano liczbę informacji poniżej kilkunastu, oznacza to, że informator jest osobą odstającą swoimi zwyczajami od społeczności, w której żyje, lub ma negatywny stosunek do przeprowadzanego wywiadu. Co interesujące, największą frekwencję mają wywiady, z których liczba informacji mieści się w przedziale 14 – 18 dla Puszczy Knyszyńskiej oraz 12 – 20 dla Beskidu Niskiego (mediana wynosi odpowiednio 26 i 25).

4.1.1 Płeć

W obydwu regionach przebadano więcej kobiet niż mężczyzn, również średnia liczba podawanych informacji dla kobiet jest w obu przypadkach wyższa (Tab. 4).

Ma to związek z podziałem ról w gospodarstwie domowym, kobiety zajmują się domem i ogrodem. Dodatkowo wpływ na wyższy udział w próbie informatorów mógł mieć fakt, że chętniej nawiązują kontakt. Rola kobiet w użytkowaniu roślin jest również obiektem osobnych studiów (Howard 2003).

4.1.2 Wiek

Najwięcej danych dostarczyli ludzie w średnim wieku i starsi. Największej liczby informacji dostarczyły osoby między 50 a 70 rokiem życia (por. Fig. 1). Nie stwierdziłem istotnej statystycznie zależności między wiekiem informatorów a liczbą informacji. Rozkład wieku informatorów jest zbliżony do normalnego (Fig. 2, 3). Stan taki może wiązać się z faktem, że największy wpływ na transmisję wiedzy między pokoleniami ma działanie, a więc bieżące stosowanie. Wiedza przekazywana, to wiedza w działaniu (por. Lozada, Ladio, Wigandt 2006).

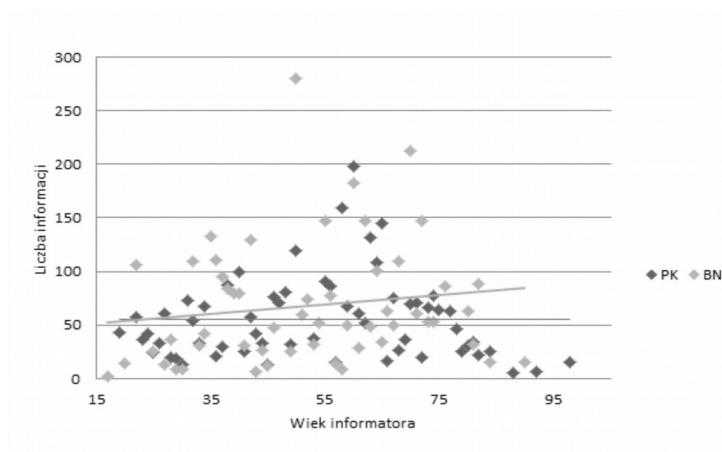

Fig. 1. Zależność liczby podanych informacji od wieku informatora. PK – Puszcza Knyszyńska, BN – Beskid Niski.

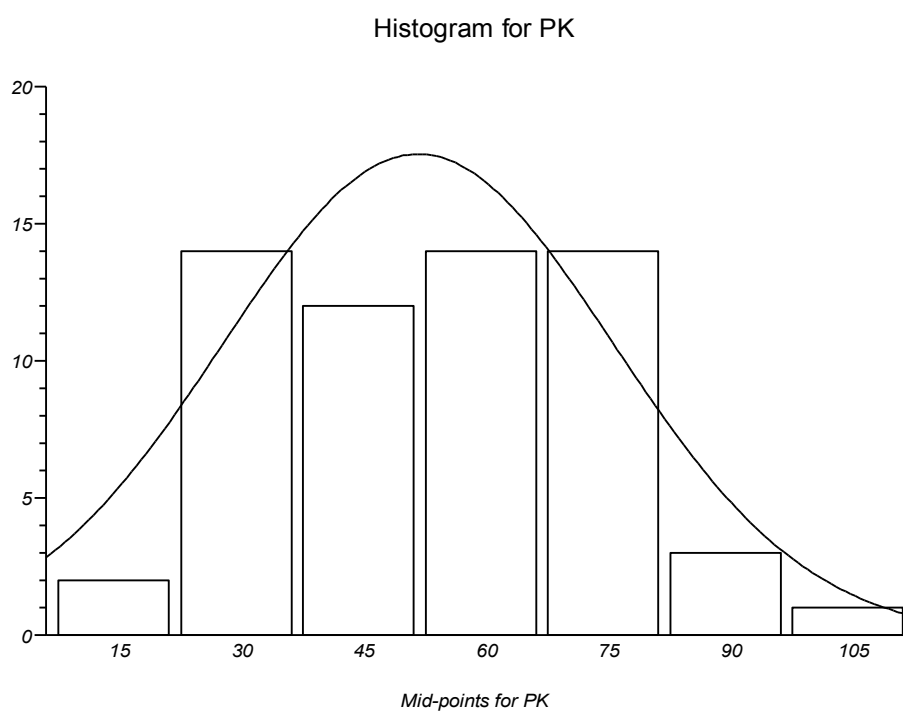

Fig. 2. Histogram rozkładu wieku informatorów (na osi x zaznaczono wartości środkowe przedziałów, oś y – liczba informatorów w danym przedziale). Puszcza Knyszyńska. Wykres uzyskany w programie StatsDirect.

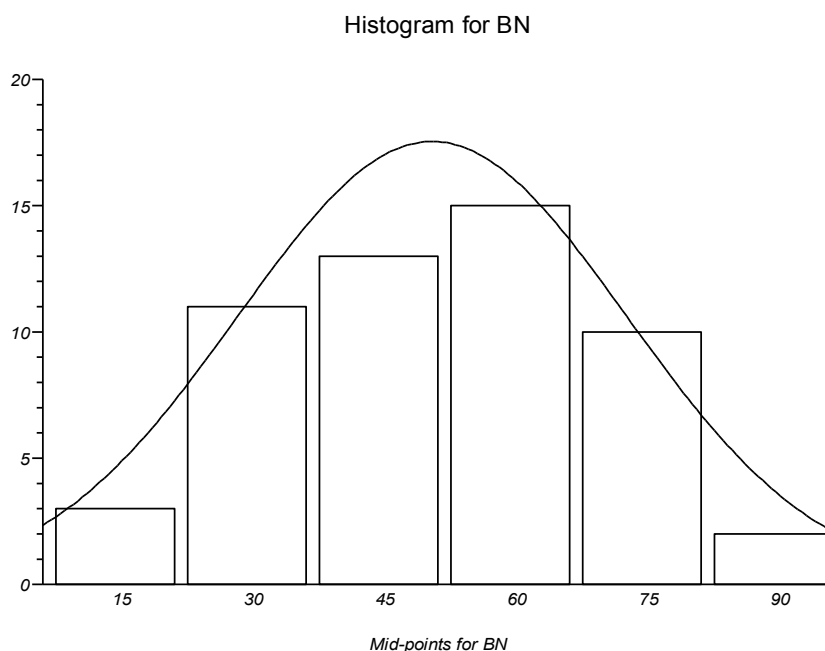

Fig. 3. Histogram rozkładu wieku informatorów (na osi x zaznaczono wartości środkowe przedziałów, oś y – liczba informatorów w danym przedziale). Beskid Niski. Wykres uzyskany w programie StatsDirect.

4.1.3. Aktywność zawodowa

W obydwu badanych obszarach zdecydowanie dominują osoby niepracujące. Stosunek liczbowy osób niepracujących do pracujących w Puszczy Knyszyńskiej wynosi 1,5. W Beskidzie Niskim – 1,7 (por. Fig. 4).

Z uwagi na uwarunkowania geograficzne największą grupę zawodową wśród badanych stanowią rolnicy. Pośród pozostałych zawodów przeważają te nie wymagające wysokich kwalifikacji związanych z formalną edukacją. Wyjątek stanowią nauczyciele, stosunkowo licznie reprezentowani w grupie informatorów z Beskidu Niskiego. W obydwu terenach dla wielu informatorów brak jest danych na temat zawodu, głównie z powodu emerytów i rencistów, których po uzyskaniu informacji o ich statusie zawodowym nie dopytano o wykonywane kiedyś zawody.

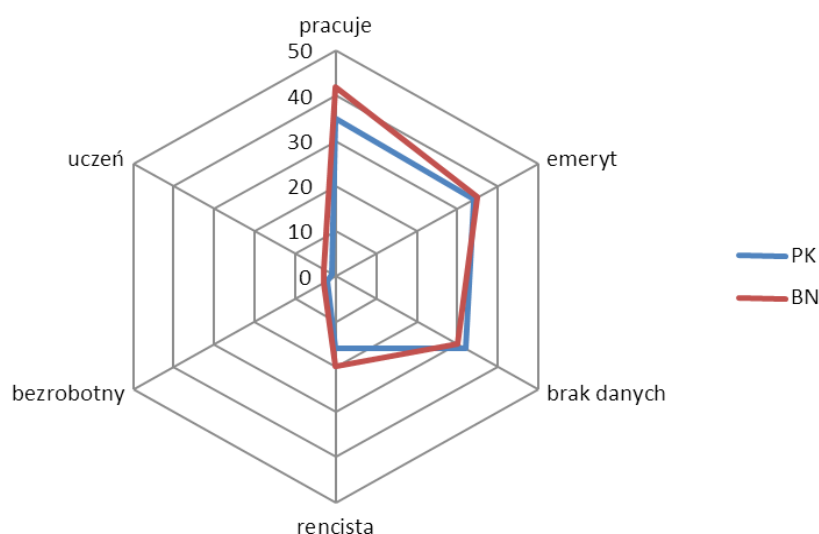

Fig. 4. Status zawodowy informatorów w obydwu terenach. PK – Puszcza Knyszyńska, BN – Beskid Niski.

4.1.4. Wykształcenie

Wśród informatorów w obydwu terenach przeważały osoby o niskim wykształceniu, najmniej było osób po studiach. Jednak te dwie skrajne grupy cechuje wysoka liczba informacji przypadająca na jednego informatora (tabele 5 i 6, Fig. 5).

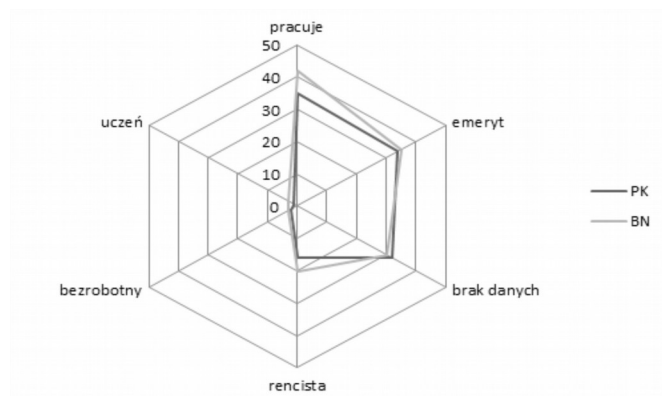

Fig. 5. Wykształcenie w obydwu terenach według liczby informatorów. PK – Puszcza Knyszyńska, BN – Beskid Niski.

4.2. Rośliny – podsumowanie

Pełną listę taksonów wraz z liczbą informacji zaklasyfikowanych do jednej z czterech generalnych kategorii użytkowania przedstawia aneks 1.

Liczba rodzin wspólnych dla obydwu terenów wynosi 72, co stanowi 99% dla Puszczy Knyszyńskiej i 90% dla Beskidu Niskiego (tab. 7). Liczby niższych taksonów są zróżnicowane w większym stopniu – wspólnych jest zaledwie 92, co stanowi podobny procent w obydwu regionach (37% w Puszczy Knyszyńskiej i 36% w Beskidzie Niskim). Z powyższego, oraz Tabeli 7, wynika, że użytkowane rośliny należą w większości przypadków do tych samych rodzin, ale ich przynależność do taksonów niższego rzędu wykazuje większe zróżnicowanie. Beskid Niski wydaje się terenem bogatszym. W prosty sposób da się to wytłumaczyć większym bogactwem flory górskiej (por. Pirożnikow 2010: 197), aczkolwiek jej liczebna przewaga, jeśli nawet istnieje, nie jest duża. Elementem różnicującym jest więc wprost zróżnicowany sposób użytkowania.

Na wykresie 6 (Fig. 6) przedstawione są wyniki dla roślin, których zróżnicowane użytkowanie wiąże się z zasięgiem geograficznym.

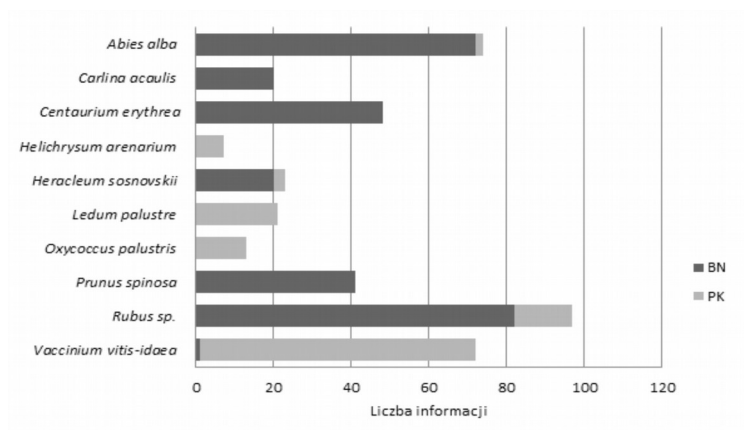

Fig. 6. Liczba informacji w obydwu terenach dla gatunków o różnej dostępności. PK – Puszcza Knyszyńska, BN – Beskid Niski.

Frekwencja użytkowania niektórych roślin związana jest z innymi czynnikami niż zasięg. Mogą być nimi tradycja lub lokalna moda. Z Tabeli 8 wynika, że niektóre rośliny są częściej wybierane do celów obrzędowych niż inne, w Tabeli 9 przedstawione są rośliny spożywcze o zróżnicowanym wykorzystaniu.

Najpopularniejszą rośliną w Magurskim Parku Narodowym był dziurawiec (*Hypericum* sp., 123 wystąpienia). Jest użytkowany głównie jako roślina lecznicza, przede wszystkim na dolegliwości żołądka i wątroby, ale łącznie informatorzy stosowali ją w leczeniu aż 17 różnych przypadłości. Popularność dziurawca niewątpliwie wiąże się z jego dostępnością, ale można o nim również powiedzieć, że to roślina-panaceum. Stosowanie tej samej rośliny do różnych celów, w tym głównie na jedną z najczęstszych dolegliwości, jaką są problemy z układem trawiennym, wskazuje na specjalne miejsce tej rośliny w społeczności. W rozmowach z mieszkańcami Beskidu, odnosiłem wrażenie, że jest pierwszą rośliną leczniczą po jaką sięgają. Jest czymś w rodzaju podstawowego remedium. Jest również kilka innych roślin leczniczych o podobnych cechach, np. „centoria” (*Centaurium erythraea*), również popularna przede wszystkim jako lek na żołądek. Centuria, gatunek charakterystyczny dla klasy *Epilobietea angustifolii*, jest bardziej dostępna w Beskidzie Niskim co ma swoje odzwierciedlenie w użytkowaniu (Tab. 10).

W Puszczy Knyszyńskiej rośliną-panaceum jest bylica piołun (*Artemisia vulgaris*). Stosowana w podobnych celach (czyli głównie na dolegliwości żołądka posiada jeszcze 7 innych zastosowań leczniczych, a także, ze względu na silny zapach, 4 zastosowania gospodarcze. Opisane rośliny mają charakter panaceum, a równocześnie są unikatowe dla regionu. Jest to ciekawe zjawisko, którego nie znalazłem w literaturze, zapewne z powodu braku porównawczych badań międzyregionalnych w Polsce.

Pewna część gatunków występuje w obydwu regionach i jest podobnie popularna, użytkowana często (tab. 11). Większość z nich miała dla informatorów jedno zastosowanie, ale część taksonów ma ich więcej. Przy analizie zróżnicowania zastosowań roślin, większą wagę nadałem tym roślinom, które u wielu informatorów mają podwójne zastosowanie, a mniejszą takim, które u nielicznych informatorów znalazły cztery lub pięć zastosowań. Dane zostały posortowane według liczby zastosowań od dwóch do pięciu (Fig. 7). Z ryciny 7 wynika, że zróżnicowanie zastosowań u poszczególnych informatorów jest w obydwu terenach podobne (test U, $p=0,78$).

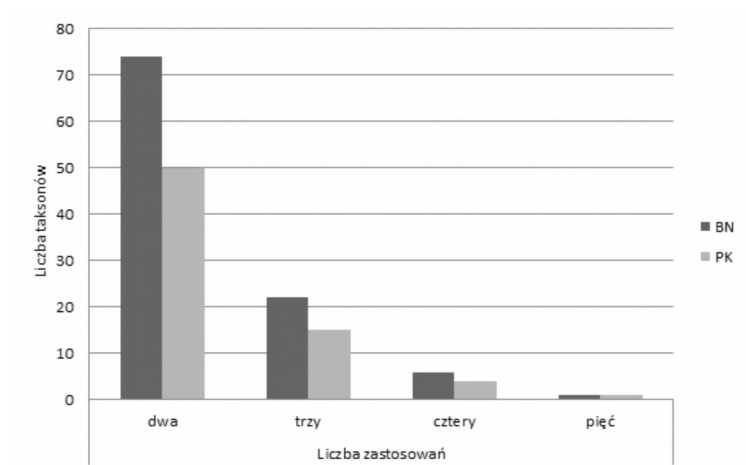

Fig. 7. Liczba taksonów w zależności od tego, ile zastosowań ma dany takson dla pojedynczego informatora. PK – Puszcza Knyszyńska, BN – Beskid Niski

Dzięki zastosowaniu ankiety w Puszczy Knyszyńskiej zebrałem pewną liczbę informacji o odmianach drzew owocowych. Stare odmiany są wciąż obecne w przydomowych sadach, ale sadzone kilkadziesiąt lat temu dożywają swego kresu. Co ciekawe, informacji o odmianach podało niewiele osób: 22 razy wymieniono ‘Antonówkę’, 21 razy ‘Papierówkę’. Ze starych odmian (najpowszechniejszych przed II wojną światową: Dziubiak 2006) wymieniono ‘Kosztele’ (4 wzmianki), ‘Glogierówkę’ (in. ‘Pepinka Litewska’, 2 wzmianki) oraz ‘Grafsztynka’ (1 raz). Jabłka dawnych odmian, z drzew niezadbanych odpowiednio i zwyczajnie starych, nie cieszą się popularnością u nowego pokolenia, które przyjeżdża w odwiedziny do rodziców i dziadków na wieś. Młodsze pokolenia, mieszkające w mieście, nie są też zainteresowane w takim stopniu jak ich rodzice i dziadkowie, robieniem przetworów. Przyzwyczajone do smaku nowych odmian deserowych, z niechęcią spoglądają na odmiany przeznaczone na dżemy. O ile czasem owoce takie darzone są sentymentem z dzieciństwa, o tyle ich utrata traktowana jest naturalnie, jako element przemijania tego, co stare, i raczej brak starań, aby odmiany utrzymać.

4.2.1. Gospodarstwo domowe

Rośliny wykorzystywane są w gospodarstwach domowych przede wszystkim do robienia mioteł, wyplatania koszy, odstraszania szkodników, ale także jako nawozy czy wzbogacenie paszy dla zwierząt domowych. Powszechne jest stosowanie roślin do barwienia jaj wielkanocnych. Na poniższych wykresach (Fig. 8, 9) przedstawione są najpospolitsze gatunki użytkowane do celów gospodarczych.

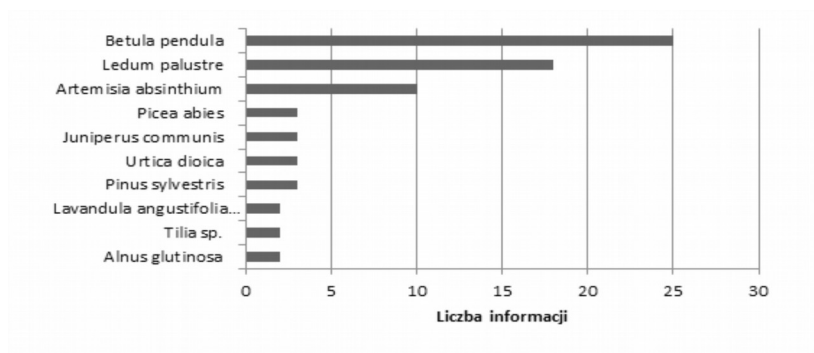

Fig. 8. Najpopularniejsze rośliny użytkowane do celów gospodarczych w Puszczy Knyszyńskiej.

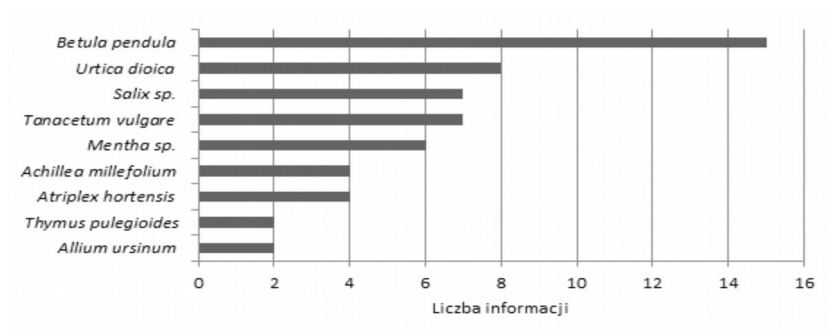

Fig. 9. Najpopularniejsze rośliny użytkowane do celów gospodarczych w Beskidzie Niskim.

4.2.2. Pożywienie

Najliczniejszą grupę danych w tej kategorii stanowią informacje dotyczące roślin przerabianych na przetwory: dżemy, soki, kompoty, konfitury.

Z wykresu przedstawionego na Fig. 10 wynika, że liczba informacji jest proporcjonalna do liczby użytkowanych taksonów. W obydwu terenach, dla dwóch wartości skrajnych (dotyczących dżemów i kompotów) różnorodność stosowanych taksonów była dużo wyższa. Co interesujące, powiązane z nimi liczby informacji były także nieproporcjonalnie wyższe względem innych typów przetworów.

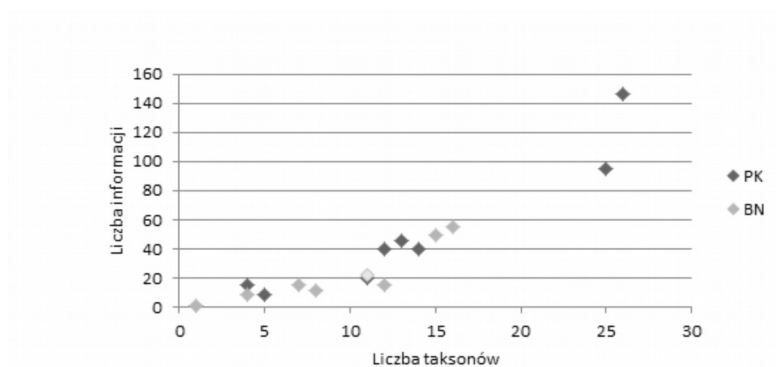

Fig. 10. Zależność liczby informacji od liczby użytkowanych taksonów. Każdy punkt na wykresie to inny typ przetworów. PK – Puszcza Knyszyńska, BN – Beskid Niski.

W przypadku roślin służących do sporządzania napojów struktura danych jest zbliżona w obydwu terenach, co przedstawiają wykresy kołowe (Fig. 11). Podobne proporcje w liczbie informacji widoczne są również w liczbie taksonów, przy czym w Beskidzie Niskim używa się więcej gatunków do sporządzania herbat, oraz sporządza się syropy, czego nie praktykują mieszkańcy Puszczy Knyszyńskiej. W obrębie danej grupy użytkowania zmieniają się jednak taksony, mimo iż ich liczba jest podobna – np. w obydwu terenach na sok użytkowanych jest łącznie 27 taksonów, ale w każdym z osobna 19 i 20 taksonów. W przypadku herbat różnica jest największa – łącznie użytkowanych jest 28 taksonów, ale w Beskidzie Niskim 25, a w Puszczy Knyszyńskiej jedynie 12. Z przytoczonych informacji wynika, że w Beskidzie Niskim zasadniczo większa jest różnorodność roślin, z których sporządzane są napoje (por. tab. 12). Taksony powszechnie używane do sporządzania soków i herbat prezentują Fig. 12 i 13.

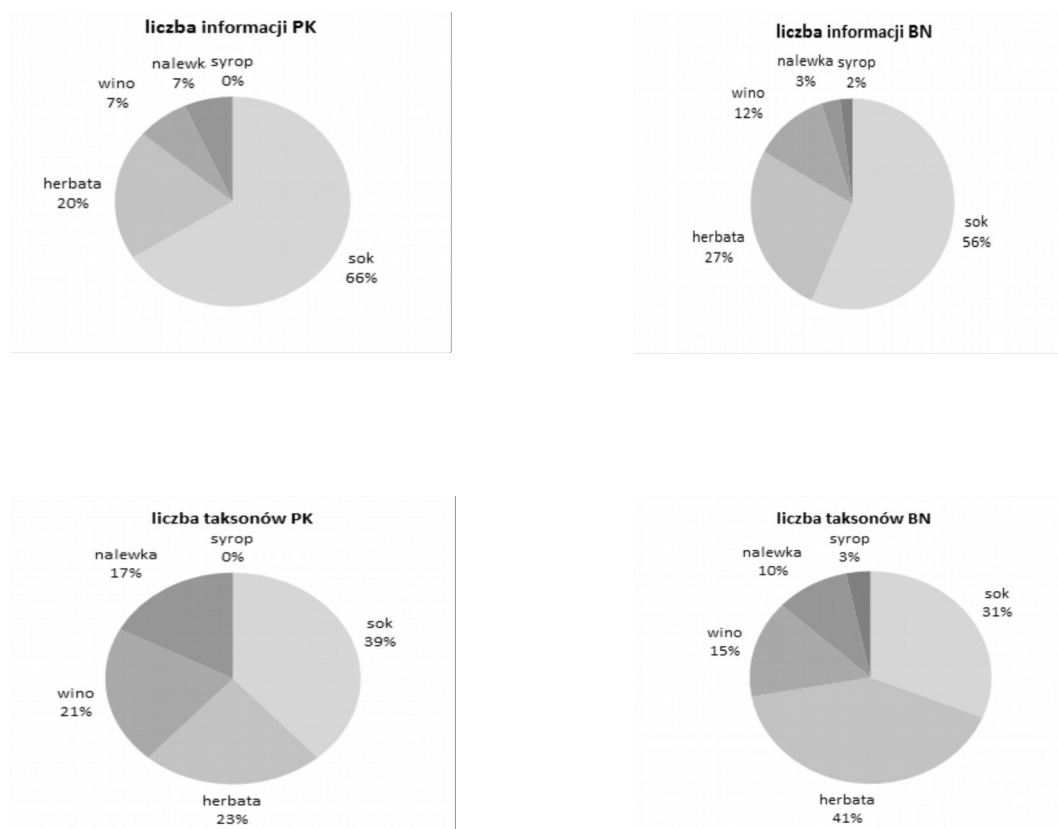

Fig. 11. Procentowy udział poszczególnych form użytkowania oraz taksonów w kategorii roślin wykorzystywanych do sporządzania napojów.

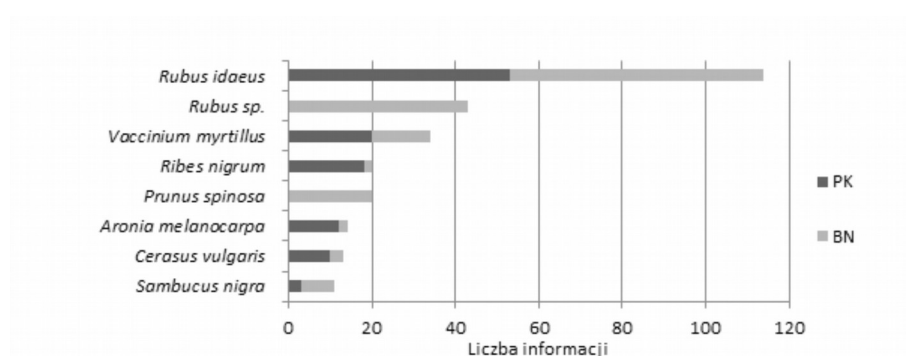

Fig. 12. Soki – liczba informacji dla najpopularniejszych taksonów. PK – Puszcza Knyszyńska, BN – Beskid Niski.

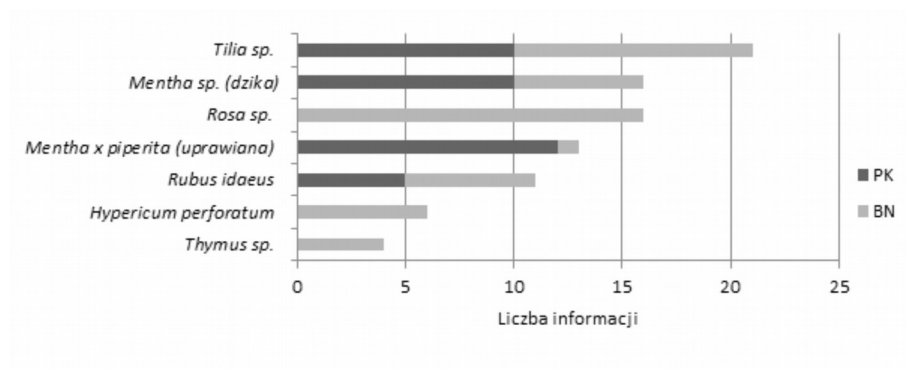

Fig. 13. Herbata – liczba informacji dla najpopularniejszych taksonów. PK – Puszcza Knyszyńska, BN – Beskid Niski.

4.2.3. Lecznictwo

Ludność wiejska choruje inaczej niż mieszkańcy miast, inaczej też leczy się. Co więcej, zachowania w chorobie w rodzinach chłopskich wykazują relatywną trwałość, tzn. są w dużej mierze oparte na samolecznictwie (Piątkowski 2008: 199-200).

Istnieją rośliny służące do leczenia jednej choroby, dwustronne (na dwie różne choroby) i panacea. Do tych ostatnich Adam Paluch (1988: 207-209) zalicza: rumianek, dziurawca, lipę, krwawnik, len, pokrzywę, czosnek i dąb. Z listy tej nie zanotowałem w badanych terenach jedynie lnu, który nie jest już uprawiany.

Znane jest także w europejskiej tradycji lecznictwa ludowego stosowanie leków *per analogiam* (por. Paluch 1988: 207). W taki sposób np. w Puszczy Knyszyńskiej marchew święcona na Matki Boskiej Zielnej stosowana jest do leczenia wątroby (zapewne w nawiązaniu do żółtaczki, Chmielnik K3); kocanki piaskowe (*Helichrysum arenarium*), „takie żółte – na żółtaczkę” (Kundzicze K135). Najczęściej leki roślinne stosowane są na dolegliwości związane z przeziębieniem, grypą itp. (Fig. 14) oraz dolegliwości żołądkowe (rycina 15, por. Kłoszewska 1995, Pirożnikow 2008). Infekcje rozumiane jako krótkotrwałe infekcje górnych dróg oddechowych, przeziębienia i grypy, w obydwu terenach zwalczane są przede wszystkim za pomocą naparów z kwiatów lipy. Maliny są znacznie popularniejsze w Puszczy Knyszyńskiej, przy czym w celach leczniczych użytkuje się przede wszystkim pędy i liście. Co interesujące, syrop z młodych pędów sosny popularny jest w Beskidzie Niskim, mimo, iż dostępność sosen jest dużo większa na Podlasiu. Podobnie z kaliną i podbiałem, które użytkowane są tylko, lub przede wszystkim w górach, choć roślina występuje także na Podlasiu. Taka struktura użytkowania wskazuje na lokalne trendy i tradycje, raczej nie jest związana z roślinami i ich dostępnością w otoczeniu.

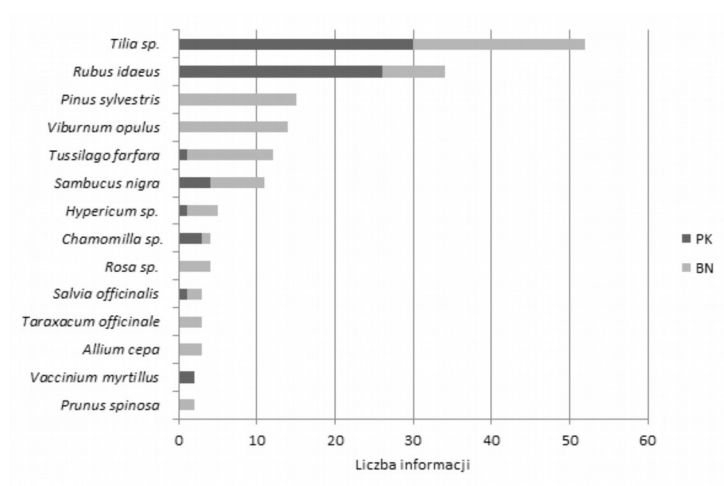

Fig. 14. Najpopularniejsze rośliny do leczenia infekcji górnych dróg oddechowych (kategorie użytkowania: ból gardła, gorączka, grypa, kaszel, katar, przeziębienie).

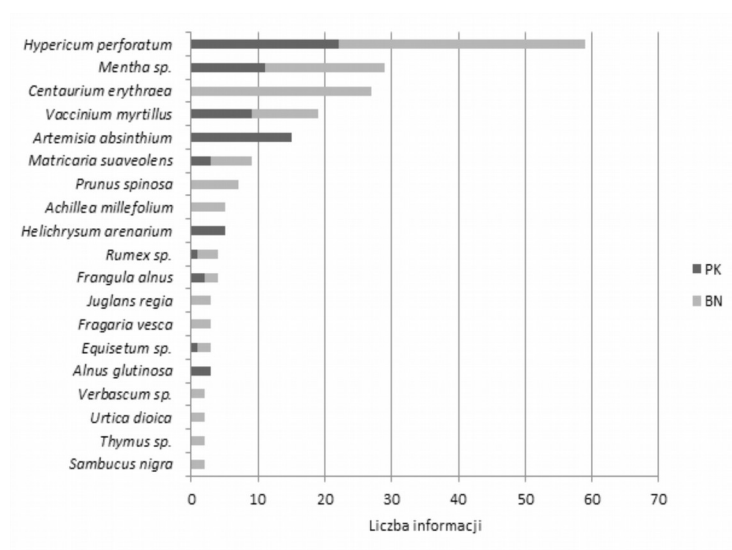

Fig. 15. Najpopularniejsze rośliny używane do leczenia dolegliwości związanych z układem pokarmowym (kategorie użytkowania: biegunka, ból brzucha, drogi żółciowe, jelita, niestrawność, trawienie, wątroba, wzdęcie, zatwardzenie, żołądek).

Na Fig. 15 widoczna jest dominacja dziurawca w obydwu terenach. Na drugim miejscu w Beskidzie Niskim znajduje się mięta, w Puszczy Knyszyńskiej – piołun. Nie występuje on w Beskidzie Niskim, za to centuria, zajmująca tam trzecie miejsce pod względem frekwencji nie znajduje zastosowania w Puszczy Knyszyńskiej. Generalnie w tej kategorii użytkowania w Beskidzie Niskim zebrałem prawie dwa razy więcej informacji (144) niż w Puszczy Knyszyńskiej (80), a poza tym wystąpiło tam więcej taksonów (odpowiednio 31 i 19).

Podczas prowadzenia badań zebrałem w obydwu terenach informacje na temat 78 różnych dolegliwości – 52 w Puszczy Knyszyńskiej i 62 w Beskidzie Niskim. W trzech przypadkach informacje dotyczyły przeszłego użytkowania. W pozostałych analizowałem dane pod kątem liczby taksonów i uzyskanych informacji w odniesieniu do zapobiegania lub leczenia poszczególnych przypadłości. Część z nich wystąpiła tylko w jednym terenie – 23 tylko w Beskidzie Niskim a 13 tylko w Puszczy Knyszyńskiej. Z analizy wynika, że najczęściej samodzielnie leczone są dolegliwości przewodu pokarmowego, przeziębienia, serce i problemy z ciśnieniem, jak również choroby skóry (Tab. 13). Prawdopodobnie wynika to z faktu, że takie popularne przypadłości jak ból zębów czy migreny skuteczniej leczy się środkami farmaceutycznymi. W mniej poważnych, lub przewlekłych stanach stosuje się stare sposoby.

W Magurskim Parku Narodowym zarówno średnia liczba taksonów na pojedynczą dolegliwość, jak i suma wszystkich informacji była wyższa niż w Parku Krajobrazowym Puszczy Knyszyńskiej (Tab. 13). Jednocześnie stosunek liczby zebranych informacji do liczby używanych taksonów jest podobny w obydwu terenach (średnia dla Puszczy Knyszyńskiej to 1,42; dla Beskidu Niskiego 1,51). W obydwu terenach także rozkłady popularności taksonów są podobne, tzn. poza kilkoma taksonami powszechnie stosowanymi istnieje długa lista taksonów wskazywanych przez pojedynczych informatorów.

Podobnie jak w przypadku roślin jadalnych (Fig. 10) większa liczba informacji o danym użytkowaniu lezniczym jest dodatnio skorelowana z liczbą wykorzystywanych taksonów (Fig. 16).

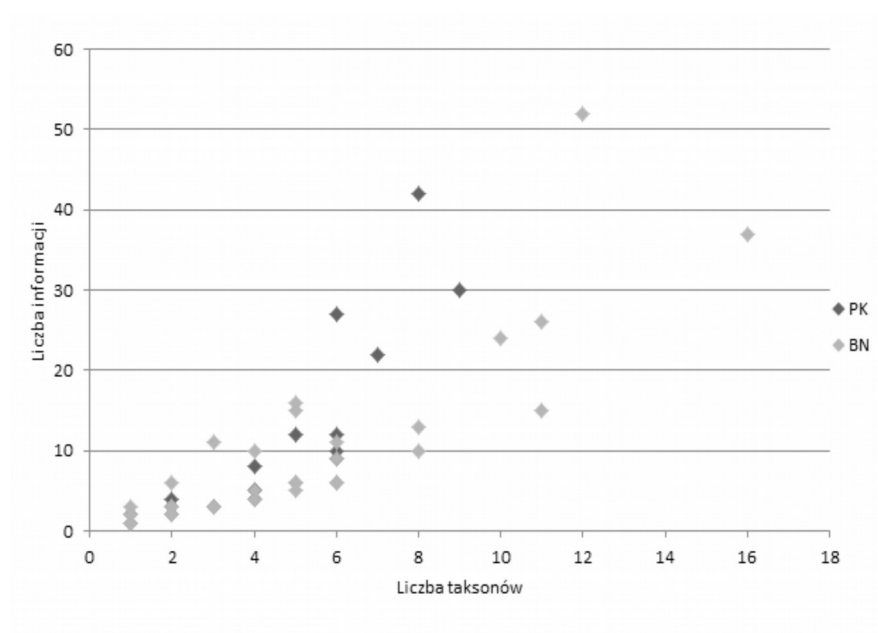

Fig. 16. Zależność liczby informacji od liczby użytkowanych taksonów na poszczególne dolegliwości. (Dla przejrzystości usunąłem jeden skrajny punkt z serii danych z Beskidu Niskiego, na dolegliwości żołądka używa się tam aż 20 różnych taksonów).

4.2.4. Obrzędowe

Rośliny do celów obrzędowych używane są przede wszystkim w postaci zielonych pędów – mniejszych, przypinanych do strojów (szat komunijskich, chrzcielnych, sukni ślubnych), oznaczania miejsc (stołu wielkanocnego); lub większych, święconych w postaci palm, gałązek przynoszonych z okazji procesji Bożego Ciała lub Zielonych Świąt. Powszechne jest przynoszenie żywych choinek,

nieco mniej – jemioly. Tradycja wianków święconych w Oktawę Bożego Ciała oraz bukietów na święto Matki Boskiej Zielnej także jest obecna w obydwu terenach. Fig. 17 i 18 przedstawiają najczęściej wymieniane rośliny obrzędowe. Wyraźnie widoczna jest większa popularność roślin dzikich w Puszczy Knyszyńskiej, a uprawianych w Magurskim Parku Narodowym. W Beskidzie Niskim, podobnie jak w innych kategoriach użytkowania, wykorzystywanych jest więcej gatunków.

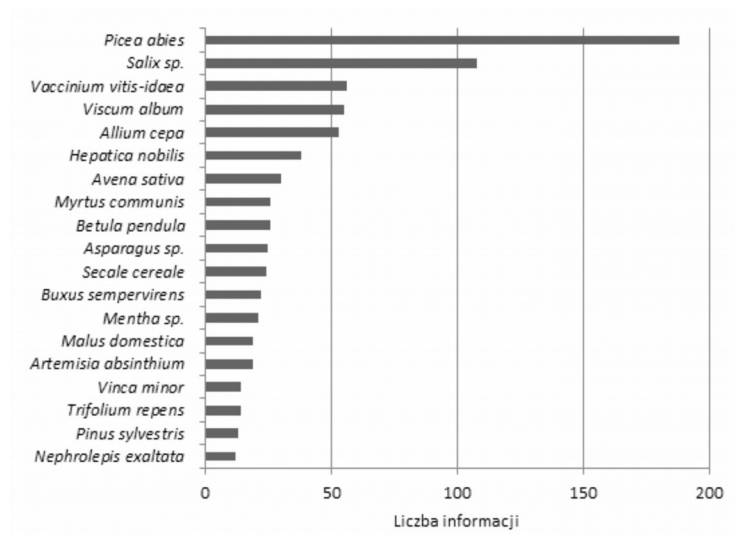

Fig. 17. Najpopularniejsze rośliny wykorzystywane do celów obrzędowych w Puszczy Knyszyńskiej.

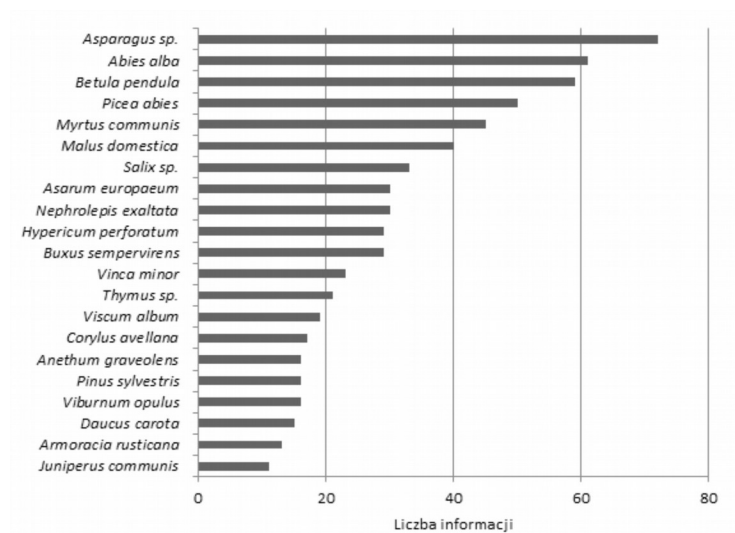

Fig. 18. Najpopularniejsze rośliny wykorzystywane do celów obrzędowych w Beskidzie Niskim.

4.2.5. Wiedza o roślinach chronionych i trujących

W ramach badań prowadzonym nad użytkowaniem roślin, w kwestionariuszu umieściłem także pytania sondujące wiedzę informatorów na temat roślin trujących oraz chronionych, a część wyników prezentują tabele 14 oraz 15.

W przypadku storczyków w Magurskim Parku Narodowym, mimo braku informacji o użytkowaniu, informatorzy wspominali o walorach storczyków jako kwiatów ozdobnych – bukiety są ładne i wypełniają cały dom zapachem. Z tego wnioskuję, że informatorzy pośrednio przyznali się do faktu, że pozyskują storczyki ze środowiska naturalnego. W przypadku jodły (może także jałowca?), użytkowanej na wiele sposobów przez wielu informatorów, świadomość, że jest to gatunek cenny i promowany w lokalnych ekosystemach leśnych, spowodowała, że powstało przekonanie o wysokim statusie ochronnym. Przypuszczam, że przekonanie o chronieniu przez prawo niektórych gatunków wynika z ich faktycznego użytkowania i niepewności co do legalności tego procederu, jednak nie da się tej tezy udowodnić posługując się zebrany materiał. Podobnie wygląda sytuacja w Puszczy Knyszyńskiej. Do użytkowania sasanek przyznało się zaledwie kilka osób, ale można przypuszczać, że tak rozpowszechniona wiedza o jej statusie ochronnym wynika również z intensywnego użytkowania. Przylaszczka jest rośliną dość powszechnie użytkowaną, co znalazło swoje odzwierciedlenie w liczbie informacji. Być może jej status ochronny jest mniej znaczący dla informatorów ze względu na jej duże populacje występujące w Puszczy Knyszyńskiej.

Niektóre gatunki uważane są za chronione, choć w rzeczywistości nie są – może to wynikać z lokalnych ograniczeń jakie wiążą się z użytkowaniem danej rośliny. Jedynie niewielka część wymienionych gatunków uważanych za chronione nie jest w ogóle użytkowana, ale wówczas pojawia się także informacja o trujących właściwościach. Wyciągając wnioski z powyższych spostrzeżeń można powiedzieć, że informatorzy znają przede wszystkim te rośliny chronione, które użytkują lub o których posiadają jakąś wiedzę. Sam fakt nielegalnego ich pozyskiwania znacząco wpływa na świadomość, że dana roślina jest chroniona, co niekoniecznie wpływa na ograniczenie własnych zachowań w tym zakresie. Podczas rozmów obserwowałem postawy pewnego zawstydzenia, lub zakłopotania, ale wydaje się, że brak realnego zagrożenia karą nie wpływa motywująco na mieszkańców wsi w otoczeniu obszarów szczególnej ochrony. Pozostaje postawić pytanie o świadomość ekologiczną mieszkańców¹¹ oraz jakość dialogu społecznego prowadzonego przez podmioty zarządzające terenami chronionymi na temat ochrony gatunkowej roślin. Nie ma wątpliwości, że dialog ten powinien dotyczyć praktycznych aspektów ochrony, tj. albo wpływu na zachowania mieszkańców (co jest trudne z uwagi na tradycję, przyzwyczajenia itp.) albo dostarczania alternatywnych dróg pozyskiwania interesujących ich roślin (np. propagowania sadzenia ogrodowych odmian sasanek lub przylaszczek). Nie bez znaczenia jest także świadomość wpływu jaki obszary chronione wywierają na lokalną społeczność, nie tylko w aspekcie gospodarczym, ale także szeroko rozumianym aspekcie społecznym i symbolicznym (West, Iggo, Brockington 2006).

4.3. Kategorie użytkowania

4.3.1. Gospodarstwo domowe

Farbowanie jaj

70 rekordów z Puszczy Knyszyńskiej dotyczy farbowania jaj wielkanocnych. Do tego celu używa się przede wszystkim zewnętrznych, uschniętych liści cebuli (*Allium cepa*), nazywanych „cebulnikiem” (53 osoby). Farbowanie na kolor ciemnoczerwony i brązowy odbywa się przez gotowanie jaj w wodzie z liśćmi cebuli. Jeden z informatorów twierdzi: „cebulnik się stawia na dwa dni wstecz i on tak nasiąknie, czerwony jest i wtedy jajka ładne: czerwoniutkie, brązowe” (Rybniki K65). Niektórzy twierdzą, że jest to zdrowszy sposób niż z użyciem farbek (Rybniki K63). Informator z Rybnik radzi dla lepszego efektu umyć i odfłuszczyć farbowane jaja przed włożeniem do „cebulniku” (Rybniki K74).

Jeden informator (Wólka Przedmieście K86) używa do farbowania jaj na fioletowo czosnku (*Allium sativum*). 7 respondentów pisanki farbuje przy użyciu jemioli (*Viscum album*) lub zna takie zastosowanie (2 osoby). Kolor, jaki uzyskuje się podczas farbowania tą rośliną informatorzy

¹¹ Edukacja ekologiczna w szkołach nie przynosi zadowalających rezultatów. Młodzież ma świadomość ekologiczną na pewnym poziomie, ale jest ona identyczna w szkołach, gdzie dzieci się tego uczy, i w szkołach gdzie nie ma specjalnego programu (Górecki i in. 2007).

charakteryzowali jako żółty, zielony lub seledynowy. Żyto ozime (*Secale cereale*) farbuje jaja na kolor zielony, jego liście stosuje się podobnie jak liście cebuli. Metody tej używają 3 osoby, a 1 tylko słyszała o niej. Do farbowania pisanek stosuje się także korę dębu (*Quercus* sp., dwie osoby), (po jednym wskazaniu): korę olszy czarnej (*Alnus glutinosa*), liście orzecha włoskiego (*Juglans regia*), liście sasanki (*Pulsatilla* sp.) – barwi na niebiesko.

W Magurskim Parku Narodowym odnotowano tylko 15 przypadków zastosowań roślin do farbowania jaj. 5 osób farbuje jaja w liściach cebuli (*Allium cepa*), a 1 robiła to kiedyś. Żyto (*Secale cereale*) używane jest przez 5 osób. Ponadto stosuje się korzenie pokrzywy (*Urtica dioica*, Krempna M29) – barwi na żółto, korę z jabłoni (*Malus domestica*, „tą świeżą”, prawdopodobnie chodzi o korę z młodych pędów, Świątkowa Mała M6) – barwi na pomarańczowożółto, olszę czarną (*Alnus glutinosa*, Grab M13).

Według autorki artykułu o kraszankach, łuski z cebuli są najbardziej rozpowszechnionym barwnikiem, obecnym także w sąsiednich krajach (Sągajło-Kaczanowska 1961: 213). Potwierdzają to przedstawione wyżej wyniki. Oziminy (a dokładniej żyto ozime) używane są również w obydwu terenach, choć więcej osób wskazało ten sposób w Beskidzie Niskim. Według danych z literatury rzeczywiście w południowo-wschodniej Polsce zwyczaj ten był bardziej powszechny (Sągajło-Kaczanowska 1961: 215). Co interesujące, autorka podaje stosowanie pokrzywy w Beskidach Środkowych, poza tym ograniczonej w zasięgu. Reliktowy charakter ma wg autorki barwienie jaj sasankami, którego prezentowany w tekście zasięg nie obejmuje jednak Puszczy Knyszyńskiej. Dość powszechne stosowanie kory drzew nie było wykazane dla Podlasia, ale barwienie jaj korą olchy oraz korzeniami było obecne w Beskidzie Niskim. Podsumowując, porównanie barwników stosowanych obecnie w badanych terenach z literaturą etnograficzną, należy stwierdzić, że większy jest udział zastosowań tradycyjnych. W Puszczy Knyszyńskiej farbowanie barwnikami roślinnymi jest znacznie bardziej rozpowszechnione, zwłaszcza „cebulnikiem”. Tam również zanotowałem użycie czosnku, nie wymieniane w przytaczanym artykule przeglądowym.

Łyżki

Dwóch informatorów w Puszczy Knyszyńskiej, ze wsi Kopisk i Chmielnik, wspomniało o produkcji drewnianych łyżek z topoli osiki (*Populus tremula*) we wsiach Zamczysko i Krasne.

Miotły

W Beskidzie Niskim uzyskałem 20 informacji o robieniu mioteł. Najwięcej (17 przypadków) dotyczy brzozy (*Betula pendula*) najpospolitszego w całym kraju materiału do ich wyrobu. Dwa pozostałe rekordy odnoszą się do wikliny (*Salix* sp.) oraz jodły (*Abies alba*). Miotelka jodłowa, zaobserwowana przy jednym z domów (Kotań, M23) była po prostu pękiem gałązek służących do usuwania sykiego śniegu ze schodów i przedproża domu. Miotły wykonywane są z roślin dziko rosnących na własne potrzeby lub najbliższych sąsiadów. Nawet jeśli pobierana jest za nie symboliczna opłata, to zasięg takiej sprzedaży raczej nie wykracza poza wieś. Jak zauważył jeden z mieszkańców (Krempna, M45): „Ludzie sami robią też miotły wiklinowe – po co kupować je na targu w Jaśle, jak dookoła lasy?”.

W Puszczy Knyszyńskiej informacji o wykonywaniu mioteł było 25, z czego 23 dotyczyło brzozy. Spośród dwóch pozostałych informatorów jeden wskazał na wierzbę (*Salix* sp.), drugi mówił o „bielicy, z której jesienią robi się miotły” (Dąbrówki, K23). Prawdopodobnie chodzi o którąś z bylic (*Artemisia campestris*?) lub o mietelnik często uprawianą roślinę ozdobną (*Kochia scoparia*, widywałem niewielkie miotelki zrobione z tej rośliny).

Podobnie jak w Beskidzie, mieszkańcy wykonują je samodzielnie lub we wsi znajduje się osoba, która robi miotły na potrzeby swoich sąsiadów.

Oczywiście w obydwu badanych terenach znajdują się także miotły kupowane, wykonane np. z sorga (*Sorghum bicolor*) choć wciąż mają znacznie mniejsze zastosowanie (zwłaszcza na zewnątrz domu) niż tanie, bo robione samodzielnie, miotły brzozowe.

Jak wynika z badań przeprowadzonych w południowej Europie (Bułgaria, Macedonia, Rumunia, Włochy) do wyrobu mioteł wykorzystuje się tam w sumie 106 gatunków roślin, spośród których w każdym z badanych krajów znalazły się: *Sorghum bicolor*, *Betula pendula* i *Kochia scoparia* (Nedelcheva, Dogan, Guarrera 2007). Zatem materiał używany do wyrobu mioteł w badanych przeze mnie terenach nie jest regionalnie specyficzny.

Wyplatanie koszy

W Puszczy Knyszyńskiej 9 informacji dotyczyło wyplatania koszy. Po dwie osoby wymieniały następujące rośliny: brzozę (*Betula pendula*), jałowca (*Juniperus communis*), świerk (*Picea abies*, korzenie), wierzbę (*Salix* sp., właściwie informatorzy mówili o „łozie” i wiklinie). Mieszkaniec Kopiska wyplatał kosze ze słomy żytniej (*Secale cereale*).¹²

W Magurskim Parku Narodowym pośród 12 informacji o wyplataniu koszy, 10 dotyczyło wierzby (*Salix* sp., „łozina”, „ozina”, wiklina) a pojedyncze łyka z leszczynowego (*Corylus* sp. Krempna M45) oraz lipowego (*Tilia* sp., Krempna M42). Wszystkie informacje uzyskałem w Krempnej.

Co zaskakujące, wyplatanie koszy, mimo iż ich zastosowanie gospodarcze wraz z postępującą profesjonalizacją rolnictwa jest coraz mniejsze, wciąż jest obecne (podobnie zresztą jak w innych krajach, por. Novellino 2006). Jest to, podobnie jak w przypadku wyrabiania mioteł, proceder służący przede wszystkim zaspokajaniu potrzeb własnych i najbliższych sąsiadów.

Repelenty roślinne

Obszerą grupę danych stanowią informacje o odstraszeniu owadów i innych niepożądanych zwierząt. Ludzie pozbywają się ich z mieszkań (stosując środki na mole, muchy, mrówki), jak też z upraw (owady, myszy, nornice itp.). Można przypuścić, że w użyciu dominują środki chemiczne kupowane w sklepach, jednak wciąż praktykuje się tradycyjne, i nawiązujące do tradycyjnych, metody.

W pięciu przypadkach zanotowałem środki roślinne do odstraszenia mrówek. W Magurskim Parku Narodowym były to: liście czarnej porzeczki (*Ribes nigrum*, Krempna M42), skórka z cytryny (*Citrus limon*) z olejem kamforowym¹³ (Krempna M41) – do odstraszenia mrówek faraona, oraz niezidentyfikowana roślina – „liść paproci leśnej, jak się położy na stole to odstrasza mrówki” (Krempna M39). Do odstraszenia myszy i nornic (zwanych lokalnie „myszorami”) służy aż 6 różnych gatunków. W pomieszczeniach zastosowanie znajduje mięta (4 informacje, informatorzy zgodnie podkreślali, że chodzi o dziką miętę, prawdopodobnie *Mentha longifolia* „dzika mięta, po rowach rośnie, końska mięta” Kotań M138). W Myscowej uzyskałem informację, że „należy w pobliżu dziur mysich pokropić naparem z piołunu lub mięty” (M54). Ochronę przed szkodnikami w uprawach ogrodowych ma zapewnić „takie coś z różowymi liśćmi” (Świątkowa Wielka M109), opisywana też jako „wysoka czerwona roślina w ogródku, która odstrasza myszy od pietruszki” (Świątkowa Wielka M113). Chodzi o łobodę (*Atriplex hortensis* ‘Rubra’), która sadzona jest między uprawami, 5 informatorów było przekonanych, że skutecznie odstrasza nornice i myszy. Pośród tych osób jedna wyraziła się w sposób, który budzi wątpliwości: „dla ryjówki szczególnie szkodliwy jest szarłat olbrzymi”. Nie wiadomo czy informator miał na myśli jeden z uprawnych szarłatów (*Amaranthus* sp., np. *A. caudatus*), czy łobodę. Stosunkowo częste stosowanie łobody może być przykładem mody na zastosowanie, prawdopodobnie nowej w tych wsiach, rośliny. Sposób użycia rozprzestrzenia się, kiedy sąsiadki, znajome lub spokrewnione ze sobą kobiety polecają sobie wzajemnie użyteczne w gospodarstwie domowym, zasłyszane „nowinki”. W mojej opinii mogą one w krótkim czasie rozprzestrzenić się w okolicy i albo zadomowić się jako skuteczna metoda rozwiązywania jakiegoś problemu lub odejść po kilku latach w niepamięć. Dlatego należy mieć duży dystans do traktowania popularnych zastosowań roślin jako tradycyjnych, przekazywanych przez wiele pokoleń.

Gryzonie w ogrodzie odstraszać mają także sadzone w gruncie: zimowit jesienny (*Colchicum autumnale*, Krempna M46) oraz żonkil (*Narcissus jonquilla*, Grab M13). Zastanawiający jest brak informacji o zapobieganiu pojawianiu się gryzoni w pomieszczeniach, gdzie magazynuje się zboże. Może wynika to z mniejszej liczby rolników produkujących ziarno? Jedna osoba (Myscowa M55) podała informację o dawniejszym używaniu do tego celu suszonego ziela rumianku (*Chamomilla* sp.).

Odstraszanie owadów – szkodników upraw w Beskidzie Niskim obywa się głównie przez kropienie upraw naparem z roślin o intensywnym zapachu: wrotycz (*Tanacetum vulgare*, 5 wskazań; na stonkę, mszyce, komary), czosnek niedźwiedzi (*Allium ursinum*, 3 wskazania), mięta (*Mentha* sp., „parzona odstrasza muszki na kapuście” Myscowa M69). W przypadku pokrzywy (*Urtica dioica*, 4

¹² Zupełnie zanikło wyplatanie koszy i innych przedmiotów (m.in. tzw. łapci) z łyka lipowego, popularne jeszcze w okresie międzywojennym. Lipa z uwagi na rozliczne zastosowania, przede wszystkim nie związane z typowym użytkowaniem drewna była drzewem pożądanym a równocześnie poddanym dużej presji ze strony człowieka (por. Samojlik 2005:56-62)

¹³ Kupowany, uzyskiwany z korzeni i drewna *Cinnamomum camphora* (Molski 2009: 233).

wskazania) powodem jej stosowania mogą być jej parzące właściwości, przekładane na potencjalną możliwość szkodenia owadom lub nieprzyjemny zapach po przyrządzeniu cieczy. Czosnek pospolity sadzony jest w gruncie, aby chronił otaczające go uprawy (*Allium sativum*, Krempna M5). W jednym przypadku podano stosowanie mięty (*Mentha* sp.) jako repelentu na komary i muchy w mieszkaniu (Krempna M50). Przeciw molom stosowane są: macierzanka (*Thymus* sp., 2 osoby), dzika mięta (*Mentha* sp., Kotań M138), melisa (*Melissa officinalis*, Grab, M20), szalwia (*Salvia officinalis*, Krempna M50), oraz „łopuchy” (niezidentyfikowana roślina „wysokie, żółte kwiaty, kwitną do późnej jesieni” Krempna M36 – *Tanacetum vulgare?*, *Telekia speciosa?*).

Interesującym rozwiązaniem przeciw molom, które wyszło już z użycia, było umieszczanie w szafach przesyconych żywicą szczap drewna sosny (tzw. „smolówek z sosny”, Świątkowa Mała M6). Taka „żywica” (ze świerka lub sosny) służy przede wszystkim do rozpalania w piecu (Krempna M38).

W Puszczy Knyszyńskiej środkiem na mrówki była bylica piołun (*Artemisia absinthium*, Czarna Wieś Kościelna K15) oraz niezidentyfikowana roślina („ziele na mrówki”, Pierekały K56). Do odstraszania myszy (dwie osoby doprecyzowały, że w stodole) używa się głównie bylicy piołun (*Artemisia absinthium*, 7 wskazań) oraz bagna (*Ledum palustre*, 2 wskazania). Jedna osoba uprawia bób (*Vicia faba*), żeby zabezpieczyć uprawy ogrodowe od kreta, który „nie lubi zapachu kielkującego bobu (Białogorce K130).

Ciekawy jest przykład zastosowania poświęconej podczas procesji brzozy (*Betula pendula*) „Później to kto chce to przywozi sobie do domu 4 gałązeczki brzozy – bo 4 Ewangelie. Niektórzy to trzymają w domu za obrazem, bo to poświęcone. Niektórzy to na warzywa stawiają, bo to różne szkodniki, czy krety niszczą, to wtedy już nie niszczą.” (Rybniki K63). Jeden z informatorów sceptycznie odniósł się do znanego mu zastosowania trędownika jako środka na szczury (Czarna Białostocka K5).

„Jak pojawią się robaki w ogrodzie można rzucić na zagon” bylicę piołun (*Artemisia absinthium*, Kundzicze K136), służy też do odstraszania much (Chmielnik K4). Przed wlatywaniem komarów do domu ma chronić postawiona na parapecie „komarzyca” (*Plectranthus forsteri* ‘Marginatus’, Kołodno K110). Sadzenie nagietków (*Calendula officinalis*) w ogrodzie, w opinii informatora, chroni kapustę przed „robakami” (Ciasne K98). Podobnie przed robakami na kapuście chroni parzona pokrzywa, gdyż „straszny ma zapach” (*Urtica dioica*, Pierekały K53). Inna informatorka używała tego samego środka do usunięcia meszek na burakach i koprze (Czarna Wieś Kościelna K16). „Robaki” odstrasza wetknięta w polu kapusty gałązka brzozy (*Betula pendula*) poświęcona podczas procesji Bożego Ciała (Oleszkowo K48).

W przypadku środków na mole w Puszczy Knyszyńskiej zebrałem 33 informacje. Najczęstsze jest stosowanie bagna (*Ledum palustre*, 20 osób, inaczej „parydło” – Ciasne K100), które zbierane jest nawet na sprzedaż (Ożynnik K51, Wólka Przedmieście K86): „A bagno jeszcze rośnie – ono jest pod ochroną, zapach taki ma jak naftalina od moli – to ludzie kupują, ale za to nikt nie kara, nie zwraca uwagi. To na pęczuszki sprzedaje się, po złotówce za wiązeczkę, bo to tego dużo. I w szafie czy w pościeli, gdzie tego [gdzie jest potrzeba].” (Rybniki K65). Niektórzy informatorzy (wliczeni do podanej grupy) znają zastosowanie bagna, ale sami go nie praktykują. Interesujące jest, że tak popularna roślina o silnym zapachu, jakim jest piołun, nie jest stosowana w tym celu. W literaturze estońskiej (z lat 1884-1994), najczęściej (21 razy) podawana jest właśnie bylica piołun (*Artemisia absinthium*), a bagno zaledwie 5 razy (Sõukand, Kalle, Svanberg, 2010).

Przeciw molom używa się także sosnowego drewna (*Pinus sylvestris*, 4 osoby), zwanego „łuczyną” (Rybniki K64, Złota Wieś K94), „łuczywem” (Rybniki K70, Horodnianka K24), „smolnym” (Rybniki K70), „smoliną” (Złota Wieś K94). Użytkowanie tego typu drewna, z powiązaniem z nim nazewnictwem wskazuje na relikty dawnego stosowania łuczywa do oświetlania pomieszczeń¹⁴. Do ochrony odzieży przed molami stosuje się także bylicę piołun (*Artemisia absinthium*, 4 osoby), lawendę (*Lavandula angustifolia*, 2 osoby) oraz „żubrówkę” (*Hierochloa odorata*, Katrynka K31). Jedna osoba (Białogorce K134) wymieniła dziką różę (*Rosa* sp.), której płatki mają nie tylko odstraszac mole, ale także nadawać ubraniom miły zapach.

¹⁴ Do niedawna w północno-wschodniej Polsce istniała tradycja pozyskiwania drewna „smolnego” przez opalenie pni sosn i indukowanie w ten sposób żywicowania. Pozostałością po tej praktyce są pnie sosn „wyżarowych”, spotykanych także na terenie Puszczy Knyszyńskiej (por. Samojlik 2006: 18, 24)

Pasza

Do zastosowań gospodarczych włączyłem również rośliny podawane zwierzętom w celu wzbogacenia jadłospisu i zapewnienia dobrego stanu zdrowia. Informacje na ten temat pochodzą prawie wyłącznie z Magurskiego Parku Narodowego. Pokrzywa (*Urtica dioica*) podawana jest głównie dla drobiu, ale także świniom (5 osób; m. in. „pokrzywy z jajkiem” dla kurcząt – Desznica M8), krwawnik (*Achillea millefolium*) podawany jest indykom (4 osoby), żywokost (*Symphytum officinale*) „można zwierzętom dawać, dobrze rosną” (Myscowa M53), ponadto jedna osoba zbiera „dzikie jabłka dla bydła” (Grab M12), inna uprawia tzw. czarną rzepę (*Raphanus sativus* var. *niger*, Myscowa M71).

Środkiem leczniczym dla koni zarażonych infekcją grzybową mają być specjalne opatrunki z użyciem dębu (*Quercus* sp., Desznica M9).

Jedna informacja pochodzi z Puszczy Knyszyńskiej: „Krowom dawało się nagietek jak coś stuknie, żeby cielaka nie zrzuciła” (Zapieczki K128).

Pędzenie wódki (bimbrownictwo)

W Puszczy Knyszyńskiej dwóch informatorów (Wólka Przedmieście K80, Rybniki K63) zadeklarowało używanie odpowiednio ziemniaków (*Solanum tuberosum*) i żyta (*Secale cereale*) do pędzenia bimbru. Puszcza Knyszyńska jest miejscem, w którym proceder wytwarzania nielegalnego alkoholu ma długą tradycję. Dzięki doniesieniom prasowym wiedza o nim dociera do coraz szerszej rzeszy potencjalnych klientów. Bimbrownictwem zainteresowało się także Białostockie Muzeum Wsi, które otworzyło w skansenie modelową leśną bimbrownię (aparatura jest oryginalna, została przekazana przez policję po jednej z akcji likwidacyjnych, Kłopotowski 2009). Niejednokrotnie podczas pieszych wędrówek przez puszcę spotykałem ślady po aparaturze bimbrowniczej, a kilkakrotnie natrafiałem na funkcjonujące urządzenia. Ich eksploatacja ma wpływ na środowisko poprzez pozyskiwanie drewna i ewentualne zanieczyszczenie chemiczne – policja likwiduje leśne bimbrownie m.in. przez wysadzenie ich w powietrze (por. BDC 2007, 1000 litrów zacieru i 60 litrów produktu zanieczyściło las).

Pozostałe zastosowania

W Puszczy Knyszyńskiej dwóch informatorów używa pokrzywy (*Urtica dioica*) jako nawozu do podlewania warzyw („świeże pokrzywy należy kilka dni moczyć w wodzie, podlewać można pomidory i marchew”, Wólka Ratowiecka K90).

W obydwu badanych terenach wciąż żywa jest tradycja pieczenia chleba, zwłaszcza zimą, kiedy mniej jest prac polowych. Część informaterek używała do tego celu współczesnych urządzeń elektrycznych, inne wciąż pieką chleb w tradycyjnych piecach chlebowych. Tylko w Puszczy Knyszyńskiej uzyskałem informacje o technice wypieku, zbieżne z treścią artykułu o tradycyjnym wypieku pieczywa w tym rejonie (GAWEŁ 1993). Jedna z informaterek wspominała, że dzieża (naczynie klepkowe do wyrabiania ciasta na chleb) musi być wykonana z jednego gatunku drewna. Ta, którą posiada wykonana jest z "jedliny" (świerka *Picea abies*). „Cebulą nacierało się dzieżę po umyciu, wyczyszczeniu, wysuszeniu w słońcu, rodzaj dezynfekcji”. (Wólka Przedmieście K83). Natomiast matka informatorki ze wsi Dąbrówki używała dzieży sosnowej (*Pinus sylvestris*, K20).

Wędzenie wędlin domowego wyrobu popularne jest również w obydwu regionach, ale tylko w Puszczy Knyszyńskiej uzyskałem informacje o rodzaju stosowanego drewna. Do wędzenia kielbas używa się olszyny (*Alnus glutinosa*, Dąbrówki K18, K19) oraz jałowca (*Juniperus communis*, Wólka Przedmieście K84, Dąbrówki K19).

Pozostałe informacje z zakresu gospodarstwa domowego wymieniam poniżej:

„Na różne uroczystości robiło się kanapki z białym serem, który był barwiony burakiem ćwikłowym. Połowa sera na kanapce była biała, połowa barwiona i do tego coś zielonego”, Świątkowa Wielka M116.

Wrzos (*Calluna vulgaris*) zbierany jest do stroików służących dekoracji domu (Białogorce K134).

„Dzieci czasem robią koraliki z dzikiej róży” (*Rosa* sp., Kotań M23).

Posadzony odstrasza komary, niszczy stonkę, "Azotox jest gorszy niż posadzony wrotycz" [w niszczeniu stonki] – Krempna M44

„Kiedy włoży się gałązkę tui, kwiaty cięte lepiej się trzymają” (Piłatowszczyzna K120).

Jedna z informaterek opowiedziała historię swojego domu, podkreślając, że ocalał podczas pożaru wsi tylko dlatego, że ogień zatrzymał się na lipie (*Tilia* sp.) posadzonej nieopodal (Wólka Przedmieście K83).

Beczki i dzbanki z łyka lipy (*Tilia* sp.) wyrabia informator ze wsi Kopisk (K43).

4.3.2. Pożywienie

Chleb

Tylko w Magurskim Parku Narodowym zanotowałem informacje o roślinach związanych z wypiekiem chleba. Mieszkaniec wsi Ożenna wspominał chleb z „tatarki” („czarnej gryki”, *Fagopyrum tataricum*) oraz owsa (*Avena sativa*, Ożenna M86). Inni mieszkańcy wspominali dawny zwyczaj pieczenia chleba na liściach kapusty (*Brassica oleracea* subsp. *capitata*, Grab M16) oraz chrzanu (*Armoracia rusticana*, Myscowa M56).

Ciasto

W Puszczy Knyszyńskiej zanotowałem 24 informacje na temat owoców wykorzystywanych do pieczenia ciast i robienia naleśników. 14 osób używa do tego celu jabłek (*Malus domestica*, w tym 2 wykorzystują jabłka do naleśników), 4 osoby wiśni (*Cerasusu vulgaris*), jedna osoba zadeklarowała pieczenie ciast z porzeczkami czarnymi i czerwonymi (*Ribes nigrum*, *Ribes rubrum*, Waliły Stacja K127). Pozostałe osoby wymieniły: śliwę (*Prunus domestica*, Ciasne K105), agrest (*Ribes uva-crispa*, Ciasne K100), maliny (*Rubus idaeus*, Kolonia Złotoria K39), borówkę czarną (*Vaccinium myrtillus*, „do bułeczek drożdżowych”, Słuczanka K138).

W Magurskim Parku Narodowym mieszkańcy wymienili borówkę czarną (*Vaccinium myrtillus*, 2 wskazania) oraz różę (*Rosa* sp.), której płatki ucierane z cukrem służą jako nadzienie do pączków (Świątkowa Mała M6).

Dżem

Zebrałem 146 informacji o owocach, z których sporządza się w Puszczy Knyszyńskiej dżemy. Najczęściej stosowane są: jabłka (*Malus domestica*, 40 wskazań), borówka czarna (*Vaccinium myrtillus*, 28 wskazań), malina (*Rubus idaeus*, 22 wskazania), porzeczka czarna (*Ribes nigrum*, 15 wskazań), śliwy (*Prunus domestica*, 11 wskazań), wiśnia (*Cerasusu vulgaris*, 10 wskazań), porzeczka czerwona (*Ribes rubrum*), poziomka (*Fragaria vesca*, 7 wskazań). Rzadziej wykorzystuje się do robienia dżemów aronię (*Aronia melanocarpa*, 6 wskazań), borówkę brusznicę (*Vaccinium vitis-idea*, 5 wskazań), jeżyny (*Rubus* sp., 3 wskazania), truskawki (*Fragaria ananassa*, 2 wskazania), agrest (*Ribes uva-crispa*, 2 wskazania), bez czarny (*Sambucus nigra*, Białogorce K132), grusze (*Pyrus communis*, Glejsk K14).

Znacznie mniej danych pochodzi z Magurskiego Parku Narodowego, gdzie pozyskałem tylko 22 informacje na temat domowych dżemów. Sześć osób używa malin (*Rubus idaeus*), 4 osoby jeżyn (*Rubus* sp.) i borówek czarnych (*Vaccinium myrtillus*), 2 bzu czarnego (*Sambucus nigra*). Pojedyncze osoby wskazały na stosowanie: poziomki (*Fragaria vesca*, Świątkowa Wielka M110), truskawki (*Fragaria ananassa*, Myscowa M63), czereśni (*Prunus avium*), jabłek (*Malus domestica*), śliwy (*Prunus domestica*, Deszczenica M9), tarniny (*Prunus spinosa*, Świątkowa Mała M102).

Galaretki

Galaretki w Puszczy Knyszyńskiej robi się z: porzeczek czarnej (*Ribes nigrum*, 5 wskazań), porzeczek czerwonej (*Ribes rubrum*, 5 wskazań), malin (*Rubus idaeus*, 4 wskazania), a także borówek czarnej (*Vaccinium myrtillus*, Rybniki K68) oraz żurawin (*Oxycoccus palustris*). Na temat tej ostatniej wypowiadał się informator: „Żurawinę chcąc czerwona zerwać to koniec września, a ludzie też zieloną zbierają i później do pudełka tekturowego w piwnicy kładzie się i ona sama dojrzeje. Albo na strych wysypują, na jakąś płachtę.” (Rybniki K65).

W Magurskim Parku Narodowym tylko jedna osoba deklarowała robienie galaretki z malin (*Rubus idaeus* Grab, M16).

Głodowe

Informatorzy podawali gatunki roślin, które służyły im, lub osobom z bliskiego otoczenia (najczęściej rodzicom) do zaspokajania głodu w czasach niedostatku spowodowanego wojną, trudną sytuacją materialną, a nawet zesłaniem na Sybir (Piłatowszczyzna K118). Część z tych roślin stanowią gatunki dziko rosnące, większość wypowiedzi jednak dotyczy gatunków uprawnych.

W Puszczy Knyszyńskiej zebrałem 65 informacji na temat roślin głodowych, najczęściej wymienianą rośliną jest „lebioda” (*Chenopodium* sp., 17 wskazań), drugą – pokrzywa (*Urtica dioica*, 13 wskazań). Dwoje informatorów wspomniało, że chodzi o młode części (liście) rośliny, jedna osoba słyszała tylko o zupie z pokrzyw (Dąbrówki K17). Na temat brukwi (*Brassica napus* subsp. *napobrassica*) wypowiedziały się 4 osoby, o rzepie (*Brassica rapa* subsp. *rapa*) 2 osoby, wszystkie pochodziły z dwóch wsi Ciasne i Kołodno. Część informacji dotyczy roślin uprawnych: 3 dotyczyły ziemniaków (*Solanum tuberosum*) – jedna osoba wspomniała o jedzeniu „naci” młodych ziemniaków, miały smakować jak szpinak (Rybniki K74); 2 buraków pastewnych (*Beta vulgaris* subsp. *vulgaris* convar. *crassa* var. *crassa* s.str.), 1 buraków cukrowych (*Beta vulgaris* var. *altissima*, Ciasne K103), 2 rzodkwi czarnej (*Raphanus sativus* var. *niger*, Biaogorce K132, Zapieczki K129). Pojedyncze informacje dotyczyły cebuli (*Allium cepa*) – informator opowiadał o leczeniu „cyngi” czyli skorbutu (Glejsk K106), grochu (*Pisum sativum* subsp. *sativum* convar. *medullare*, Łąźnie K116), prosa (*Panicum miliaceum*), soczewicy (*Lens culinaris*, Zapieczki K129); żyta (*Secale cereale*, Ciasne K101), pasternaku (*Pastinaca sativa*, Horodnianka K24), bobu (*Vicia faba*, Łąźnie K116). Dwie osoby wymieniły jabłka (*Malus domestica*), w tym jedna wspomniała o herbacie z obierzyn jabłkowych (Piłatowszczyzna K120). Nie zaznaczyły jednak, czy chodzi o jabłonie dzikie czy przydomowe. O roślinie będącej chwastem upraw ogrodowych, a przy okazji rośliną głodową wypowiedziała się mieszkanka wsi Horodnianka (K24): „Była taka lebioda cukrowa, listki miała grube, mięsiste, sama siała się na warzywie, nie ginęła – gdzie kapusta, brukiew, tam zdążyła wyrosnąć. Listki się obrywało. Już teraz nie rośnie...” Prawdopodobnie jest to opis portulaki (*Portulaca oleracea*). Na powyższych przykładach widać, jak względne jest pojęcie roślin głodowych. Rośliny uprawne są postrzegane jako głodowe, gdy ich użycie odbiega od obowiązującego schematu.

Jeden informator zaznaczył, że „jadło się wszystkie rośliny, które pod ziemią, na korzeniach mają bulwki, np. groszki [*Lathyrus tuberosus*], trędownik [*Scrophularia* sp.]” (Czarna Białostocka K5).

Młode liście „mleczu” („mleczaka” Dąbrówki K19, *Taraxacum officinale*) jako pożywienie głodowe podały trzy osoby. Ze stanu dzikiego zbierano również „dziki czosnek” (Dąbrówki K19, prawdopodobnie *Allium oleraceum* lub *Allium ursinum*). Szczaw zwyczajny (*Rumex acetosa*) dość powszechnie używany w Puszczy Knyszyńskiej na zupę wymieniły dwie osoby, tylko jedna natomiast wspomniała o borówce brusznicy (*Vaccinium vitis-idea*, Kołodno K113). Niejasna jest informacja ze wsi Zapieczki (K129) na temat spożywania świerku (*Picea abies*), gdyż informator nie podał ani części rośliny, którą spożywano, ani sposobu przygotowania.

Z terenu Magurskiego Parku Narodowego zebrałem więcej, bo 87 informacji na temat roślin głodowych. Tu pierwsze miejsce zajmuje ziemniak (*Solanum tuberosum*), którego użycie lub wiedzę o nim zadeklarowało 18 osób. Uwagę zwraca nietypowe zastosowanie ziemniaków – informatorzy wspominają o zgniłych ziemniakach, z których robiono placki (5 osób, jedna doprecyzowała, że placki robiono z „łup” – obierzyn, które suszono, a następnie mielono na mąkę) oraz gęstą zupę „paciarkę” (Ożenna M86). Informatorka ze Świątkowej Wielkiej (M117) zdefiniowała ją jako zupę z razowej mąki pszennej z kluskami z ziemniaków, wymieniła też kluski ziemniaczane (z mąki ziemniaczanej) z mlekiem. Większość informatorów (13) zaznaczyła, że ziemniaki były „zgnite”, stare lub zmarznięte, więc o obniżonej wartości. To może tłumaczyć dlaczego pożywienie, które do dziś stanowi podstawę lokalnej kuchni zakwalifikowano jako głodowe. Kolejnym gatunkiem (a raczej grupą gatunków) jest, podobnie jak w Puszczy Knyszyńskiej, „lebioda” (*Chenopodium* sp., 18 wskazań). Jedzono ją gotowaną „jak kapustę” (Świątkowa Wielka M108), co sugeruje, że potrawa przypominała zupę (4 wskazania). Poza tym „przysmażano naciową część” (Grab M10), jedzono w postaci sałatek (Krempna M37) lub parzone liście ucierano w makutrze z czosnkiem i jedzono z ziemniakami i/lub chlebem (Świątkowa Mała M6). Inną rośliną stosowaną jako warzywo liściaste była pokrzywa (*Urtica dioica*, 7 wskazań). Stosowana jako składnik zupy (4 wskazania), albo w postaci prostej, albo parzona, siekana, smażona na maśle i w tym stanie dodawana do zupy (Krempna M34, informatorka do dziś robi w ten sposób sos z pokrzywy, nie używa go jednak do zupy). Szczaw zwyczajny (*Rumex acetosa*) wymieniło 6 osób, w tym jedna podała informację o sporządzaniu z niego barszczu (Myscowa M58).

Z roślin dziko rosnących zbieranych do dziś wymienione zostały: maliny (*Rubus idaeus*, 4 osoby), „czernice” (*Rubus* sp., Wyszowatka M1), borówka czarna (*Vaccinium myrtillus*, Świątkowa Wielka M113), poziomka pospolita (*Fragaria vesca*, Myscowa M73), czereśnie (*Cerasus avium*, 2 osoby). Podobnie jak na Podlasiu oprócz ziemniaków pojawiły się w wypowiedziach także inne rośliny uprawne: „karpiele” (*Brassica napus* subsp. *napobrassica*, 4 osoby – dwie dodały, że karpiele pieczono), kapusta głowiasta (*Brassica oleracea* subsp. *capitata*, 3 osoby, jedna zaznaczyła, że kapusta była zmarznęta Polany M95), rzepa (*Brassica rapa* subsp. *rapa*, Kotań M22), gryka (*Fagopyrum esculentum*, Myscowa M74), „tatarka” (*Fagopyrum tataricum*; 2 osoby, w tym: chleb z „tatarki, gryki czarnej” Ożenna M86), burak (prawdopodobnie ćwikłowy *Beta vulgaris* subsp. *vulgaris* convar. *crassa* var. *conditiva*, smażony i w postaci barszczu Grab M10), burak cukrowy (*Beta vulgaris* var. *altissima*, do słodzenia Krempna M34), proso (*Panicum miliaceum*, 2 osoby), owies (*Avena sativa*, chleb owsiany Ożenna M86, prażone – „pieczone na kuchni” – płatki owsiane Świątkowa Wielka M117), pszenica orkisz (*Triticum spelta*, wyrabiano z niej chleb na przednówku gdyż szybko dojrzewa, Krempna M39), cebula (*Allium cepa*, robiono z niej „masztyło – maściwo do chleba” cebula gotowana/smażona w mleku z dodatkiem maki, Krempna M39), groch (*Pisum sativum* subsp. *sativum* convar. *medullare*, Kotań M25), bób (*Vicia faba*), fasola (*Phaseolus vulgaris*, Myscowa M74), żyto jare (*Secale cereale*, Krempna M132), suszone gruszki (*Pyrus communis*, brak informacji czy były to gruszki ze stanu dzikiego czy z uprawy, Kotań M25). Interesująca jest informacja o wyrabianiu chleba z maku (*Papaver somniferum*, „chleb makuch – czarny, z maku”; Świątkowa Wielka M117), jednak brak szerszego kontekstu oraz szczegółowych informacji nie pozwala ustalić dlaczego wiadomość ta została skojarzona przez informatorkę z roślinami głodowymi. Jedna z informaterek zapytana o rośliny jedzone w czasach niedostatku pożywienia podała zasłyszaną informację o jadalności młodych pędów pałek (*Typha* sp., Myscowa M54). Informator ze wsi Polany (M98) wspominając czas głodu (nie ustalony) podał informację o plackach z kory brzozy (*Betula pendula*) zaznaczając, że wówczas „wszystkie brzozy pokorowali”.

Herbata

Napary, określane mianem herbaty należą do dwóch kategorii znaczeniowych: napojów z ziół o charakterze leczniczym lub mającym zapobiegać chorobom, oraz napojów które pije się bez określonego celu leczniczego. Te dwa sposoby traktowania przenikają się nawzajem dlatego informatorzy piją np. miętę lub dziurawiec bo im smakuje, ale także wtedy kiedy chcą zadziałać terapeutycznie. W poniższym opisie zastosowań nacisk położony jest na napary sporządzane w celach pozaterapeutycznych, co informatorzy często podkreślali dodając, że parzą daną roślinę „dla smaku”, „na smak”, „do smaku”, w niektórych przypadkach dodając jedynie pojedyncze liście do zwykłej herbaty.

W Parku Krajobrazowym Puszczy Knyszyńskiej najczęściej napary robi się z mięty ogrodowej i zbieranej ze stanu dzikiego (*Mentha* sp., 22 informacje), napary w całości zrobione z mięty jak i z miętą jako dodatkiem. Kolejnymi roślinami często występującymi w wywiadach są lipa (*Tilia* sp., kwiaty, 10 informacji) i malina (*Rubus idaeus*, 5 informacji, zaparza się pędy; „malinnik” Złotoria K96). Pojedyncze informacje dotyczyły: borówki czarnej (*Vaccinium myrtillus*), jarzębiny (*Sorbus aucuparia*) i żurawiny (*Oxycoccus palustris*, Rybniki K64); melisy (*Melissa officinalis*, uprawiana, Kołodno K111, pod nazwą melisa może występować także *Ballota nigra*); rumianku (*Chamomilla* sp.), bzu czarnego (*Sambucus nigra*) i krwawnika (*Achillea millefolium*, Karczmisko K30), oraz szalwii (*Salvia officinalis*, Klimki K35).

W Magurskim Parku Narodowym zanotowałem 88 informacji dotyczących sporządzenia „herbat”. Najczęściej używane są owoce dzikiej róży (*Rosa* sp., 18 wskazań) oraz kwiaty lipy (najprawdopodobniej lipy drobnolistnej *Tilia cordata*, 12 wskazań). 6 osób wymieniło napar z gałązek malin (*Rubus idaeus*), 2 z gałązek „czernicy” (*Rubus* sp.), napary te używane są przy przeziębieniach. Po 7 wskazań dotyczy mięty (zarówno ogrodowej jak i dzikiej *Mentha* sp., *Mentha x citrata* subsp. *citrata*), oraz dziurawca (*Hypericum* sp., w tym mieszany z krwawnikiem, Kotań M26). Dodatkiem do zwykłej herbaty jest ziele macierzanki (*Thymus* sp., 4 wskazania). Z suszonych owoców tarniny (*Prunus spinosa*) 3 osoby robią napary do picia, 1 osoba wspomniała o zaparzaniu kwiatów śliwy domowej (*Prunus domestica*, Myscowa M59). Suszone kwiaty bzu czarnego (*Sambucus nigra*) wymieniły 3 osoby, także trzy osoby wymieniły rumianek (*Chamomilla* sp.), liście borówki czarnej (*Vaccinium myrtillus*) 2 osoby, i owoce tejże 1 osoba (Krempna M52). Po dwie informacje zebrałem

na temat: głogu (*Crataegus* sp.), centurii (*Centaurium erythraea*), pokrzywy (*Urtica dioica*), szalwii lekarskiej (*Salvia officinarum*), poziomki (*Fragaria vesca*, suszone liście Polany M2, oraz owoce Świątkowa Wielka M110). Pojedyncze informacje dotyczyły: berberysu („gałązki berbeński”, *Berberis vulgaris*, Myscowa M57), kminku (*Carum carvi*, dodawany do zwykłej herbaty podczas upałów, Polany M99), skrzypu polnego (*Equisetum arvense*, Świątkowa Wielka M110), wiązówki błotnej i polnej (*Filipendula ulmaria*, *F. vulgaris*, Myscowa M54), suszonych owoców „tatarczucha” (prawdopodobnie szczawiu, *Rumex* sp., Myscowa M56), „jarząbka” (jarzębiny, *Sorbus aucuparia*, Świątkowa Wielka M110). Jedna osoba wymieniła pierwiosnki (*Primula* sp.), ale brak jest danych na temat sposobu użytkowania (Myscowa M54). Mieszkanka Iwli opisała „kapuśnicę” (gatunek nie zidentyfikowany) zbieraną kiedyś przez dzieci na herbatę – „na drugim pokosie tego nie było, na pierwszym się trafia” (M20).

Jajecznicza

Charakterystyczne dla Beskidu Niskiego jest dodawanie roślin dziko rosnących do jajecznicy. 4 osoby dodawały pokrzywę (*Urtica dioica*), 2 miętę (*Mentha* sp., w tym jedna dziko rosnąca, prawdopodobnie *M. longifolia*, Olchowiec M79) i 1 wrotycz (*Tanacetum vulgare*, Myscowa M53).

Kisiel

Kisiel to potrawa o której mówili tylko mieszkańcy Puszczy Knyszyńskiej. Kisiel z żurawin (*Oxycoccus palustris*) wymieniły 2 osoby (w tym jedna zaznaczyła, że robiony jest na Wigilię, Wólka Przedmieście K79), pojedyncze informacje dotyczyły owsa (*Avena sativa*, Dąbrówki K17, „kiedyś się robiło”) oraz wiśni (*Cerasus vulgaris*, Białogorce K134).

Pokarmy kiszzone

Niewątpliwie w wynikach nie są odpowiednio reprezentowane te rośliny, które są najbardziej oczywiste w danym kontekście – kiszzone ogórki i kapusta. Jedynie we wsi Myscowa jeden informator wspomniał o kiszeniu ogórków (*Cucumis sativus*, M56).

Kompot

W Puszczy Knyszyńskiej, gdzie kompoty robione są głównie z owoców drzew, uzyskałem 95 informacji na ten temat, z czego najwięcej (28) dotyczyło jabłoni (*Malus domestica*). 12 wskazań nie zawierało informacji o odmianie jabłoni, w 11 wypadkach była to „Antonówka”, w 3 „Papierówka” i po jednej „Szara Reneta” (Białogorce K133) i „Kosztele” (Ciasne K102). Drugą grupą owoców powszechnie zużywanych na kompoty są śliwki. 9 osób robi kompoty z „Mirabelek”, 4 z „Węgierek”. Mieszkanka Kundzicz (K135) wskazała jeszcze dwie odmiany śliw: „Wodziankę” i „Czarnośliwkę”; jedna osoba nie podała odmiany (Kołodno K113). Przyrządzanie kompotów z wiśni (*Cerasus vulgaris*) zadeklarowało 13 osób, nie podały odmian, choć jedna osoba dodając, że ma wiśnie starych odmian, skomentowała: „nowoczesne to lipa, dużo gorsze” (Sowlany K143). Gruszki wymieniły tylko dwie osoby, przy czym wspomniana mieszkanka Kundzicz używa do tego celu odmiany „Favorit”. Z owoców runa leśnego również sporządza się kompoty, z borówki czarnej (*Vaccinium myrtillus*, 4 osoby) oraz poziomki (*Fragaria vesca*, 3 osoby). Borówki są gotowane i przechowywane w słoikach, mogą służyć także do celów innych niż kompot. Pozostałe rośliny to aronia (*Aronia melanocarpa*, 3 osoby) dodawana do kompotów z jabłek oraz maliny (*Rubus idaeus*, uprawiana, Łąźnie K115). Mieszkaniec Piłatowszczyzny do kompotu dodaje uprawianą miętę (*Mentha* sp., K118).

W Beskidzie Niskim zebrałem 55 informacji na temat kompotów. Najwięcej dotyczyło owoców runa leśnego: jeżyn (*Rubus* sp., 13 wskazań), poziomki (*Fragaria vesca*, 8 wskazań) i malin (*Rubus idaeus*, 7 wskazań) oraz borówki (*Vaccinium myrtillus*, 3 wskazania). Drzewa owocowe znalazły się w dalszej kolejności, a były to: jabłoń (*Malus domestica*, nieznane odmiany, 6 wskazań), śliwa (*Prunus* sp., 5 wskazań), wiśnia (*Cerasus vulgaris*, 4 wskazania), czereśnia (*Cerasus avium*, uprawiana, Grab M17). Z roślin uprawianych informatorzy wymienili także aronię (*Aronia melanocarpa*), porzeczkę czarną i białą (*Ribes nigrum*, *R. rubrum*, Myscowa M62) oraz bliżej nie określony gatunek porzeczki (*Ribes* sp., Myscowa M65). Dzikie gruszki (*Pyrus communis*) na tradycyjny kompot z suszonych owoców zbiera mieszkanka Polan (M99). Przepis na kompot z dzikiej

róży („zalać oczyszczone owoce wrzącą wodą, dodać cukru, nie gotować”) uzyskałem od mieszkanki Świątkowej Wielkiej M113.

Konfitury

Informacje dotyczące konfitur częściowo pokrywają się z informacjami o dżemach (s. 49) i marmoladach (patrz niżej), gdyż prawdopodobnie dla części informatorów obydwa terminy oznaczają podobnie przetworzone i zakonserwowane owoce. Nie zespoliłem ich jednak w jedną całość zachowując rozróżnienie, jakiego używali rozmówcy.

W Puszczy Knyszyńskiej na temat dżemów uzyskałem 46 informacji. W kolejności od największej do najmniejszej liczby wskazań były to: borówka czarna (*Vaccinium myrtillus*, 9 wskazań), malina (*Rubus idaeus*, 8 wskazań), wiśnia (*Cerasus vulgaris*, 7 wskazań), poziomka (*Fragaria vesca*, 6 wskazań), śliwy (*Prunus domestica*; 6 wskazań, w tym: „Węgierka”, „Renkloda” – pojedyncze wskazania, oraz *Prunus domestica* subsp. *syriaca* „Mirabelka” – 3 wskazania), porzeczka czarna (*Ribes nigrum*, 4 wskazania), jabłoń (*Malus domestica*, 3 wskazania, w tym dwa razy „Antonówka”), agrest (*Ribes uva-crispa*, Ciasne K98), jarzębina (*Sorbus aucuparia*, Czarna Wieś Kościelna K15, razem z jabłkami i gruszkami), truskawka (*Fragaria ananasa*, Glejsk K140). Mieszkanca wsi Glejsk konfitur z wiśni (*Cerasus vulgaris*, K140) używa do wypieku bułek drożdżowych.

Znacznie mniej informacji o konfiturach znalazło się wśród wypowiedzi mieszkańców Beskidu Niskiego (16). 3 osoby robią je z borówki czarnej (*Vaccinium myrtillus*), 2 z jeżyn (*Rubus* sp.), 2 z róży (*Rosa* sp., w tym z róży pomarszczonej *Rosa rugosa*, Grab M17). Pojedyncze osoby wymieniały następujące gatunki: wiśnie (*Cerasus vulgaris*), truskawki (*Fragaria anansa*), poziomki (*Fragaria vesca*), jabłoń (*Malus domestica*), śliwę (*Prunus domestica*), porzeczki (niekoreślonę, *Ribes* sp.), agrest (*Ribes uva-crispa*), maliny (*Rubus idaeus*), bez czarny (*Sambucus nigra*).

Marmolada

W Puszczy Knyszyńskiej zebrałem 9 informacji w tym 4 dotyczyły jabłoni (*Malus domestica*, odmiany: „Antonówka” – 3 wskazania; „Grapsztyny” – ‘Grafsztynek’ Glejsk K106), śliwy „Mirabelki” (*Prunus domestica* subsp. *syriaca*, 2 wskazania), truskawek (*Fragaria ananasa*, 2 wskazania), oraz wiśni (*Cerasus vulgaris*, Złotoria K95).

W Magurskim Parku Narodowym na temat marmolad wypowiedziały się 4 osoby podając łącznie 6 informacji o następujących gatunkach: jabłoni (*Malus domestica*, 2 wskazania), „czernice” (*Rubus* sp., 2 wskazania), malina (*Rubus idaeus*, Krempna M42), oraz śliwa (*Prunus domestica*, Chyrowa M7).

Mrożone

W Puszczy Knyszyńskiej uzyskałem 40 informacji, lista konserwowanych tą metodą rodzajów owoców obejmuje kilka gatunków: borówkę czarną (*Vaccinium myrtillus*, 17 wskazań), porzeczki (porzeczka czarna, *Ribes nigrum* – 5 wskazań; porzeczka czerwona, *Ribes rubrum* – 3 wskazania; porzeczka biała *Ribes rubrum*, Białogorce K131), maliny (*Rubus idaeus*, 3 wskazania), wiśnie (*Cerasus vulgaris*, 3 wskazania), śliwy (*Prunus domestica*, 3 wskazania, w tym 2 razy *Prunus domestica* subsp. *syriaca* „Mirabelka”, raz „Węgierka”, Ciasne K98), truskawki (*Fragaria ananasa*, Chmielnik K4), poziomki (*Fragaria vesca*), jeżyny (*Rubus* sp., Kopisk K43), aronię (*Aronia melanocarpa*, Glejsk K106), żurawiny (*Oxycoccus palustris*, Słuczanka K138).

Znacznie mniej (16) informacji uzyskałem w Beskidzie Niskim. Proporcjonalnie krótsza jest też lista gatunków roślin, których owoce są mrożone: poziomka (*Fragaria vesca*, 5 wskazań), „czernice” (*Rubus* sp., 3 wskazania), borówka czarna (*Vaccinium myrtillus*, 2 wskazania), czereśnia (*Cerasus avium*, Grab M11), ogórek (*Cucumis sativus*, Myscowa M65).

Nalewka

Na temat nalewek w Puszczy Knyszyńskiej zebrałem 16 informacji. Do tego celu używane są: maliny (*Rubus idaeus*, 4 informacje), aronia (*Aronia melanocarpa*, 2 informacje), wiśnia (*Cerasus vulgaris*, 2 informacje), poziomka (*Fragaria vesca*, 2 informacje), porzeczka czarna (*Ribes nigrum*, 2 informacje), jeżyna (*Rubus* sp., Kołodno K141). Dodatkiem do wódki są „żubrówka” (*Hierochloë odorata*, Czarna Wieś Kościelna K14) i dziurawiec (*Hypericum perforatum*, Kołodno K113).

Specjalną nalewkę „na serce” z kwiatów konwalii (*Convallaria majalis*) sporządza mieszkanka wsi Chmielnik (K4). Nalewka ta, wg informacji udzielonych przez informatorkę może być stosowana też jako afrodyzjak, ale wymaga ostrożnego użycia gdyż „może być trująca”.

W Magurskim Parku Narodowym, spośród 9 informacji na temat roślin umieszczanych w mocnym alkoholu 3 dotyczyły pokrzywy (*Urtica dioica*). Jeden z informatorów młode okazy (zbierane do 20 kwietnia), zalewa spirytusem razem z miętą (*Mentha* sp.) a uzyskane „zielone winko” dodaje do herbaty (Krempna M41). Dwie osoby podały informacje o nalewce z przemrożonych owoców tarniny (*Prunus spinosa*). Pozostałe gatunki to: malina (*Rubus idaeus*, Świątkowa Mała M102), dziurawiec (*Hypericum* sp., Krempna M44) oraz „berbeška” (*Berberis vulgaris*, Desznica M8).

Olej

Informacje o uprawie roślin olejodajnych na własne potrzeby, uzyskałem jedynie w Puszczy Knyszyńskiej, wszystkie mają charakter historyczny – odwołują się do doświadczeń lub pamięci informatorów. Dwie osoby wymieniły len (*Linum usitatissimum*), mieszkanka wsi Horodniana (K24) uprawiała oprócz lnu także lnicznik siewny (*Camelina sativa*) oraz rzepak (*Brassica napus* subsp. *napus*).

Pierogi

W Puszczy Knyszyńskiej informatorzy deklarowali robienie pierogów z borówką czarną (*Vaccinium myrtillus*, 9 wskazań), w Magurskim Parku Narodowym z „czernicami” (*Rubus* sp., 4 wskazania), borówką czarną (*Vaccinium myrtillus*, 3 wskazania) oraz „dzikimi” czereśniami (*Cerasus avium*, Grab M11). Ciekawym, lokalnym zwyczajem kulinarnym jest przyrządzanie pierogów z serem z miętą (*Mentha* sp., 3 wskazania).

Placki

W Magurskim Parku Narodowym mieszkanka wsi Myscowa (M71) przyrządza placki ziemniaczane na liściach kapusty (*Brassica oleracea* subsp. *capitata*).

Przetwory ogólnie

Dla części informacji o przetworach informatorzy nie doprecyzowali jakie rodzaje przetworów robią z danych roślin. Informacje takie gromadziłem pod nazwą „przetwory ogólnie”.

W Puszczy Knyszyńskiej zebrałem 41 takich niepełnych informacji. 9 z nich dotyczy borówki czarnej (*Vaccinium myrtillus*), 1 borówki bagiennej (*Vaccinium uliginosum*, Kopisk K44, informacja o dawnym użytkowaniu), 7 dotyczy maliny (*Rubus idaeus*), 5 grusz (*Pyrus communis*, w tym odmiany „Konferencja” Białogorce K130), po 4 poziomki (*Fragaria vesca*) i jabłoni (*Malus domestica*, w tym 3 odmiany „Antonówka” a 1 odmiany „Grapsztyna” Glejsk K106). O przetworach z jeżyn (*Rubus* sp.) oraz żurawin (*Oxycoccus palustris*) otrzymałem po 3 informacje, o przetworach ze śliwek (*Prunus domestica*), dwie, w tym jedną na temat „Mirabelki” (Chmielnik K4). Pojedyncze wypowiedzi dotyczyły agrestu (*Ribes uva-crispa*, Ciasne K100), porzeczek ogólnie (*Ribes* sp., Wólka Ratowiecka K91), papryki (*Capsicum annuum*, Wólka Przedmieście K78).

W Magurskim Parku Narodowym informacji tego typu otrzymałem 51. Najwięcej odnosiło się do: jeżyn (*Rubus* sp., 11 wskazań), borówki czarnej (*Vaccinium myrtillus*, 7 wskazań), jabłoni (*Malus domestica*, 5 wskazań), malin (*Rubus idaeus*, 5 wskazań), śliwek (*Prunus domestica*, 4 wskazania). Pozostałe to: czereśnie (*Cerasus avium*, 3 wskazania), wiśnie (*Cerasus vulgaris*, 3 wskazania), ogórki (*Cucumis sativus*, 3 wskazania), cukinia (*Cucurbita pepo* „cukinia”, 2 wskazania), truskawki (*Fragaria ananasa*, 2 wskazania), porzeczki ogólnie (*Ribes* sp., 2 wskazania); agrest (*Ribes uva-crispa*), porzeczka czarna (*Ribes nigrum*, Myscowa M73); poziomka (*Fragaria vesca*, Polany M2), burak ćwikłowy (*Beta vulgaris* subsp. *vulgaris* convar. *crassa* var. *conditiva*, Olchowiec M89).

Przyprawy

W tej grupie danych znajdują się rośliny, najczęściej uprawiane, które służą do doprawiania potraw, a w przeważającej większości pochodzą z ogródków osób, z którymi przeprowadzano wywiady.

W Puszczy Knyszyńskiej spośród 76 informacji aż 22 dotyczyło majeranku (*Origanum maiorana*), który jest charakterystyczną przyprawą dla tego regionu. Kolejne gatunki według liczby

wystąpień to: koper ogrodowy (*Anethum graveolens*, 8), lubczyk (*Levisticum officinale*, 8), pietruszka (*Petroselinum crispum* convar. *radicosum*, 6), tymianek (*Thymus* sp., 4), owoce jałowca (*Juniperus communis*, 4), lebidka pospolita (*Origanum vulgare*, 4), bazylia (*Ocimum basilicum*, 4), szczypior (*Allium schoenoprasum*, 4), melisa (*Melissa officinalis*, 3), kolendra (*Coriandrum sativum*, 3), rozmaryn (*Rosmarinus officinalis*, Kundzicze K136), arcydzięgiel (*Angelica archangelica*, Czarna Wieś Kościelna K15), szalwia (*Salvia officinalis*, jako przyprawa do sosów, Pierekały K53), chrzan (*Armoracia rusticana*, Kolonia Złotoria K38). Spośród przypraw najbardziej popularnych jedna osoba wymieniła „ziele angielskie” (*Pimenta dioica*, Horodnianka K24). Interesująca informacja dotyczy „borówki” (*Vaccinium vitis-idaea*) jako przyprawy do kiszzonej kapusty: „jak to depcze się i tak się robi w beczce, to się dodaje borówki, marchewkę, i tak jest bardzo elegancka kapusta kiszona” (Rybniki K64).

Mieszkańcy Magurskiego Parku Narodowego dostarczyli znacznie mniej informacji na ten temat (40). Na pierwszym miejscu znalazł się kminek (*Carum carvi*, 8 wskazań), na kolejnym mięta (*Mentha x citrata* subsp. *citrata*, 4 wskazania, *Mentha* sp., 3 wskazania, do przyprawiania zup, sałatek, mięs, ziemniaków), pozostałe to: lubczyk (*Levisticum officinale*, 6 wskazań), tymianek (*Thymus* sp., 4 wskazania), owoce jałowca (*Juniperus communis*, 3 wskazania), bazylia (*Ocimum basilicum*, 3 wskazania), chrzan (*Armoracia rusticana*, 3 wskazania), szalwia (*Salvia officinalis*, 2 wskazania). Pojedyncze wypowiedzi zawierały informacje o następujących gatunkach: estragon (*Artemisia dracunculus*), melisa (*Melissa officinalis*), lebidka (*Origanum vulgare*, do mięs i pizzy, Myscowa M54); czarnuszka (*Nigella sativa*, Huta Polańska M18).

Salaty

W Puszczy Knyszyńskiej jedna osoba (Horodnianka K24) zadeklarowała sporządzanie sałat z młodych liści rzodkiewki (*Raphanus sativus* „rzodkiewka”), mniszka (*Taraxacum officinale*) oraz pokrzywy (*Urtica dioica*).

W Magurskim Parku Narodowym różnorodność odpowiedzi była większa. 3 osoby wymieniły pokrzywę (*Urtica dioica*), pozostałe gatunki wymieniane były pojedynczo: krwawnik (*Achillea millefolium*, Krempna M36), ogórecznik (*Borago officinalis*, Krempna M124), ogórek (*Cucumis sativus*, Myscowa M65), jasnota biała (*Lamium album*, Krempna M36), mięta (*Mentha x citrata* subsp. *citrata*., Krempna M42), młode liście mniszka (*Taraxacum officinale*) oraz podbiału (*Tussilago farfara*, Huta Polańska M18).

Sok

Pojęcie „sok” w wywiadach jest nieprecyzyjne. W kontekście przetwarzania owoców na przetwory oznacza sok otrzymany przez zasypanie owoców cukrem i odstawienie na pewien czas lub sok „wydobyty” z owoców przez działanie pary wodnej. Drugi rodzaj soków uzyskuje się przez użycie sokownika.

W Puszczy Knyszyńskiej uzyskałem 150 wypowiedzi na temat owoców, z których sporządza się soki. Najczęściej mieszkańcy wskazywali na maliny (*Rubus idaeus*, 53 razy), borówkę czarną (*Vaccinium myrtillus*, 20 razy) oraz czarną porzeczkę (*Ribes nigrum*, 18 razy). Pozostałe gatunki to: aronia (*Aronia melanocarpa*, 12 razy), wiśnia (*Cerasus vulgaris*, 10 razy), jabłonie (*Malus domestica*, 9 razy w tym: „Antonówka – 5 razy, „Papierówka” – 1 raz), porzeczka czerwona (*Ribes rubrum*, 7 razy), poziomka (*Fragaria vesca*, 5 razy), bez czarny (*Sambucus nigra*, 5 razy), winorośl (*Vitis vinifera*, 3 razy), śliwy (*Prunus domestica*, „Węgierka” – 1 raz, *Prunus domestica* subsp. *syriaca* „Mirabelka” – 1 raz.), żurawina (*Oxycoccus palustris*, Słuczanka K123), kalina (*Viburnum opulus*, Ciasne K103), borówka brusznica (*Vaccinium vitis-idaea*, Białogorce K134), borówka amerykańska (*Vaccinium corymbosum*, Sowłany K142); agrest (*Ribes uva-crispa*), truskawka (*Fragaria ananasa*, Kołodno K111).

Nieco liczniejsze wypowiedzi (176) uzyskałem w Magurskim Parku Narodowym, również z większą liczbą gatunków. Sok sporządzany jest tam przede wszystkim z malin (*Rubus idaeus*, 61 wskazań), jeżyn (*Rubus* sp., 44 wskazania), tarniny (*Prunus spinosa*, 21 wskazań), borówki czarnej (*Vaccinium myrtillus*, 14 wskazań) oraz bzu czarnego (*Sambucus nigra*, 9 wskazań). Pozostałe gatunki o owocach nadających się na sok to: porzeczka ogólnie (*Ribes* sp., 4 wskazania), porzeczka czarna (*Ribes nigrum*, 4 wskazania), kalina (*Viburnum opulus*, 4 wskazania), wiśnia (*Cerasus vulgaris*, 3 wskazania), aronia (*Aronia melanocarpa*, 2 wskazania), jarzębina (*Sorbus aucuparia*, 2 wskazania).

Pojedyncze wskazania to: „hebz” (prawdopodobnie *Sambucus ebulus*, Desznica M8), róża (*Rosa* sp., Myscowa M74), agrest (*Ribes uva-crispa*, Olchowiec M89); poziomka (*Fragaria vesca*), jabłoń (*Malus domestica*, Myscowa M62); truskawka (*Fragaria ananasa*, Chyrowa M7), głóg (*Crataegus* sp., Świątkowa Mała M6), czereśnia (*Cerasus avium*, Kotań M25).

Suszone

Suszone owoce w Puszczy Knyszyńskiej znalazły się w 20 wypowiedziach, z czego 12 dotyczyło jabłek (*Malus domestica*, w tym 6 „Antonówek”, oraz pojedynczo: „Gloster”, „Malinówka” oraz „McIntosh”), 4 grusz (*Pyrus communis*, w tym 2 to „Klapsa”, a 1 „Konferencja”), śliwy (*Prunus domestica*, w tym 1 *Prunus domestica* subsp. *syriaca* „Mirabelka” i 1 śliwa „podobna do renklody” Słuczanka K139), 2 borówki czarnej (*Vaccinium myrtillus*).

W Magurskim Parku Narodowym suszy się następujące owoce: borówkę czarną (*Vaccinium myrtillus*, 2 wskazania), poziomki (*Fragaria vesca*, 2 wskazania), jabłka (*Malus domestica*, w tym „dzikie jabłka suszone na kompot” Polany M99); „dzikie gruszki” (*Pyrus communis*) i śliwę tarninę (*Prunus spinosa*, Polany M99); śliwy (*Prunus domestica*, Olchowiec M81); a także warzywa: seler (*Apium graveolens* var. *rapaceum*) i pietruszkę (*Petroselinum crispum* convar. *radicosum*, Myscowa M65).

Syrop

Mianem syropu mieszkańcy Magurskiego Parku Narodowego określali napój robiony z kwiatów bzu czarnego (*Sambucus nigra*, 4 wskazania), 2 osoby wymieniły, również nazywając go syropem, napój robiony z owoców kaliny (*Viburnum opulus*, 2 wskazania, można go prawdopodobnie zakwalifikować jako sok).

Świeże

W Puszczy Knyszyńskiej informatorzy deklarowali spożycie owoców nie przetworzonych, bezpośrednio po ich zbiorze w odniesieniu do: poziomki (*Fragaria vesca*, 26 wskazań), malin (*Rubus idaeus*, 14 wskazań), borówki czarnej (*Vaccinium myrtillus*, 12 wskazań), agrestu (*Ribes uva-crispa*, 8 wskazań), porzeczki czerwonej (*Ribes rubrum*, 5 wskazań), porzeczki czarnej (*Ribes nigrum*, 3 wskazania), jabłoni (*Malus domestica*, 4 wskazania, w tym 3 „Antonówka” i tylko 1 „Papierówka”), śliw (*Prunus domestica*, 3 wskazania, w tym 1 „Węgierka”), grusz (*Pyrus communis*, 3 wskazania, w tym 1 odmiany „Klapsa”), wiśni (*Cerasus vulgaris*, 3 wskazania), czereśni (*Cerasus avium*, 2 wskazania), winorośli (*Vitis vinifera*, 2 wskazania) oraz jeżyn (*Rubus* sp., Pierekały K55).

W Beskidzie Niskim spożycie owoców w stanie świeżym informatorzy deklarowali wymieniając: poziomkę (*Fragaria vesca*, 18 wskazań), maliny (*Rubus idaeus*, 5 wskazań), jeżyny (*Rubus* sp., 3 wskazania), borówkę czarną (*Vaccinium myrtillus*, 3 wskazania), oraz jabłka (*Malus domestica*, Myscowa M64).

Tak niewielka liczba informacji o spożywaniu owoców bezpośrednio po zbiorze może wynikać z faktu, iż jest to najbardziej oczywisty sposób użytkowania niektórych roślin i wiele osób nie podało go.

Warzywa

Kategoria „warzywo” odnosi się do gatunków uprawianych w ogrodach respondentów. W Puszczy Knyszyńskiej uzyskałem 751 informacji na ten temat. Najczęściej wymienianymi warzywami były: cebula (*Allium cepa*, 93 wskazania), marchew (*Daucus carota*, 64 wskazania), pietruszka (*Petroselinum crispum* var. *radicosum*, 60 wskazań), ogórek (*Cucumis sativus*, 51 wskazań), burak ćwikłowy (*Beta vulgaris* subsp. *vulgaris* convar. *crassa* var. *crassa* s.str., 49 wskazań), koper (*Anethum graveolens*, 49 wskazań), fasola (*Phaseolus vulgaris*, 48 wskazań, w tym: fasola szparagowa – 19 wskazań, „Jaś” – 5 wskazań), rzodkiewka (*Raphanus sativus* var. *radicula*, 42 wskazania), seler (*Apium graveolens* var. *rapaceum*, 36 wskazań), por (*Allium porrum*, 32 wskazania), sałata (*Lactuca sativa*, 27 wskazań), pomidory (*Lycopersicon esculentum*, 27 wskazań), czosnek (*Allium sativum*, 25 wskazań), cukinia (*Cucurbita pepo* „cukinia”, 23 wskazania). Do rzadziej wymienianych warzyw należały: dynia (*Cucurbita pepo*, 16 wskazań), chrzan (*Armoracia rusticana*, 13 wskazań), kabaczek (*Cucurbita pepo* „kabaczek”, 9 wskazań), ziemniaki (*Solanum tuberosum*, jako warzywo na własne potrzeby, nie w uprawie polowej, 8

wskazań), groch (*Pisum sativum* subsp. *sativum* convar. *medullare*, 5 wskazań), bób (*Vicia faba*, 4 wskazania), pasternak (*Pastinaca sativa*, 4 wskazania), „czarna rzepa” (*Raphanus sativus* var. *niger*), szczaw (*Rumex acetosa*, 3 wskazania), gorczyca (*Sinapis* sp., 2 wskazania), papryka (*Capsicum annuum*, 2 wskazania), patison (*Cucurbita pepo* „patison”, 2 wskazania).

W Beskidzie Niskim uzyskałem 432 informacje na temat uprawianych warzyw. Najpospolitsze warzywa uprawiane w badanym terenie to: pietruszka (*Petroselinum crispum* var. *radicosum*, 43 wskazania), marchew (*Daucus carota*, 42 wskazania), koper (*Anethum graveolens*, 33 wskazania), burak ćwikłowy (*Beta vulgaris* subsp. *vulgaris* convar. *crassa* var. *crassa* s.str., 32 wskazania), cebula (*Allium cepa*, 30 wskazań), ogórek (*Cucumis sativus*, 30 wskazań), fasola (*Phaseolus vulgaris*, 28 wskazań, w tym: fasola szparagowa – 16, Jaś – 3 wskazania), ziemniaki (*Solanum tuberosum*, 20 wskazań), seler (*Apium graveolens* var. *rapaceum*, 19 wskazań), czosnek (*Allium sativum*, 19 wskazań), sałata (*Lactuca sativa*, 18 wskazań), kapusta (*Brassica oleracea* var. *capitata*, 17 wskazań w tym 2 – *B. oleracea* var. *rubra*), cukinia (*Cucurbita pepo* „cukinia”, 17 wskazań), rzodkiewka (*Raphanus sativus*, 17 wskazań), groch (*Pisum sativum* subsp. *sativum* convar. *medullare*, 14 wskazań). Mniej niż 10 osób wymieniło następujące warzywa: bób (*Vicia faba*, 8 osób), szczypior (*Allium schoenoprasum*, 5 osób), dynia (*Cucurbita pepo*, 4 osoby), pomidor, (*Lycopersicon esculentum*, 3 osoby), kalarepa (*Brassica oleracea* var. *gongyloides*, 3 osoby), kalafior (*Brassica cretica* subsp. *botrytis*, 3 osoby). Przez dwie osoby wymieniane były: kabaczek (*Cucurbita pepo* „kabaczek”), pasternak (*Pastinaca sativa*), słonecznik (*Helianthus annuus*), papryka (*Capsicum annuum*). Pojedyncze wzmianki zebrałem na temat: rabarbaru (*Rheum rhaponticum*, Myscowa M57), szpinaku (*Spinacia oleracea*, Myscowa M75), kukurydzy (*Zea mays*, Myscowa M75), rzepy (*Brassica rapa* subsp. *rapa*, Myscowa M55) oraz karpia (*Brassica napus* subsp. *napobrassica*, Krempna M128).

Wino

Na temat wina uzyskałem w Puszczy Knyszyńskiej zaledwie 19 wypowiedzi dla 11 taksonów. Najwięcej (4) dotyczyło wiśni (*Cerasus vulgaris*), pozostałe: jabłek (*Malus domestica*, 3 wypowiedzi), porzeczek czarnej (*Ribes nigrum*, 2 wypowiedzi), dzikiej róży (*Rosa* sp., 2 wypowiedzi), maliny (*Rubus idaeus*, 2 wypowiedzi). Pojedyncze wzmianki odnosiły się do następujących roślin: jeżyn (*Rubus* sp., Dąbrówki K17), borówki bagiennej (*Vaccinium uliginosum*, Kopisk K44), bzu czarnego (*Sambucus nigra*, Rybniki K65), winorośli (*Vitis vinifera*, Wólka Ratowiecka K2), truskawki (*Fragaria ananassa*, Dąbrówki K21).

W Magurskim Parku Narodowym uzyskałem więcej informacji (40), dotyczących 9 roślin: śliwy tarniny (*Prunus spinosa*, 11 wskazań), jeżyn (*Rubus* sp., 10 wskazań), dzikiej róży (*Rosa* sp., 5 wskazań), maliny (*Rubus idaeus*, 4 wskazania), bzu czarnego (*Sambucus nigra*, 4 wskazania), podbiału (*Tussilago farfara*, 3 wskazania). Pojedyncze wypowiedzi zawierały: czereśnie (*Cerasus avium*, Olchowiec M81), głóg (*Crataegus* sp., Świątkowa Wielka M18), winorośl (*Vitis vinifera*, Myscowa M74).

Zupa

W Puszczy Knyszyńskiej po 4 osoby deklarowały używanie na zupę szczawiu (*Rumex acetosa*) oraz borówki czarnej (*Vaccinium myrtillus*). Do przyprawiania zup służy (zapewne m.in.) lubczyk (*Levisticum officinale*, 2 wskazania). Mieszkanka Oleszkowa (K47) wymieniła zupę z komosy (*Chenopodium* sp.).

W Magurskim Parku Narodowym aż 12 osób wymieniło szczaw (*Rumex* sp.), 5 osób miętę (*Mentha* sp., jako przyprawę, zbieraną ze stanu dzikiego i uprawianą w ogrodzie), 3 osoby wymieniły pokrzywę (*Urtica dioica*), 2 osoby – owies (*Avena sativa*), z którego mąki sporządzano żur; jedna osoba wspomniała o lubczyku (*Levisticum officinale*, Krempna M34).

4.3.3. Rośliny lecznicze

Poniższe kategorie chorób powstały dzięki analizie materiału uzyskanego z wywiadów. Choroby lub dolegliwości wymienione niżej zostały zapisane tak jak zdefiniowali je mieszkańcy wsi na badanym terenie. Dokonałem niewielkich zmian w kategoryzowaniu informacji tam, gdzie występowały bardzo podobnie opisywane schorzenia i przypadłości, np. „biegunkę” i „rozwolnienie” zaliczyłem do jednej kategorii. Podobnie jak w innych opisywanych użyciach roślin, poziom szczegółowości informacji jest

zróżnicowany: od bardzo ogólnego wspomnienia rośliny w kontekście danego zastosowania po szczegółowe opisanie jej zastosowania.

Anemia

Lekiem na „przybycie krwi”, wg informatora z Zapieczek (Puszcza Knyszyńska, K128) może być pokrzywa (*Urtica dioica*). Pokrzywa jako lek na anemię została wymieniona również tylko raz w Beskidzie Niskim (Polany M87).

Apetyt

W Puszczy Knyszyńskiej dla poprawy apetytu używa się piołunu (*Artemisia absinthium*, Białogorce K134, Kundzicze K135), kocanek (*Helichysum arenarium*, Kolonia Złotaria K38), dziurawca (*Hypericum perforatum*, Jałówka K107) i pokrzywy (*Urtica dioica*, Zapieczki K128).

W Magurskim Parku Narodowym tylko jedna osoba podała informację o stosowaniu na wzrost apetytu kwiatu lipy (*Tilia* sp.), zastrzegając jednak, że „on człowieka osłabia jak za dużo” (Myscowa M68).

Astma

W Puszczy Knyszyńskiej podano zastosowanie jednej tylko rośliny przeciw astmie – babki lancetowatej (*Plantago lanceolata*, Kolonia Złotaria K39).

Lek na astmę wg informatora z Kotani (Beskid Niski, M138) można uzyskać z dziewanny (*Verbascum* sp.) w następujący sposób: „zalewa się alkoholem (lepszy spirytus, ale nie musi być), do ciemności na dwa tygodnie i jeszcze raz na dwa tygodnie”.

Biegunka

W Puszczy Knyszyńskiej biegunkę leczy się przede wszystkim borówką czarną (*Vaccinium myrtillus*, 5 wskazań). Jeden informator podał, że owoce muszą być suszone (Białogorce K134), inny zaznaczył, że to lek szczególnie dobry dla dzieci (Rybniki K70). Trzy osoby stosują napar „z szyszek olszyny” (*Alnus glutinosa*), dwie podały napar z kory kruszyny (*Frangula alnus*, Ożynnik K51, Kundzicze K135), oraz napar z kory dębu (*Quercus* sp., Ożynnik K51). Jedna osoba wspomniała o „szczawiu końskim” (*Rumex* sp.) jako leku na biegunkę (Kundzicze K135).

W Magurskim Parku Narodowym zebrałem więcej (27) informacji na temat leczenia rozwołnienia. Śliwa tarnina (*Prunus spinosa*) jest najczęstszym lekiem na tą przypadłość (8 wskazań). Stosowana jest w postaci soku z owoców (Myscowa M71) lub naparu z suszonych owoców (Świątkowa Mała M6, Krempna M52). Kolejną rośliną stosowaną często, szczególnie u dzieci, jest „borówka” (*Vaccinium myrtillus*, 6 wskazań). Za lek służą jej suszone owoce (Myscowa M65), sok (Krempna M45) oraz owoce zasypane cukrem (Kotań M26, Polany M87). Popularna roślina lecznicza jaką jest centuria (*Centaurium umbellatum*) także jest stosowana (3 wskazania). Ponadto informatorzy wymienili: „tataczuk”, „tataczuch” (*Rumex* sp.; „obsypuje się nasiona” – Krempna M52; „owoce brązowe, podobne do nasion szczawiu” Myscowa M56); krwawnicę pospolitą (*Lythrum salicaria*, Myscowa M54), „rumianek” (*Chamomilla* sp., Polany M93), sok z poziomek (*Fragaria vesca*, „zasypane cukrem stoją na słońcu, potem zagotować” Polany M99), „łupiny z kruszyny” (*Frangula alnus*, kora stosowana kiedyś u bydła Polany M99), „liście czernicy” (*Rubus* sp.), owoce bzu czarnego (*Sambucus nigra*, Myscowa M54).

Ból brzucha

Ból brzucha w Puszczy Knyszyńskiej leczony jest głównie piołunem (*Artemisia absinthium*, 3 wskazania) oraz naparem z dziurawca (*Hypericum perforatum*, 3 wskazania). Jeden z informatorów na ból brzucha sporządza napar z dziurawca i „poruszeńca” (niezidentyfikowany gatunek, być może *Centaurium erythrea* lub *Lysimachia nummularia*, występujące na terenie Puszczy pod tymi nazwami), pije go dwa razy dziennie po pół szklanki (Wólka Przedmieście K83). Pozostałe używane gatunki to: mięta (*Mentha x citrata* subsp. *citrata* – „z własnego ogródka” Białogorce K130, *Mentha* sp. – Wólka Przedmieście K83), suszone owoce borówki czarnej (*Vaccinium myrtillus*, Rybniki K73) oraz kocanki (*Helichrysum arenarium*, Kundzicze K137).

W Magurskim Parku Narodowym lekarstwem na ból brzucha są: borówka czarna (*Vaccinium myrtillus*, „czasem zbierane, czasem kupowane; niekiedy wekują na zimę” Świątkowa Wielka M117),

„centoria” (*Centaurium erythraea*, Świątkowa Wielka M109), „jagody” (*Fragaria vesca*, „jagody z cukrem, na bóle brzucha u dzieci” Grab M12), dziurawiec (*Hypericum* sp., Krempna M46), rumianek (*Chamomilla* sp., Grab M15), mięta (*Mentha* sp., „zjeść jajko sadzone na listku mięty” Krempna M39).

Ból gardła

Na ból gardła w Puszczy Knyszyńskiej stosuje się: rumianek (*Chamomilla* sp., Kundzicze K136, Piłatowszczyzna K118), „kotki” ze święconych w palmie „bazi” (*Salix* sp., Czarna Wieś Kościelna K10), szalwia (*Salvia officinalis*, stosowana podczas anginy Ciasne K98), bez czarny (*Sambucus nigra*, „kwiaty lub owoce zalane spirytusem, kwiaty mają lepsze działanie”), kwiaty i listki podbiału (*Tussilago farfara*, Zapieczki K128).

W Magurskim Parku Narodowym zróżnicowanie gatunkowe środków na ból gardła jest większe, obejmuje 9 taksonów. Dwie osoby wymieniły dziurawiec (*Hypericum* sp., Krempna M44; „silną herbatę z dziurawca mocno posolić i płukać gardło” Świątkowa Wielka M108), również dwie szalwię (*Salvia officinalis*, Krempna M45, Myscowa M62). Pozostałe gatunki podały pojedyncze osoby: jabłka święcone na Matki Boskiej Zielnej (*Malus domestica*, Krempna M39), rumianek (*Chamomilla* sp., Krempna M47), melisa (*Melissa officinalis*, Myscowa M75), „syrop z czubków sosny” (*Pinus sylvestris*, „młode pędy sosny zasypuje się cukrem w słoiku, pije się po 1 łyżce kilka razy dziennie”, Olchowiec M89), lipa (*Tilia* sp., Krempna M50), podbiał (*Tussilago farfara*) i dziewanna (*Verbascum* sp., Myscowa M54).

Ból głowy

Na ból głowy zanotowałem jedynie użycie macierzanki w Magurskim Parku Narodowym (Krempna M44).

Obniżenie poziomu cholesterolu

W Puszczy Knyszyńskiej jeden informator jako sposób na obniżenie cholesterolu podał jedzenie czosnku (*Allium sativum*) „po ząbku” od czasu do czasu (Dąbrówki K23). Natomiast w Beskidzie Niskim to samo działanie przypisane zostało chrzanowi (*Armoracia rusticana*, Polany M99).

Choroby kobiece

Na choroby kobiece w Magurskim Parku Narodowym stosuje się krwawnik (*Achillea millefolium*, Grab M12, Polany M87).

Obniżenie ciśnienia krwi

Rośliny obniżające ciśnienie krwi według informatorów z Puszczy Knyszyńskiej to: aronia (*Aronia melanocarpa*, 4 wskazania), żurawina (*Oxycoccus palustris*, 3 wskazania), kalina (*Viburnum opulus*, 2 wskazania) oraz czarny bez (*Sambucus nigra*, pity także „smakowo” Ciasne K105).

W Magurskim Parku Narodowym informatorzy wymienili: czosnek (*Allium sativum*, 2 wskazania), centurię (*Centaurium erythraea*, 2 wskazania), owoce czarnego bzu (*Sambucus nigra*, w postaci wina – Świątkowa Mała K102, „bobki zalewa się [alkoholem]” Chyrowa M7), sok z aronii (*Aronia melanocarpa*, Krempna M40), kwiaty i owoce głogu (*Crataegus* sp., Krempna M44), a także smażoną w miodzie suszoną jemiołę (*Viscum album*, nie jest jasne czy owoce czy ziele, Polany M97).

Cukrzyca

W Parku Krajobrazowym Puszczy Knyszyńskiej jeden z informatorów jako lek na cukrzycę podał mieszaninę mielonej w całości z cytryny (*Citrus limon*) z żurawiną (*Oxycoccus palustris*) oraz miodem (w proporcji 1:1:1, sporządza ok. 5 litrów rocznie, Słuczanka K138). Inna osoba stosuje liście borówki czarnej (*Vaccinium myrtillus*, Katrynka K32).

W Magurskim Parku Narodowym informatorzy jako lek na cukrzycę podali centurię (*Centaurium erythraea*, Krempna M132) oraz napar z suszonej pokrzywy (*Urtica dioica*, Krempna M5).

Drogi żółciowe

Jedna osoba w Beskidzie Niskim podała dziurawiec (*Hypericum* sp.) jako lek między innymi na drogi żółciowe (Polany M93).

Dziąsła

W Beskidzie Niskim do zabiegów uśmierzających ból dziąseł mieszkańcy zaliczyli płukanie naparem szalwii (*Salvia officinalis*, Olchowiec M81, Myscowa M62), przykładanie „kaktusa” (*Aloe arborescens*) oraz gryzienie ząbku czosnku (*Allium sativum*, Polany M99).

Gorączka

Na gorączkę w Puszczy Knyszyńskiej używa się naparu z pędów malin (*Rubus idaeus*, Czarna Wieś Kościelna) oraz kwiatów lipy (*Tilia* sp., Zapieczki K128).

W Magurskim Parku Narodowym przeważa użycie soku z malin (*Rubus idaeus*, 5 wskazań), inne środki to: napar z kwiatów lipy (*Tilia* sp., 3 wskazania), napar z owoców głogu (*Crataegus* sp., Polany M93), sok z agrestu (*Ribes uva-crispa*, Myscowa M72), owoce róży zasypane cukrem (*Rosa* sp., jako dodatek do herbaty, Krempna M5).

Grypa

Środki lecznicze przeciwko grypie to w Puszczy Knyszyńskiej lipa (*Tilia* sp., Zapieczki K129) oraz maliny (*Rubus idaeus*, Kołodno K111).

Dużo większe zróżnicowanie gatunkowe (8 taksonów) i większą liczbę informacji (13) uzyskałem w Beskidzie Niskim. Zdecydowanie najczęstszą rośliną wśród odpowiedzi jest lipa (*Tilia* sp., 5 wskazań), sok z malin (*Rubus idaeus*) podały 2 osoby. Pozostałe rośliny to: cebula (*Allium cepa*, syrop z cebuli, Polany M99), głóg (*Crataegus* sp., Polany M93), dziurawiec (*Hypericum* sp., Polany M91), róża (*Rosa* sp., Grab M11), sosna (*Pinus* sp., „czubki sosnowe na syrop”), kalina (*Viburnum opulus*, sok, Świątkowa Mała M105).

Hemoroidy

W Puszczy Knyszyńskiej jedna osoba używa naparów z kory dębu (*Quercus* sp., Czarna Wieś Kościelna K14).

Również w Magurskim Parku Narodowym dwie osoby podały dąb (*Quercus* sp.) jako roślinę leczniczą przeciwko hemoroidom (Desznica M9, Krempna M50).

Jelita

W Magurskim Parku Narodowym 4 osoby podały 9 sposobów leczenia różnych dolegliwości związanych z jelitami. „Na jelita, przy zatruciach” służyć ma nalewka z orzecha włoskiego (*Juglans regia*, Iwla M21), na kolkę jelitową – rumianek (*Chamomilla* sp., Polany M87), „na krwotoki wewnętrzne z żołądka i jelit” – krwawnik (*Achillea millefolium*, Polany M99), „oczyszczająca, na sprawy jelitowe” – pokrzywa (*Urtica dioica*, „jest w domu taka z apteki i ubierana (dużo mniej smaczna)” Świątkowa Mała M102); ogólnie na jelita – „maruna” (*Tanacetum parthenium*), dziurawiec (*Hypericum* sp., Polany M99).

Kac

W Magurskim Parku Narodowym na kaca (a dokładniej na związane z nim problemy żołądkowe) informator ze wsi Grab podał centurię (*Centaurium erythrea*, M12). Inna osoba wskazała na lipę (*Tilia* sp., Kotań M25).

Kaszel

Dużą grupę informacji (W Puszczy Knyszyńskiej 27, w Beskidzie Niskim 53) stanowią leki na kaszel.

W Puszczy Knyszyńskiej najczęściej używana jest herbata z kwiatów lipy (*Tilia* sp., 12 wskazań), oraz maliny (*Rubus idaeus*, 10 wskazań). W drugim przypadku używany jest albo sok z owoców lub same owoce (3 wskazania) lub „malinnik” – ziele maliny (*Rubus idaeus*, łądygi, także liście, 6 wskazań; „zbiera się, kiedy kwitną” Klimki K35) a nawet „z korzonków maliny się robi napar od kaszlu” (Dąbrówki K20). Pojedyncze informacje dotyczyły: naparu z liści poziomki (*Fragaria vesca*, Czarna Wieś Kościelna K11), naparu z kwiatów lipy i dziurawca (*Tilia* sp., *Hypericum* sp.,

Wólka Przedmieście K83), przetworów z owoców bzu czarnego (*Sambucus nigra*, „kiedyś gotowałam soko-dżem do jedzenia ale i dla dzieci na kaszel” Białogorce K132), owoców borówki czarnej (*Vaccinium myrtillus*, Rybniki K65), liści babki lancetowatej (*Plantago lanceolata*, syrop – sok z babki z miodem Ożynnik K51).

W Magurskim Parku Narodowym jako lekarstwa na kaszel używa się aż 12 taksonów, zebrałem też więcej niż na Podlasiu informacji – 53. Największą popularnością cieszą się młode pędy sosny (*Pinus sylvestris*), z których sporządza się syrop (12 wskazań) oraz sok (lub syrop) z owoców kaliny (*Viburnum opulus*, 10 wskazań). Nieco mniej częste były w wypowiedziach mieszkańców: podbiał (*Tussilago farfara*, syrop z kwiatów; „majówka” – lokalna nazwa, Grab M10; podbiał z mniszkiem (*Taraxacum officinale*, Krempna M41), łącznie 8 wskazań), lipa (*Tilia* sp., „łącznie z kwiatem czarnego bzu i podbiału” Krempna M34; 7 wskazań), czarny bez (*Sambucus nigra*, kwiaty – 4 wskazania, owoce – 2 wskazania). Kolejne rośliny pod względem liczby uzyskanych informacji to: mniszek (*Taraxacum officinale*, kwiaty zasypywane cukrem, rodzaj syropu; lokalna nazwa na „mlecz” – „maje” Krempna M124), cebula (*Allium cepa*, syrop, 2 wskazania), jodła (*Abies alba*, syrop z młodych pędów, przyrządzany podobnie jak z pędów sosny, Krempna M44), malina (*Rubus idaeus*, Świętkowa Wielka M106), babka (*Plantago* sp., Kotań M22), a nawet tarnina (*Prunus spinosa*, „syrop z torki”, Desznica M8) i „kluczyki” (*Primula* sp., herbata, Ożenna M86).

Katar

Środek na katar wymieniony w Puszczy Knyszyńskiej przez dwie osoby to maliny (*Rubus* sp., Kołodno K111, „jak od kataru, to sobie otwieram słoik z galaretką [malinową], dodaję do herbaty i do tego miodu jeszcze” Rybniki K68).

Korzonki nerwowe

W Magurskim Parku Narodowym środkiem na korzonki nerwowe według informatora ze wsi Kotań jest brzoza. Przepis na łagodzenie objawów: „nasmykać liści z brzozy, do woreczka płóciennego i pod krzyże. Bardzo rozgrzewające, człowiek strasznie się poci” (Kotań M138).

Kości

Tylko jedna osoba w Beskidzie Niskim podała żywokost (*Symphytum officinale*) jako środek, którego kiedyś używano na kości – stany chorobowe, wzmocnienie, chore stawy (Polany M99).

Krażenie

Sformułowanie „na krążenie” oznacza zazwyczaj pobudzenie krążenia w całym ciele, jego normalizację. Jedynie w Puszczy Knyszyńskiej 4 osoby podały środki, które mają korzystne działanie w tym zakresie: korzeń piołunu (*Artemisia absinthium*, Kolonia Złotoria K38), żurawina (*Oxycoccus palustris*, Kopisk K45), szczytowe pędy pokrzywy (*Urtica dioica*, Słuczanka K122), sok z kaliny (*Viburnum opulus*, Ciasne K98).

Kręgosłup

Na bole kręgosłupa mieszkanka Iwli w Magurskim Parku Narodowym stosuje żywokost (*Symphytum officinale*, Iwla M21).

Krwawienie

Na zatamowanie krwawienia w Puszczy Knyszyńskiej używa się krwawnika (*Achillea millefolium*, Białogorce K132), przy zadrapaniach i drobnych zranieniach – babki lancetowatej (*Plantago lanceolata*, Ożynnik K51, Białogorce K132).

W Magurskim Parku Narodowym również stosuje się krwawnik (*Achillea millefolium*, 3 wskazania), zarówno na „krwotoki wewnętrzne” (Polany M99), jak i „na krew z nosa” (Krempna M36). Jedna osoba wspomniała o dawnym zastosowaniu bylicy boże drzewko (*Artemisia abrotanum*): „przy każdym domu boże drzewko było, jak przy porodzie było krwawienie wtedy herbatę” [sporządzano], "W Krempnej u N.N. [rośnie]. Tego są dwa gatunki – męski i żeński, nie wiem jaki tam jest” (Polany M99).

Krzywica

„Mocne ziele” (gatunek nie zidentyfikowany – *Symphytum officinale*?) to środek na krzywicę u dzieci, o którym opowiedziała mieszkanka Beskidu Niskiego. Ziele tej rośliny dodawało się do kąpieli (Polany M99).

Łuszczycyca

W Puszczy Knyszyńskiej jedna osoba podała informację (którą zaczerpnęła z kalendarza) o stosowaniu soku z owoców bzu czarnego (*Sambucus nigra*) na łuszczycę (Sowlany K143).

Miażdżycyca

W Puszczy Knyszyńskiej informator ze wsi Horodnianska na miażdżycę stosuje napar ze skrzypu polnego (*Equisetum arvense*). Przed zagotowaniem należy skrzyp namoczyć, napar stosuje się łącznie z krwawnikiem (*Achillea millefolium*, Horodnianska K24).

Moczopędne

Moczopędne są według mieszkańców Kolonii Złotoria w Puszczy Knyszyńskiej piołun (*Artemisia absinthium*, korzeń, Kolonia Złotoria K38), oraz borówka czarna (*Vaccinium myrtillus*, Kolonia Złotoria K39).

W Magurskim Parku Narodowym zanotowałem stosowanie mięty (*Mentha* sp.) jako środka moczopędnego (Polany M93).

Naczynia krwionośne

Według mieszkanki Krempnej w Beskidzie Niskim, dziurawiec (*Hypericum* sp.) ma dobroczynne działanie na naczynia krwionośne (Krempna M44).

Nadciśnienie

Nadciśnienie to stan chorobowy leczony w Puszczy Knyszyńskiej aronią (*Aronia melanocarpa*, 3 wskazania), żurawiną (*Oxycoccus palustris*, 2 wskazania) oraz kaliną (*Viburnum opulus*, Ciasne K98).

W Magurskim Parku Narodowym stosowana jest centuria (*Centaureum erythraea*, 2 wskazania) oraz wino z owoców bzu czarnego (*Sambucus nigra*, Świątkowa Mała M102).

Nerki

W Puszczy Knyszyńskiej na choroby nerek stosuje się skrzyp (*Equisetum* sp., „rośnie na mokrych łąkach” Kolonia Nietupa K144) i dziurawiec (*Hypericum* sp., Kołodno K108).

„I jeszcze ludzie zbierają, wykopują taki szczawiuch, takie liście szerokie, ale jego tylko korzenie wykopują i suszą i to też od różnych: na mocz działa, na nerki, na wątrobę, i to mocne i gorzkie wszystko, nie idzie do picia, no, ale tego słodzić nie można. Przy bagnie rośnie” (gatunek nie zidentyfikowany, Rybniki K65).

W Magurskim Parku Narodowym dwie osoby deklarowały użycie skrzypu (*Equisetum* sp., „na oczyszczenie nerek” Świątkowa Wielka M112, „skrzep – na stany zapalne nerek” Myscowa M69). Pojedyncze osoby wymieniały: liście brzozy (*Betula pendula*), wrzos (*Calluna vulgaris*, Polany M98), sok z owoców bzu czarnego (*Sambucus nigra*, Krempna M50) oraz „bratek trójbarwny” (*Viola tricolor*, Krempna M41).

Nerwy

Rośliny działające kojąco na nerwy to wg mieszkańców Puszczy Knyszyńskiej dziurawiec (*Hypericum perforatum*, Horodnianska K24), oraz widłak (*Lycopodium* sp., „na skurcze twarzy przykłada się poduszczeni z pyłkiem”, Białogorce K134).

Niestrawność

Mieszkańcy Puszczy wskazali trzy gatunki roślin przeciwdziałających niestrawności: dziurawiec (*Hypericum perforatum*; rodzaj zupy, z przeznaczeniem dla świń, Białogorce K133), mięta (*Mentha x citrata* subsp. *citrata*, Waliły Stacja K127), borówka czarna (*Vaccinium myrtillus*, Czarna Wieś Kościelna K10).

W Magurskim Parku Narodowym mieszkańcy również wskazali trzy gatunki: poziomkę (*Fragaria vesca*, zagotowane owoce zasypane cukrem, Polany M99), miętę (*Mentha x citrata* subsp. *citrata*, Krempna M50), czarny bez (*Sambucus nigra*, sok, Polany M92).

Nogi

Dolegliwości nóg w Beskidzie Niskim leczy się siedmioma gatunkami roślin. Na spuchnięte nogi mieszkaniec wsi Krempna stosuje liście chrzanu (*Armoracia rusticana*, Krempna M39). Inna osoba deklaruje, że liśćmi chrzanu z denaturatem wyleczyła wodę w kolanie (Myscowa M71). Ulgę przynieść może także moczenie nóg w wodnej kąpieli z dodatkiem następujących roślin: skrzypu (*Equisetum* sp., Krempna M124), szalwii (*Salvia officinalis*, Myscowa M54), macierzanki (*Thymus* sp., Kotań M25). Na ból nóg informator z Krempnej stosuje smarowanie liśćmi uprawianego w domu aloesu (*Aloe arborescens*, Krempna M51), zastosowanie znajduje także maść z żywokostu (*Symphytum officinale*, Krempna M39). Informator z Kotani zaleca stosowanie słomy z owsa (*Avena sativa*) jako środka na pocenie się nóg (Kotań M22).

Nowotwory

Działanie antyrakowe przypisywano tylko dziurawcowi w Beskidzie Niskim (*Hypericum perforatum*, Myscowa M59, Huta Polańska M18).

Obrzęki

Na obrzęki mieszkanka Magurskiego Parku Narodowego stosuje liście kapusty (*Brassica oleracea* var. *capitata*, Myscowa M71).

Oczy

Na choroby oczu w Puszczy Knyszyńskiej stosuje się: rumianek (*Chamomilla* sp.; przemywanie oczu, także kotu lub psu – Jałówka K107; napar do okładów na skórę lub oczy, „ale teraz nie ma prawdziwego rumianku, jest tylko śmierzdzący” Wólka Przedmieście K83), marchew (*Daucus carota*, święcona na Matki Boskiej Zielnej, Chmielnik K3), borówka czarna (*Vaccinium myrtillus*, „słyszałam, że na oczy dobre” Rybniki K70).

W Magurskim Parku Narodowym 10 osób wymieniło świetlik (*Euphrasia* sp.) jako lek na oczy. Zalecany jest m.in. przy naświetleniu oczu podczas spawania („zbiera się 4 cm od korzenia wzwyż, napar do inhalacji” Polany M93), był także zbierany na sprzedaż w punkcie skupu (Myscowa M68). Dwie odpowiedzi dotyczyły rumianku (*Chamomilla* sp., Krempna M39, „dziki rumianek – na stany zapalne oczu” Polany M99), jedna osoba podała informację o maści z nagietka „na wódce” (*Callendula officinalis*, Myscowa M54).

Oczyszczanie krwi

W Parku Krajobrazowym Puszczy Knyszyńskiej zebrałem informacje o naparze z ziela fiołku „na oczyszczenie krwi” (*Viola tricolor*, Horodnianka K24).

W tym samym celu w Magurskim Parku Narodowym stosowana jest pokrzywa (*Urtica dioica*, Iwla M21, Polany M95) i czosnek niedźwiedzi (*Allium ursinum*, Myscowa M53).

Odkazające

Działanie odkazające mają według mieszkańców Beskidu Niskiego „dzwoneczka” (*Hypericum* sp., „rany można odkazać” Świątkowa Wielka M108) i rumianek (*Chamomilla* sp., „na biegunkę u dzieci, działa odkazająco” Polany M93).

Odleżyny

Do zasypywania odleżyn informatorka z Puszczy Knyszyńskiej używa „pyłku” (zarodników) z widłaka (*Lycopodium* sp., Białogorce K134). Zaznaczyła również, że był on kiedyś używany jako zasyпка dla dzieci, zamiast pudru.

W Magurskim Parku Narodowym 4 osoby wskazały dziurawiec (*Hypericum perforatum*), pośród nich jedna zaznaczyła, że „podobno działa antystresowo u dzieci” (Krempna M52), inna wskazała także melisę (*Melissa officinalis*).

Odmrożenia

Ciekawą informację na temat leczenia jemiółą (*Viscum* sp.) odmrożeń podał informator z Beskidu Niskiego: „owoce miesza się ze smalcem i nakłada na odmrożone miejsce” (Kotań M26).

Odwodnienie

Odwodnienie, usunięcie nadmiaru wody z organizmu („gdy ktoś brzęknie, puchnie”) według osoby z Podlasia, można spowodować stosując liście, kwiaty i korzenie mniszka (*Taraxacum officinale*, Horodniana K24).

Oparzenia

W Magurskim Parku Narodowym zanotowałem dwie informacje na temat leczenia oparzeń, podane przez tę samą osobę – za pomocą nalewki (na wódce) z płonnych kwiatów słonecznika (*Helianthus annuus*), oraz stosując dziurawiec (*Hypericum* sp., Myscowa M54).

Oskrzela

W Puszczy Knyszyńskiej jedna osoba używa naparu z kwiatów lipy (*Tilia* sp.) i dziurawca (*Hypericum* sp.) na „chorobę oskrzeli” oraz na kaszel (Wólka Przedmieście K83).

Osteoporoza

Mieszkaniec Piłatowszczyzny w Puszczy Knyszyńskiej używa mięty uprawianej w ogródku (*Mentha x citrata* subsp. *citrata*) jako środka na osteoporozę (Piłatowszczyzna K118).

Padaczka

Mieszkanka wsi Łąźnie w Puszczy Knyszyńskiej podała informację o rzucaniu święconego żyta na osobę cierpiącą na padaczkę (Łąźnie K115).

Pamięć

„Na wzmocnienie pamięci oraz na rozjaśnienie umysłu (pije się same ziarenka)” mieszkaniec Białogorców zaleca używanie wiesiołka (*Oenothera biennis*, Białogorce K134).

Płuca

Wrzos (*Calluna vulgaris*) według mieszkańca Magurskiego Parku Narodowego może być między innymi lekiem na płuca (Polany M98).

Prostata

O ile w Puszczy Knyszyńskiej nie zanotowałem żadnej informacji o leczeniu prostaty, to w Beskidzie Niskim znalazło się ich 6, każda o innym gatunku. Wspomniany wyżej mieszkaniec Polan (wywiad M98) jako lekarstwo na prostatę oprócz wrzosu (*Calluna vulgaris*) zaproponował również liście brzozy (*Betula pendula*). Inny informator z tej samej wsi wymienił trzy gatunki: poziomkę (*Fragaria vesca*), czarną porzeczkę (*Ribes nigrum*) i malinę (*Rubus idaeus*, Polany M97). Skrzyp (*Equisetum* sp.) to remedium na prostatę zanotowane w Świątkowej Małej (M6).

Przeciwwrobaczenie

„Na robaki i lamblie” piołun (*Artemisia absinthium*) stosuje mieszkanka wsi Ciasne w Puszczy Knyszyńskiej (Ciasne K103).

Przeciwzapalnie

Działanie przeciwzapalne według mieszkanki Supraśla w Puszczy Knyszyńskiej ma rumianek (*Chamomilla* sp., Supraśl K75), według informatorki z Zapieczek – nagietek (*Calendula officinalis*, Zapieczki K128).

Dla trojga mieszkańców Beskidu Niskiego działanie przeciwzapalne mają: utarty chrzan z octem (*A Armoracia rusticana*, Myscowa M53), herbata z rumianku (*Chamomilla* sp., Polany M87) oraz dziurawiec (*Hypericum* sp., Świątkowa Wielka 118).

Przestrach

Rumianek (*Chamomilla* sp.) święcony podczas oktawy Bożego Ciała służy w Puszczy Knyszyńskiej do leczenia „przestrachu” (Czarna Wieś Kościelna K11).

W Magurskim Parku Narodowym zanotowałem informację o „lęku” (niezidentyfikowany gatunek o małych, białych kwiatach), który dodaje się do ziół święconych na Matki Boskiej Zielnej. W celu wyleczenia dziecka z „przestrachu” podaje się herbatę z ziela tej rośliny (wyjętego ze święconego bukietu, Świątkowa Wielka M116).

Przeziębienie

W Puszczy Knyszyńskiej uzyskałem 42 informacje na temat środków stosowanych na przeziębienie. Najwięcej (14) dotyczy naparu z kwiatów lipy (*Tilia* sp.), naparu z łądyg i liści oraz soku malin (*Rubus idaeus*). W jednym wypadku (informacja niejasna, niepewna) mieszkanka Białogórców powiedziała, że miesza napar z kwiatów z sokiem z liści lipy (Białogorce K134). „Malinnik” zbiera się według jednego z informatorów „z górnej, nie przesuszzonej [nie zdrewniałej] części pędu”, powstaje z niego brązowy napar (Katrynka K32). Inny informator podaje: „krzewy, malinnik co rośnie – to one wysuszone są, tnie się na drobne gałązki i to taki różowy kolor się ma i się zaparza i też pije się od kaszlu, od przeziębienia pomocne” (Rybniki K65). Trzy osoby wspomniały o stosowaniu łądyg i liści lub samych liści malin. Zastosowanie młodych, nie zdrewniałych pędów jako leku napotnego i przeciwgorączkowego, a zdrewniałych jednorocznych pędów jako leku przeciwkaszlowego odnalazłem w literaturze (Sarwa 2005: 92). Dwie osoby używały czarnego bzu (*Sambucus nigra*) w leczeniu przeziębienia (Ciasne K103, „herbatka z suszonych owoców” Zapieczki K128). Pojedyncze informacje dotyczyły: piołunu (*Artemisia absinthium*, Wólka Przedmieście K80), „szczawiu końskiego” (*Rumex* sp., Ożynnik K51), pora (*Allium ampeloprasum ampeloprasum*, Białogorce K131), mięty (*Mentha x citrata subsp. citrata*, Sowłany K124) oraz rumianku (*Chamomilla* sp., Kołodno K111).

W Magurskim Parku Narodowym zebrałem 39 informacji o domowych, roślinnych lekarstwach na przeziębienie. Najwięcej z nich (10 wskazań) dotyczyło stosowania lipy (*Tilia* sp.), pozostałe gatunki wskazywane były rzadziej. Bez czarny (*Sambucus nigra*) wskazano 5 razy, w tym 3 osoby podały stosowanie naparu z kwiatów bzu, jedna syrop z owoców, a ostatnia osoba podała obydwa zastosowania. Po 3 informacje uzyskałem na temat następujących roślin: róży (*Rosa* sp., np. napar z suszonych kwiatów – Krempna M41), podbiału (*Tussilago farfara*, „syrop” z kwiatów), malin (*Rubus* sp., „dawniej liście [używano]” Grab M17; „sok na przeziębienie” Myscowa M72), kaliny (*Viburnum opulus*, sok z owoców). Dwie osoby wymieniły dziurawca (*Hypericum* sp.), inne dwie sosnę (*Pinus sylvestris*, syrop z „szyszek”, „szyszeczek”). Pozostałe wymienione przez mieszkańców Beskidu Niskiego rośliny to: „torki” (*Prunus spinosa*, „sok, herbata na przeziębienie” Ożenna M83), czosnek (*Allium sativum*, Polany M99), czarna porzeczka (*Ribes nigrum*, sok, Mzscowa M69), wiązówka błotna (*Filipendula ulmaria*, „kwiat wiązówki – działa lepiej jak aspiryna” Polany M97), poziomka (*Fragaria vesca*, „suszone młode liście i owoce” Grab M12), „maje” (*Taraxacum officinale*, „syrop z cytryną – kwiaty zasypane cukrem” Krempna M124). Niespotykanym lekiem na przeziębienie jest napar z nasion i kwiatów nasturcji (*Tropaeolum majus*, Myscowa M54). Nie udało się zidentyfikować rośliny, z której robi się „herbatę” o lekkim działaniu leczniczym, opisanej przez informatora jako „kurze stopki – drobne, żółte pierwiosniki” (Krempna M124).

Rany

W Puszczy Knyszyńskiej na zranienia skóry stosuje się doraźnie babkę (*Plantago* sp., Supraśl K75), której można także użyć „na rany i obrzęki” (Czarna Wieś Kościelna K15). Do przemywania ran służy napar z rumianku (*Chamomilla* sp., Kołodno K111), „na złe gojące się rany bylica boże drzewko” (*Artemisia abrotanum*, Kolonia Złotoria K39), na rany na nogach uprawiany w domach aloes (*Aloe arborescens*, Chmielnik K4); ponadto krwawnik (*Achillea millefolium*, Supraśl K75). Interesujące jest stosowanie na rany i skaleczenia „proszku” z widłaka (*Lycopodium* sp., zarodniki, Sowłany K142).

W Magurskim Parku Narodowym 4 osoby wskazały babkę (dwie babkę lancetowatą *Plantago lanceolata*, dwie zwyczajną *Plantago major*) której liście przykładane są na zranienia i zadrapania, ewentualnie owrzodzenia, które roślina „wyciąga” (Świątkowa Wielka M118). Trzy osoby używają aloesu (*Aloe arborescens*), dwie maści z żywokostu (*Symphytum officinale*). Maść może być sporządzona przez smażenie korzenia na smalcu (Myscowa M54) lub gotowanie w słodkiej śmietanie

z masłem, ewentualnie z dodatkiem jajka (Świątkowa Wielka 109). Pozostałe rośliny wymienione przez mieszkańców Beskidu Niskiego to: głóg (*Crataegus* sp., kwiaty głogu, Krempna M44), dąb (*Quercus* sp., Desznica M9), chrzan (*Armoracia rusticana*, chrzan z octem, Myscowa M54), leszczyna (*Corylus avellana*, maść na skaleczenia – orzechy laskowe smażone w śmietanie” Myscowa M53), „dzwoneczka” (*Hypericum* sp., Świątkowa Wielka M108), wrotycz (*Tanacetum vulgare*, Krempna M133), „skrzep” (*Equisetum* sp., „Rosjanie używali do obmywania ran” Iwla M20).

Reumatyzm

Mieszkanca wsi Przewalanka w Puszczy Knyszyńskiej wspomniała o blekocie (*Aethusa cynapium*), który kiedyś uprawiała (być może w tym celu), że jest dobry na reumatyzm (Przewalanka K60).

W Magurskim Parku Narodowym zanotowałem 7 informacji o działaniu przeciwreumatycznym roślin. Zalecane środki to: maść rozgrzewająca z chrzanu (*Armoracia rusticana*), na spirytusie (Grab M16); napar z pączków i liści brzozy (*Betula pendula*, Polany M97); maść z nagietka, na smalcu (*Calendula officinalis*, informacja przeczytana w gazecie, Krempna M41); napary lub kąpiele ze skrzypu (*Equisetum* sp.), wiesiołek (*Oenothera biennis*, sposób stosowania nieznany, Myscowa M54), kąpiele z igliwia sosny (*Pinus sylvestris*, Kotań M22), napar z kwiatów bzu czarnego (*Sambucus nigra*, Krempna M5).

Rozkurczowo

Działanie „rozkurczowe na naczynia żółciowe, kolki nerkowe” według mieszkanki Beskidu Niskiego ma dziurawiec (*Hypericum* sp., Świątkowa Wielka M118).

Rwa kulszowa

Kąpiele z igliwia sosny (*Pinus sylvestris*) mają być pomocne na reumatyzm i rwę kulszową (Kotań M22, Magurski Park Narodowy).

Sen

W Puszczy Knyszyńskiej jako środka nasennego używa się dziurawca (*Hypericum* sp., Horodniana K24) oraz uprawianej w ogródku melisy (*Melissa officinalis*, Kołodno K111).

W Magurskim Parku Narodowym jedna osoba podała informację (prawdopodobnie historyczną) o podawaniu naparu z nasion maku lub makówek (*Papaver somniferum*) do ssania (prawdopodobnie dzieciom) jako środka nasennego (Polany M87).

Serce

W Puszczy Knyszyńskiej interesujące jest stosowanie kwiatu konwalii jako środka nasercowego (*Convallaria majalis*), albo w postaci naparu (Rybniki K65)¹⁵ albo nalewki (Chmielnik K4). Informator z Chmielnika zastrzega, że roślina może być trująca, może również być stosowana jako afrodyzjak. „Od serca, od nadciśnienia” stosowana jest także galaretka z żurawiny (*Oxycoccus palustris*, Rybniki K65).

Dużo więcej wiadomości o roślinnych lekach nasercowych uzyskałem w Beskidzie Niskim (27 wskazań). Siedem wskazań dotyczyło głogu (*Crataegus* sp., kwiaty i owoce), 5 dziurawca (*Hypericum* sp.), 4 lipy (*Tilia* sp.), 4 róży (*Rosa* sp., napar z owoców, „te same owoce można parzyć trzy razy” Myscowa M56). Jedna osoba sporządza napary z mieszanki ziół: lipy, dzikiej róży, głogu i mięty (*Mentha* sp., Polany M93). Pojedyncze wskazania dotyczyły: „centorii” (*Centaureum erythraea*, Polany M99), kaliny (*Viburnum opulus*, Myscowa M73), krwawnika (*Achillea millefolium*, Polany M98), czarnego bzu (*Sambucus nigra*, użycie dawne, Świątkowa Wielka M116), serdecznika (*Leonurus cardiaca*, Ożenna M86), dziewanny (*Verbascum* sp., nalewka, Kotań M138). Ponadto jedna osoba wymieniła „cynkorię” (gatunek niezidentyfikowany, być może *Centaureum erythraea*? Polany M93).

¹⁵sposób zbierania: „zbierają konwalie [kwiaty], to sam zbierałem i zaparzam i piję, bo to od serca, jak boli. To konwalie to trzeba wysuszyć. Tak samo i dziurawiec – to on jest od wątroby, jego zbierać jak on kwitnie i nie na słońcu, tylko w takim miejscu, gdzie niedostępne słońce, on musi powoli wyschnąć, sam przez siebie. Tak samo i kwiat konwalii.” Rybniki K65

Skóra

W Puszczy Knyszyńskiej po dwie osoby wymieniły rumianek (*Chamomilla* sp.) oraz widłak (*Lycopodium* sp.) jako remedia na choroby skóry oraz trudno gojące się rany. „Cenceleja” (*Chelidonium majus*) to znany szeroko w Polsce środek na brodawki (Białogorce K132), maść z nagietka (*Calendula officinalis*, wyciąg alkoholowy) ma działanie przeciwzapalne i jako taka służy do leczenia chorób skóry; „kaktus” czyli aloes (*Aloe arborescens*) pomógł wyleczyć skaleczenie informatorowi z Kołodna (K108).

W Magurskim Parku Narodowym dwie osoby opowiedziały o leczniczym działaniu pokrzywy (*Urtica dioica*, jako dodatek do kąpieli, Grab M11; do moczenia nóg, „pięty nie są suche” Kotań M26), inne dwie osoby o wspomnianym wyżej glistniku jaskółcze ziele (*Chelidonium majus*) leczącym „brodawki” (Polany M99) i „wypryski” (Grab M13). Pojedyncze osoby stosują następujące rośliny: ogórecznik (*Borago officinalis*, „wygładza skórę” Myscowa M54), skrzyp (*Equisetum* sp., dodatek do kąpieli, „oczyszcza skórę”), bez czarny (*Sambucus nigra*, maść „na pękające ręce” z oleju, na którym smażone były kwiaty, Myscowa M53); jako krem – oliwę z oliwek (*Olea europea*) z miodem lub naparem z rumianku (*Chamomilla* sp., Świątkowa Wielka M110). Jedna (niezidentyfikowana) roślina – „wiatrowe ziele” służyła do leczenia wysypek u dzieci, spowodowanych rzekomo wiatrem. Wysuszone ziele rzucało się na żar i okadzało dziecko (Polany M99).

Stawy

Mieszkaniec wsi Dąbrówki w Puszczy Knyszyńskiej stosuje na stawy alkoholowy wyciąg z kwiatów kasztanowca (*Aesculus hippocastanum*), oraz „borownika” (prawdopodobnie ziela borówki brusznicy, *Vaccinium vitis-idea*, Dąbrówki K23).

W Magurskim Parku Narodowym zanotowałem 4 zastosowania roślin w leczeniu stawów za pomocą: chrzanu (*Armoracia rusticana*, ze spirytusem, Myscowa M53), nagietka (*Calendula officinalis*, informacja z gazety, Krempna M41), żywokostu (*Symphytum officinale*, użycie historyczne, korzeń gotowany, Polany M99), pokrzywy (*Urtica dioica*, Myscowa M71).

Trawienie

W Puszczy Knyszyńskiej na poprawę trawienia używa się środków roślinnych zbieranych samodzielnie ale także kupowanych. Wśród tych drugich znalazła się mięta (*Mentha x citrata* subsp. *citrata*;

2 wskazania, w tym jedno dotyczy „herbatki” kupowanej; pije się sama miętę lub dodaje ją do zwykłej herbaty) oraz pokrzywa (*Urtica dioica*, Łąźnie K116). Dwie osoby wymieniły dziurawiec (*Hypericum* sp.), w tym jedna z nich także rumianek (*Chamomilla* sp., Kołodno K111). Co zaskakujące, bylica piołun (*Artemisia absinthium*) została wymieniona tylko przez jednego informatora (Białogorce K134).

Podobnie jak na Podlasiu, w Beskidzie Niskim również po dwie osoby wskazały miętę (*Mentha* sp.) oraz dziurawiec (*Hypericum* sp.) jako środki wspomagające trawienie. Według jednej ze wspomnianych wyżej osób, mięta drobno pokrojona i dodana do zupy jest „dobra na wiatry i na trawienie” (Kotań M25). Inny informator z Kotani poleca na dobre trawienie gorzkie łądźki mniszka, z kwiatami (*Taraxacum officinale*, Kotań M26). W tym samym celu można zażywać suszone owoce i liście poziomki (*Fragaria vesca*, Grab M12).

Trądzik

Herbata z kwiatów nagietka to według informatorki z Puszczy Knyszyńskiej dobre lekarstwo na trądzik (Sowlany K124).

W tym samym celu 22-letnia informatorka z Beskidu Niskiego używa liści aloesu (*Aloe arborescens*, Kotań M26).

Uczulenie

Informację o stosowaniu macierzanki (*Thymus* sp.) jako leku na uczulenie podała informatorka z Krempnej w Magurskim Parku Narodowym (Krempna M133).

Uspokojenie

Środki na uspokojenie w Puszczy Knyszyńskiej to melisa (*Melissa officinalis*, 2 wskazania) oraz dziurawiec (*Hypericum* sp., Horodnianka K24).

Bardziej zróżnicowane są informacje z Beskidu Niskiego, mieszkańcy oprócz melisy (*Melissa officinalis*, Świątkowa Mała M102) używają: macierzanki (*Thymus pulegioides*) napar, Krempna M39; kąpiel, Myscowa M53), krwawnika (*Achillea millefolium*, Polany M98), naparu z szyszek chmielu (*Humulus lupulus*), naparu z kozłka lekarskiego (*Valeriana officinalis*, Myscowa M54).

Wątroba

W Puszczy Knyszyńskiej zdecydowanie najczęstszym remedium na dolegliwości wątroby jest napar z dziurawca (*Hypericum* sp., 14 wskazań), zwany także „jajecznica” (Wólka Przedmieście K80). Jeden z informatorów zauważył, że jest „najlepszy na wątrobę, ale szkodzi na wzrok, nie można długo pić” (Dąbrówki K23). „Kacanki” (*Helichrysum arenarium*, także „suchy deszczyk” Przewalanka K60) wymieniły 4 osoby. Jedna z nich sformułowała znane w etnografii prawo adekwatności leku do leczonej choroby: „takie żółte – na żółtaczkę” (Kundzicze K135). Pozostałe zanotowane rośliny to: skrzyp (*Equisetum* sp., Dąbrówki K23), piołun (*Artemisia absinthium*, Rybniki K65), marchew (*Daucus carota*, święcona na święto Matki Boskiej Zielnej, Chmielnik K3), „bobek” (*Menyanthes trifoliata*, Kolonia Nietupa K144). Poza wymienionymi zanotowałem użycie niezidentyfikowanej rośliny rosnącej w podmokłych miejscach: „I jeszcze ludzie zbierają, wykopują taki szczawiuch, takie liście szerokie, ale jego tylko korzenie wykopują i suszą i to też od różnych: na mocz działa, na nerki, na wątrobę, i to mocne i gorzkie wszystko, nie idzie do picia, no, ale tego słodzić nie można.” (Rybniki K65).

W Magurskim Parku Narodowym również przeważa użycie dziurawca (*Hypericum* sp., 11 wskazań). Pozostałe rośliny to: skrzyp (*Equisetum* sp., Krempna M5), mięta (*Mentha x citrata* subsp. *citrata*, „dobrze leci żółć – sprawdzone na dziewczynie mojego wnuka”, Świątkowa Wielka M113), „hebz” (*Sambucus ebulus* – owoce z cukrem, Krempna M39), pokrzywa (*Urtica dioica*, Polany M87).

Włosy

Do zabiegów pielęgnacyjnych włosów w Puszczy Knyszyńskiej używa się pokrzywy (*Urtica dioica*, do mycia włosów, Kolonia Złоторia K36) oraz pokrzywy z chmielem (*Humulus lupulus*, do płukania włosów, Czarna Wieś Kościelna K11). Włosy mieszkańcy płuczą także wywarem z liści orzecha włoskiego (*Juglans regia*, Czarna wieś Kościelna K7) i kory dębu (*Quercus* sp., Chmielnik K4).

Na zabiegi kosmetyczne i lecznicze związane z włosami w Magurskim Parku Narodowym stosuje się najczęściej pokrzywę (*Urtica dioica*, 8 wskazań). Przeciwdziała wypadaniu włosów (Świątkowa Mała M100, Olchowiec M78), zapobiega siwieniu (Krempna M124), a także wzmacnia wzrost włosów (Myscowa M69). Zazwyczaj stosowany jest napar lub wywar z ziela, ale spotkałem także napar z korzenia (Polany M87). Włosy mieszkańcy płuczą/myją w naparze ze skrzypu (*Equisetum* sp., 3 wskazania), oraz „białej pokrzywy” (*Lamium album*, Świątkowa Wielka M110).

Wrzody

Właściwości gojące wrzody wg mieszkanki Dąbrówki w Puszczy Knyszyńskiej ma „alosal”, lek sporządzany domowym sposobem z aloesu (*Aloe arborescens*): „liście zmielone w maszynce do mięsa z miodem i winem albo wódką odstawić na 2-3 tygodnie” (Dąbrówki K23).

W Magurskim Parku Narodowym mieszkańcy stosują kilka gatunków, m.in. mięte (*Mentha x citrata* subsp. *citrata*, Iwla M19), babkę (*Plantago major*, owrzodzenia, Świątkowa Wielka M118). Jedna osoba powołując się na doświadczenie znajomego wyraziła przekonanie, że doskonałym lekiem na wrzody przewodu pokarmowego są surowe ziemniaki (*Solanum tuberosum*, Polany M97). Mieszkaniec Krempnej słyszał zaś, że borówka brusznica, której „nie ma w regionie” jest pomocna przy tego typu schorzeniu (Krempna M45). Ostatnia osoba stosuje korzeń „dziewanny z drobnym meszkiem” (*Verbascum* sp.), który po gotowaniu 2-3 godzin daje leczniczy wywar (Polany M93).

Wzdęcia

Informatorka z Polan w Beskidzie Niskim stosuje dziko zbierany kminek (*Carum carvi*, „lepszy od kupowanego”), którego nasiona po wysuszeniu, pokruszeniu i zalaniu wrzątkiem dostarczają skutecznego leku na kolki i wzdęcia u dzieci (Polany M93).

Wzmocnienie

Pokrzywa jest „od wszystkiego” także na wzmocnienie ogólne organizmu – twierdzi mieszkanka wsi Zapieczki na Podlasiu (Zapieczki K128).

Mieszkańcy Beskidu Niskiego używają natomiast soku z kaliny (*Viburnum opulus*, Myscowa M72), kory dębu (*Quercus* sp., Polany M99), sadźca konopiastego (*Eupatorium cannabinum*) i „przewrotnika” (*Alchemilla* sp., u dzieci, Myscowa M54). Jedna osoba podała historyczne użycie żywokostu (*Symphytum officinale*, Polany M99).

Zapalenie

Na stany zapalne, zwłaszcza nerek mieszkanka Beskidu Niskiego poleca „skrzep” (*Equisetum* sp., Myscowa M69).

Zatrucia

W Puszczy Knyszyńskiej jedyna informacja o leczeniu zatruc dotyczyła stosowania dziurawca (*Hypericum* sp., Pierekaty M54).

W Beskidzie Niskim trzy osoby wymieniły lekarstwa na zatrucia: „centorię” (*Centaurium erythraea*, Myscowa M57, Świątkowa Wielka M118), nalewkę z orzecha włoskiego (*Juglans regia*, Iwla M21).

Zatwardzenie

Mieszkańcy Puszczy Knyszyńskiej wskazali na dwa gatunki roślin przynoszących ulgę przy zatwardzeniu: borówkę czarną (*Vaccinium myrtillus*, Wólka Przedmieście K80, K86), oraz napar ze świeżo zerwanego rumianku (*Chamomilla* sp., Ciasne K98).

W Beskidzie Niskim odpowiednie leki to: sok z bzu czarnego (*Sambucus nigra*, Polany M92), owoce bzu hebdy (*Sambucus ebulus*?, Krempna M39), kora kruszyny (*Frangula alnus*, Chyrowa M7) i sok z borówki czarnej (*Vaccinium myrtillus*, Olchowiec M79).

Zęby

Kora dębu (*Quercus* sp.) stosowana może być jako środek uśmierzający ból zębów i dziąseł według mieszkanki Puszczy Knyszyńskiej (Kundzicze K135).

Zgaga

Informator z Puszczy Knyszyńskiej wymienił dziurawiec (*Hypericum* sp.) jako lek na „zgagę” czyli refluks, zastrzegając jednak, że napar powinien być sporządzany z okazów zebranych wyłącznie jesienią (zbierany o innej porze roku nie pomaga) i pity tylko rano i wieczorem (Czarna Wieś Kościelna K11).

W Magurskim Parku Narodowym informator wymienił jako lek na zgagę jałowiec (*Juniperus communis*, Krempna M44).

Żołądek

Na temat leczenia dolegliwości żołądkowych uzyskałem 32 informacje w Puszczy Knyszyńskiej, z czego 12 dotyczyło piołunu (*Artemisia absinthium*). Chociaż jest to roślina dość pospolita w Puszczy, mimo to jeden z informatorów uprawiał ją w ogródku (Dąbrówki K21). Nie uzyskałem szczegółowych informacji na temat stosowania, używa się naparu z ziela (jedna osoba wymieniła korzeń – Kolonia Złotoria K38), zazwyczaj suszonego, ale może być także świeża roślina lub jej alkoholowy wyciąg (Zapieczki K128). Osiem odpowiedzi dotyczyło stosowania mięty (*Mentha* sp.) zbieranej ze stanu dzikiego, uprawianej oraz kupowanej; 4 osoby używa dziurawca (*Hypericum* sp.). Pozostałe rośliny wymienione przez mieszkańców Puszczy to: borówka czarna (*Vaccinium myrtillus*, 3 wskazania), rumianek (*Chamomilla* sp., 2 wskazania), lipa (*Tilia* sp., Wólka Przedmieście K86), len (*Linum*

usitatissimum; odtłuszczone, mielone siemę lniane; Horodnianka K24), aloes (*Aloe arborescens*, sok, Czarna Wieś Kościelna K16).

W Magurskim Parku Narodowym na temat leków żołądkowych uzyskałem 98 informacji. Najwięcej wypowiedzi dotyczyło dziurawca (*Hypericum* sp., 29 wskazań), centurii (*Centaurium erythraea*, 25 wskazań) oraz mięty (*Mentha* sp., dziko rosnąca i uprawiana, 14 wskazań). Mniej liczne wypowiedzi dotyczyły: krwawnika (*Achillea millefolium*, 6 wskazań), rumianku (*Chamomilla* sp., 4 wskazania), borówki czarnej (*Vaccinium myrtillus*, 2 wskazania), dziewanny (*Verbascum* sp., 2 wskazania), macierzanki (*Thymus* sp., 2 wskazania), orzecha włoskiego (*Juglans regia*, nalewka z młodych owoców, 2 wskazania). Pojedyncze osoby wymieniły: pięciornik (*Potentilla* sp.), rdest (*Polygonum* sp.), bylicę boże drzewko (*Artemisia abrotanum*), rzepik (*Agrimonia eupatoria*), jałowiec (*Juniperus communis*, Krempna M44), skrzyp (*Equisetum* sp., Desznica M8), widłak (*Lycopodium* sp., Olchowiec M82), bez czarny (*Sambucus nigra*, Polany M92), jarzębinę (*Sorbus aucuparia*, napar z suszonych owoców, Myscowa M74), „marunę” (*Tanacetum parthenium*, Polany M99) i nie zidentyfikowany gatunek o podłużnych liściach – „madrę” (Krempna M39).

Żylaki

W Magurskim Parku Narodowym zyskałem informacje o dwóch roślinach będących źródłem leku na żylaki: nagietku (*Calendula officinalis*, maść z kwiatów na łoju wieprzowym, Polany M99) i pokrzywie (*Urtica dioica*, wywar, Myscowa M69).

4.3.4. Obrzędowe

Rośliny są obecne w kulturze jako nośniki znaczeń, rekwizyty w sytuacjach niecodziennych, odświętnych. Ich obecność w obrzędach wskazuje na przypisywane im znaczenia ponadnaturalne. Chociaż celem niniejszej pracy nie jest ich dociekanie, podczas badań ten aspekt był obecny.

Nie napotkałem na rośliny samoistnie „święte”, których własnością byłaby świętość. Staje się nią, gdy ma łączność z sacrum, gdy jest poświęcona. Dopiero tak wzbogacone rośliny nabierają w pełni znaczenia. Palma wielkanocna nie miałaby zapewne siły sprawczej spowodowania urodzaju bez wcześniejszego uczestnictwa w liturgii. Podobnie wiele praktyk leczniczych opartych jest na poświęconych wiankach.

Można wyróżnić dwa poziomy kultowego traktowania roślin – jedne rośliny stoją w centrum, są nośnikiem, materialną stroną znaku; inne mają tylko funkcję pomocniczą, są wzmocnieniem jakiegoś przekazu. Wierzbowe witki należą do pierwszej grupy, w drugiej znajduje się kilka gatunków z których pozyskuje się zielone listki do ozdabiania np. specjalnych szat (komunijnych, chrzcielnych). Ozdabianie to nie ma wymiaru estetycznego, choć jest w tych kategoriach postrzegane przez osoby uczestniczące. Istotą tego gestu jest dodanie czegoś zielonego, będącego atrybutem życia, przemiany. Współczesny brak zielonych części roślin w wiankach ślubnych wskazuje na odejście od tradycyjnego traktowania tego elementu stroju jako znaczącego. Dodatkowo wskazują na to żarty i swobodne uwagi dodawane zwykle w rozmowie na temat wianków ślubnych. Niemniej często dodaje się zielone listki do innych części stroju (na dole sukni), o ile nie jest on w całości razem z innymi elementami wyglądu państwa młodych oddany w ręce profesjonalistów.

Prawdopodobnie z powodu przemian w sposobie życia, zwłaszcza zaniku pewnych form działalności gospodarczej związanej z rolnictwem, obserwuje się zanikanie zachowań obrzędowych oraz „mocy” wierzeń za nimi stojących. Znikają np. zwyczaje związane z wypasem bydła, bo trudno na wsi znaleźć gospodarza hodującego krowy. Zmieniają się bukiety poświęcone na Matki Boskiej Zielnej – brak roślin, których już się nie uprawia, ich miejsce zajmują ozdobne rośliny ogrodowe (por Łuczaj 2011a).

W obrzędowości związanej z cyklem życia zanotowałem rośliny towarzyszące chrztowi, pierwszej komunii, ślubowi i pogrzebowi. Z wyjątkiem pogrzebu cechą wspólną jest symboliczna zieleń używanych fragmentów roślin.

Chrzest

W Puszczy Knyszyńskiej uzyskałem 28 informacji na temat użytkowania roślin w związku z chrztem dziecka. Najczęstszym zastosowaniem było ozdabianie szaty chrzcielnej dziecka lub świecy gałązkami roślin doniczkowych. Powód dołączania roślin do szaty chrzcielnej i świecy jest podobny także dla innych uroczystości: „zawsze musi być coś zielonego” (Wólka Przedmieście K86). Również

fakt, że używane są różne gatunki wskazuje, że przede wszystkim istotna jest symbolika „zielonego”, a nie znaczenie przypisywane konkretnej roślinie. Najczęściej wykorzystywano do tego celu mirt (*Myrtus communis*, 8 osób), szparagi ozdobne (*Asparagus* sp., nazywany „asparagusem”, „szparagusem”, „jałowczykiem” i „jałowcem”, 7 osób), oraz nefrolepis (*Nephrolepis exaltata*, nazywany jest „paprotką”, 5 osób). Zanotowano także użycie „borówek” (prawdopodobnie liści *Vaccinium vitis-idea*, 2 osoby) oraz frezja (*Freesia x hybrida*, 1 osoba) i rozmaryn (*Rosmarinus officinalis*, 1 osoba). Pozostałe gatunki wymieniane w kontekście chrztu to: stokrotka (*Bellis perennis*) i fiołek (*Viola* sp.) – „kuma¹⁶ kupuje malutki bukiet z stokrotek lub fiołków” (Wólka Przedmieście K86); goździk (*Dianthus caryophyllus*); tuja (*Thuja* sp., do ozdoby kościoła).

W Magurskim Parku Narodowym zebrałem 34 informacje o roślinach związanych z chrztem. Podobnie jak w przypadku Puszczy Knyszyńskiej informacje dotyczą (tu: wyłącznie) ozdabiania szaty chrzcielnej i świecy. Podobny jest także zestaw gatunków: szparag – „szparaga”, „szparagi”, „szparagus”, „sparagus” (*Asparagus* sp., 13 osób); mirt (*Myrtus communis*, 10 osób); nefrolepis – „paproć”, „paprotka” (*Nephrolepis exaltata*, 7 osób); bukszpan (*Buxus sempervirens*, 3 osoby), stokrotka (*Bellis perennis*).

Pierwsza komunia

Na Podlasiu używanie roślin w kontekście komunii zanotowałem w 20 przypadkach. Ubrania komunijne ozdabia się szparagiem – „szparagusem”, „jałówką zieloną”, „paprotką – taką cieniutką” (*Asparagus* sp., 4 osoby), mirtem (*Myrtus communis*, 2 osoby), bukszpanem (*Buxus sempervirens*, 1 osoba). Wianki robi się z „rumianków” (prawdopodobnie *Anthemis arvensis*, 3 osoby; „trzeba je przez tydzień trzymać w lodówce, żeby nie zwiędły”, Ruda Rzecznica K61), stokrotek (*Bellis perennis*, 2 osoby), bukszpanu (*Buxus sempervirens*, 1 osoba), frezji (*Freesia x hybrida*, 1 osoba) lub tylko ozdobione mirtem (*Myrtus communis*, 1 osoba). Jedna osoba wspomniała o bukietach z frezji, który dziewczynka trzymała w ręku (*Freesia x hybrida*, Wólka Przedmieście). Kościół ozdabia się tujami (*Thuja* sp.) lub barwinkiem (*Vinca minor*) (Wólka Przedmieście K8), ołtarz i ławki ozdabiane mogą być brzozą (*Betula pendula*, Woroszyły K77), a nawet „rumiankami” (*Anthemis arvensis*, Kolonia Złotoria K36).

W Beskidzie Niskim uzyskałem 9 informacji. Ubrania dzieci komunijnych ozdabia się: nefrolepis (*Nephrolepis exaltata*, 2 osoby), szparag (*Asparagus* sp., 2 osoby), bukszpan (*Buxus sempervirens*, 1 osoba). Jedna osoba (Krempna M34) zwróciła uwagę na konwaliowy wianek (*Convallaria majalis*) jednej z dziewczynek przystępujących do komunii, inna (Chyrowa M7) poinformowała o zwyczaju umieszczania „wieńców z jedlinki” (*Abies alba*) przy wejściu do kościoła. Dwie osoby wymienili rośliny (bukszpan i mirt) w kontekście komunii, ale bez precyzowania sposobu ich użycia.

Pogrzeb

W Puszczy Knyszyńskiej uzyskałem 90 informacji na temat używania roślin podczas pogrzebu i przygotowań do niego. Większość (75) stanowią informacje o wykładaniu gałązek świerkowych przed domem, gdzie znajduje się zmarły (lub od domu do bramy gospodarstwa). Jest to zwyczaj, który w literaturze etnograficznej interpretuje się jako rytualny/obrzędowy sposób informowania wsi o śmierci członka społeczności. Generalnie informowanie wsi o śmierci zanikało bardzo szybko po II wojnie światowej, wyjątkiem był właśnie wspomniany zwyczaj, rozpowszechniony w Polsce północno-wschodniej, na wileńszczyźnie i grodzieńszczyźnie, obecny też w Polsce środkowej (Jankowska 1999: 57-58, 61).

Podobnie gałązki świerkowe, zwane „jedlinką”, umieszcza się również pod trumną podczas przewożenia zmarłego na cmentarz (2 informacje): „Kiedyś mieliśmy Żuka [samochód], co miał platformę taką z tyłu. Na niej wiozło się trumnę, a pod trumnę podkładało się jedlinkę.” (Kopisk K43).

Podkładanie gałązek świerkowych pod trumnę oraz posługiwanie się nimi w obrzędowej komunikacji ze społecznością wsi, przywodzi na myśl odległe skojarzenia z obrzędowością łowiecką. Dokładniej – ze „złomem” (ułamana gałązka, najczęściej świerkowa), który jest wręczany myśliwemu po upolowaniu grubego zwierza, a który kładzie się również na zwierzynie. Także upolowane zwierzęta po zakończeniu polowania kładzie się na zielonych gałęziach. Daleki jestem od prowadzenia prostych analogii używania roślin w kontekście śmierci, jednak przypuszczam, że może

¹⁶ Matka chrzestna

istnieć jakiś wspólny wymienionym czynnościom sens znaczeniowy dziedziczony po dawnych formach nie znanych nam dzisiaj obrzędów. Kuszając wydaje się teza o istnieniu wspólnego podłoża mitycznego lub sięgania do podobnego zakresu archetypowej symboliki roślin (lub koloru zielonego, który jest częścią ich natury).

We wsi Ciasne 4 osoby opowiedziały o piołunie, który wkłada się zmarłemu do trumny, motywując to np. potrzebą pozbycia się nieprzyjemnego zapachu (K100). Piołun umieszcza się wówczas pod boki zmarłego, aby nie był widoczny. Niejasna jest informacja o wzajemnym obdarowywaniu się piołunem po śmierci zmarłego (K97). Dwie inne osoby nadmieniły, że wkłada się piołun święcony podczas święta Matki Boskiej Zielnej (nie wskazując jednak celu tego zabiegu), razem z innymi ziołami wówczas święconymi, jak np. rumiankiem (*Chamomilla* sp., K101, K103), miętą (K101). Informator z Supraśla powiedziała, że „Dziadek Iliuszka miał koło głowy [w trumnie] położony piołun – prawdopodobnie symbol goryczy życia” (Supraśl K75). Inny informator nadmienił, że wkłada się wianki święcone w nowennie po Bożym Ciele, a w nich miętę (*Mentha* sp.) oraz macierzankę (*Thymus* sp., Ciasne K104).

Interesującą informację o wierzbie (*Salix* sp.) podał informator z Rybnik: „Dawniej to pamiętam – ale to jakieś zabobony, wierzbę kładli po coś, żeby zabrał ze sobą tą chorobę [na którą umarł]” (K70). Inne ciekawe zastosowanie rośliny w kontekście śmierci, opowiedział informator z Rybnik (lecz zaznaczając, że dotyczy ono Białegostoku) – mak wkłada się do trumny, żeby zmarły się nie przyśnił (K74).

Niewątpliwie odrębną grupę roślin są kwiaty przynoszone na pogrzeb. Tylko 2 osoby wspomniały o: różach (*Rosa* sp., Supraśl K75): „na pogrzeb przynosi się róże prawdziwe i najdroższe, jeśli ktoś młody to białe róże”; oraz goździkach (*Dianthus caryophyllus*) i gerberach (*Gerbera x hybrida*, Rybniki K63). Informator z Wólki Przedmieście podał informację, że wieńce robi się ze świerków (*Picea abies*) oraz brzozy (*Betula pendula*, prawdopodobnie konstrukcję wieńca, K79).

W Magurskim Parku Narodowym uzyskałem tylko 4 informacje o roślinach w kontekście pogrzebu. Mieszkaniec Krempnej powiedział o stawianiu świerków (*Picea abies*) lub brzozek (*Betula pendula*) przy trumnie (M48), inna osoba podała informacje o wkładaniu do trumny „dzwonek” (*Hypericum perforatum*, Kotań M27), święconych 15 sierpnia. Informator z Krempnej opowiedział o zwyczaju panującym w jego rodzinnej miejscowości (w okolicach Zakopanego) – wkładaniu gałązek „pielonu” do trumny jako symbolu goryczy życia (Krempna M36).

Ślub

Rośliny używane w związku ze ślubem i weselem dały dla Puszczy Knyszyńskiej 56 rekordów bazy danych. Najwięcej z nich dotyczy wianka (22 informacje) – oczywiście wiele z nich ma charakter historyczny, informatorzy jedynie wspominają o dawnym użyciu. Spośród informacji o roślinach służących do zrobienia lub (częściej) jedynie ozdobienia wianka najwięcej dotyczy mirtu (*Myrtus communis*, 8 wskazań). Jest to zrozumiałe, gdyż od dawna mirt w kulturze wiejskiej jest „rośliną paniąską”. Dzisiaj mamy do czynienia raczej z reliktem tego zastosowania mirtu chociaż tylko dwie osoby wspomniały, że to już zarzucony zwyczaj. Znaczenie mirtu jako rośliny szczególnie związanej ze ślubem oddaje wypowiedź informatora z Wólki Przedmieście: „Dom przystraja się "mirtą", w domu gdzie była panna uprawiano mirt bo wiadomo było, że będzie potrzebny. Kiedyś wianek panny młodej robiony był z "mirty", panna młoda robiła wianuszek dla pana młodego i wiozła go na gałązce "filodendra" [*Philodendron* sp.?] (albo pan młody jechał z wiankiem do panny młodej). Drużba i drużny mieli przypięte "znaczkę z mirty" do ubrań” (K83).

Inne rośliny dodawane do wianka to „jałowiec”, „jałowczyk” (*Asparagus* sp., 6 wskazań) – tu również dwie osoby wspomniały o użytkowaniu dawniej; „rumianek” (*Anthemis arvensis* lub *Chamomilla* sp., 2 wskazania), rozmaryn (*Rosmarinus officinalis*, 1 osoba), jaskier (*Ranunculus* sp.), frezja (*Freesia x hybrida*), stokrotki (*Bellis perennis*, 1 wskazanie – użycie historyczne). Jeden z informatorów (Pierekały, K53), wyraził opinię, że państwo młodzi „czasem dla telewizji się przebierają” i wymienił chabry bławatka (*Centaurea cyanus*) i miętę (*Mentha* sp.).

W Puszczy Knyszyńskiej bramy wjazdowe gospodarstwa, gdzie mieszka panna młoda ozdabia się (lub robiło się to w przeszłości) młodymi brzożami (*Betula pendula*, 4 osoby) i tatarakiem (*Acorus calamus*, Wólka Ratowiecka K90), piwoniami (*Paeonia* sp.), astrami (*Aster* sp.) ale tylko w okresie letnim. Zimą stosowano wstążki albo świerki (*Picea abies*, Rybniki K63). Nasuwa

to przypuszczenie, że istotna jest tu symbolika koloru zielonego. Zważywszy na liczbę informacji wydaje się, że nie jest to zwyczaj kultywowany powszechnie. Istnieje także podejrzenie, że w niektórych przypadkach informatorzy mogli mieć na myśli ozdabianie prowizorycznych „bram” stawianych na drodze państwa młodych do kościoła w celu wyłudzenia datku w postaci wódki weselnej. Po zatrzymaniu pochodu weselników organizatorzy „bramy” wręczają nowożeńcom bukiet kwiatów. Sądząc po roślinach, które wymienił jeden z informatorów (Rybniki K66) – wiązówka (*Filipendula ulmaria*) i „rdesty” (*Polygonum* sp.) bukiety te są sporządzane na prędcie i ich wręczanie wpisuje się w zabawową, a równocześnie obrzędową formę spotkania weselników przy „bramie”.

Rośliny wymieniane jako ozdoba sali weselnej (w tym stołów) to: brzoza (*Betula pendula*, 2 osoby – użycie historyczne), bluszcz (*Hedera helix*, Wólka Przedmieście K79), mirt (*Myrtus communis*, ozdoba stołu), goździki (*Dianthus* sp., ozdoba stołu, Jałówka K107) oraz gałązki świerkowe (Pierekaly K54). W przypadku brzozy informator (Woroszyły K76) motywował użycie ich gałęzi tym, że w czasach jego młodości wesela odbywały się w stodołach, na klepisku i konieczne było ozdobienie czymś przestrzeni, w której mieli bawić się goście. Drugi informator (Rybniki K65) wspominał, że za czasów jego młodości wkopywało się brzozę u wejścia do sali weselnej, o ile ślub odbywał się latem. Dom przystraja się mirem (*Myrtus communis*, Wólka Przedmieście K83), malwami (*Alcea rosea*, Ciasne K104), „jaśminem” (*Philadelphus* sp.), „bzem” (*Syringa vulgaris*), „jedliną” (*Picea abies*, w zimie, Chmielnik K3). Do ozdobienia kościoła wykorzystuje się: wieńce z tui i białych kwiatów (*Thuja* sp., Czarna Wieś Kościelna K6), girlandy liści dębowych (*Quercus* sp., Rybniki K65), girlandy z tui (*Thuja* sp.) oraz „żywopłotnika” (gatunek niezidentyfikowany), „słoneczniki” (*Helianthus annuus*?, Czarna Wieś Kościelna K15), a nawet jabłoń (*Malus domestica*, Krasne Folwarczne K36). Ubrania najważniejszych osób biorących udział w ceremonii ślubu zaznacza się przez wpięcie małych bukiecików lub gałązek. I tak panna młoda i drużna (na sukni), pan młody i drużba (w klapie marynarki) mogą nosić na sobie gałązki mirtu (*Myrtus communis*, Chmielnik K3, Dąbrówki K23), „paprotki” (*Nephrolepis exaltata*, Dąbrówki K20), „szparagusa” (*Asparagus* sp., Wólka Ratowiecka K93).

Ponad dwa razy więcej informacji (133) zebrałem w Magurskim Parku Narodowym. Na terenie tym zwyczaj ozdabiania domostwa, a szczególnie bramy wjazdowej jest kultywowany, co widoczne jest w liczbie odpowiedzi – 46 (łącznie liczba dla informacji o ozdabianiu prowizorycznych „bram” na drodze konduktu weselnego, jak i wjazdu na posesję). Używa się do tego celu młodych drzewek brzozy lub jej gałęzi (*Betula pendula*, 25 wskazań). Pozostałe osoby podały jodłę (*Abies alba*, 6 wskazań), świerk (*Picea abies*, 4 wskazania), jałowiec (*Juniperus communis*, 4 wskazania), modrzew (*Larix decidua*, 2 wskazania), sosnę (*Pinus sylvestris*, 1 wskazanie), olchę (*Alnus glutinosa*, 1 wskazanie), leszczynę (*Corylus avellana*, 1 wskazanie). Jak wyraziła się jedna z informaterek o bramach stawianych na drodze weselników: „im ładniejsza brama, tym więcej wódki” (Krempna M36).

Drzewka, ewentualnie gałązki lub uwite z nich wieńce umieszcza się najczęściej przy bramie wjazdowej na teren gospodarstwa, przy wejściu do domu, wreszcie na ogrodzeniu. Niekiedy używane są dwa gatunki drzew jednocześnie – brzoza i jałowce, brzoza i leszczyna. Ponadto drzewka, ogrodzenie i bramy ozdabiane są wstążkami i balonikami. Kolejną co do ilości grupę danych stanowią wypowiedzi na temat ozdabiania domu (25 informacji). Wiążą się ściśle z omówionym wyżej zdobieniem bram. Tutaj także najczęściej używaną rośliną jest brzoza (*Betula pendula*, 12 wskazań) oraz jałowiec (*Juniperus communis*, 4 wskazania) i jodła (*Abies alba*, 4 wskazania). Ponadto wymieniano także świerk (*Picea abies*, 1 wskazanie), lipę (*Tilia* sp., 1 wskazanie), bukszpan (*Buxus sempervirens*, 1 wskazanie), „bławat” (*Centaurea cyanus*, 1 wskazanie) oraz „rumianki” (prawdopodobnie *Anthemis arvensis*, 1 wskazanie). Kościół, podobnie jak bramy i domostwa, również najczęściej ozdabia się brzozą (*Betula pendula*, 6 wskazań), jodłą (*Abies alba*, 2 wskazania), bukszpanem (*Buxus sempervirens*, 2 wskazania), barwinkiem (*Vinca minor*, 2 wskazania), „paprociami” (*Nephrolepis exaltata*, 2 wskazania), świerkiem (*Picea abies*, „na zewnątrz cerkiew przystraja się brzozą albo świerkiem” Polany M95), mirem (*Myrtus communis*, 1 wskazanie), bluszczem (*Hedera helix*, 1 wskazanie), jałowcem (*Juniperus communis*, 1 wskazanie) i liliami (*Lilium* sp., 1 wskazanie). Do ozdabiania sali weselnej używa się jodły (*Abies alba*, w postaci wieńców, drzewek przed wejściem, lub bramy z „jedliny”, 3 wskazania), brzozy (*Betula pendula*, 2 wskazania) i barwinka (*Vinca minor*, „dawniej to jeszcze barwinkiem oblepiało się okna” Olchowiec M89). Stroje młodej pary i towarzyszących im świadków, podobnie jak w Puszczy Knyszyńskiej

ozdabiane są gałązkami i listkami roślin. Przede wszystkim są to rośliny doniczkowe: „paproć” (*Nephrolepis exaltata*, 6 wskazań), „szparagus” (*Asparagus* sp., 4 wskazania), mirt (*Myrtus communis*, 2 wskazania). Stosowane są także: bukszpan (*Buxus sempervirens*, 2 wskazania) i gerbera (*Gerbera x hybrida*, 1 wskazanie). Wianek panny młodej wzbogacany jest albo mirtem (*Myrtus communis*, 4 wskazania), albo „szparagusem” (*Asparagus* sp., 4 wskazania), tylko jedna osoba wymieniła bukszpan (*Buxus sempervirens*).

Poza wymienionymi kategoriami w wywiadach znalazło się 8 wzmianek o stosowaniu roślin w kontekście ślubu jednak nie udało się zidentyfikować konkretnego ich zastosowania. Dotyczy to gatunków już wymienianych: brzozy (*Betula pendula*, 5 wskazań), jodły (*Abies alba*, 1 wskazanie), mirtu (*Myrtus communis*, 1 wskazanie) oraz nefrolepis (*Nephrolepis exaltata*, 1 wskazanie).

Boże Ciało

Jest to uroczystość kościelna, której najważniejszą część z punktu widzenia niniejszych badań stanowi procesja. Podczas jej przebiegu dziewczynki ubrane w białe sukienki sypią płatki kwiatów (tzw. „kwiatki”) przed niesioną przez kapłana monstrancją. W Puszczy Knyszyńskiej 2 osoby podały piwonię (*Paeonia* sp.) jako roślinę wykorzystywaną do tego celu (Ciasne K100, Czarna Wieś Kościelna K8). W Magurskim Parku Narodowym tylko 1 osoba wspomniała o tym zwyczaju podając dwa gatunki: piwonię (*Paeonia* sp.) oraz stokrotki (*Bellis perennis*, Iwla M19).

Procesja zatrzymuje się przy czterech ołtarzach ozdobionych kwiatami ogrodowymi i młodymi brzoškami (*Betula pendula*). Wszystkie dane na temat ozdabiania ołtarzy pochodzą wyłącznie z Puszczy Knyszyńskiej, gdzie informatorzy podali 10 informacji o stosowaniu brzozy (*Betula pendula*). Popularność tego drzewka można tłumaczyć zastosowaniem jego gałęzi (patrz wyżej).

W dwóch wywiadach (Czarna wieś Kościelna K14, Wólka Ratowiecka K93) w kontekście Bożego Ciała pojawił się tatarak (*Acorus calamus*), jednak sposób jego użycia nie jest znany. Być może był wykładany na drodze procesji, służył do ozdabiania ołtarzy lub był przynoszony do domu.

Oktawa Bożego Ciała

W Puszczy Knyszyńskiej na temat wianków święconych podczas Oktawy Bożego Ciała uzyskałem 108 informacji od 30 informatorów dotyczących 34 taksonów. Najczęściej występują różne gatunki koniczyny (łącznie 19 wskazań): koniczyna biała (*Trifolium repens*, 8 wskazań), koniczyna łąkowa („czembora” K134, *Trifolium pratense*, 7 wskazań), koniczyna białoróżowa („dzięcielina” K39, *Trifolium hybridum*, 2 wskazania), oraz niezidentyfikowany gatunek koniczyny (*Trifolium* sp., 2 wskazania). Kolejna pod względem frekwencji była mięta: zbierana ze stanu dzikiego (*Mentha* sp., 14 wskazań), oraz uprawiana (*Mentha x citrata* subsp. *citrata*, 2 wskazania). Następnie: rumianek (*Chamomilla* sp., 8 wskazań), rozchodnik (*Sedum acre*, 3 wskazania; *Sedum* sp. 3 wskazania), piołun (*Artemisia absinthium*, 6 wskazań), lipa (*Tilia* sp., 5 wskazań), „jaśmin” (*Philadelphus coronarius*, 4 wskazania), chaber bławatek (*Centaurea cyanus*, 3 wskazania), stokrotka (*Bellis perennis*, 2 wskazania), dziurawiec (*Hypericum* sp., 2 wskazania), „bratki” (*Viola* sp., 2 wskazania), pokrzywa (*Urtica dioica*, 2 wskazania), przelot pospolity („przelotek” K144, „przelotnik” K39). Kolejne wskazania są pojedyncze: klon („święcony od wiatru”, K112), „grzmotnik” (*Gnaphalium* sp., prawdopodobnie *G. uliginosum*, K83), „skrzep” (*Equisetum arvense*, K73), jemiola (*Viscum album*, K124), liście poziomki (*Fragaria vesca*, K129), niezapominajka (*Myosotis* sp., K6), „dzika róża” (*Rosa* sp., K39). Pozostałych 11 informacji dotyczy roślin nie zidentyfikowanych: „podróżnik” (*Plantago* sp.?, K83), „przeląg” (K43, K83), „przelunk” (K45); „kociki”, „chmielik” (K115); „jajecznica gęsia”, „serdecznik” („żółto kwitnie” K98), „trawka” (K104), „złoty deszcz” (K139), „hrymotnik” (*Gnaphalium uliginosum*?, *Scleranthus annuus*? K95).

W Beskidzie Niskim od 35 osób uzyskałem 147 informacji na temat 48 taksonów roślin święconych w Oktawę Bożego Ciała. Najliczniej reprezentowana rośliną jest kopytnik („kopytka” M64, M109, *Asarum europaeum*, 26 wskazań), kolejne to: macierzanka (*Thymus pulegioides*, 15 wskazań), poziomka (*Fragaria vesca*, 6 wskazań; „podawana, gdy się krowa ocieli” M22), krwawnik (*Achillea millefolium*, 6 wskazań), przywrotnik („przewrotek” M8, M2, „przewrotnik” M44, „przywrotek” M62, *Alchemilla* sp., 6 wskazań), „dzwonka” (*Hypericum* sp., 5 wskazań), mięta (*Mentha* sp., 5 wskazań, z czego przynajmniej 2 ze stanu dzikiego), koniczyna (*Trifolium* sp., 5 wskazań), złocień (*Leucanthemum vulgare*, 5 wskazań), róża (*Rosa* sp., 4 wskazania). Po 3 razy wymieniane były: jaśminowiec (*Philadelphus coronarius*), rozchodnik (*Sedum* sp.), leszczyna („laska”

M2, *Corylus avellana*), piwonia (*Paeonia* sp.), rumianek (*Chamomilla* sp.). Dwukrotnie wymieniane były: wyka ptasia („owijka” M99, *Vicia cracca*), „jagodnik” (*Vaccinium myrtillus*), malina (*Rubus idaeus*), chaber („bławat” M8, *Centaurea cyanus*), mak (*Papaver* sp.), „mocne ziele” (*Symphytum officinale*), stokrotka (*Bellis perennis*). Pozostałe 27 taksonów wymienione były tylko raz: bukszpan (*Buxus sempervirens*, M83), dzwonek rozpierzchły (*Campanula patula*, M99), glistnik jaskółcze ziele (*Chelidonium maius*, M99), cieciora pstra (*Coronilla varia*, M67), goździk (*Dianthus* sp., M75), liście truskawki (*Fragaria ananassa*, M65), świerzbica polna (*Knautia arvensis*, M99), łubin (*Lupinus* sp., M110), mirt (*Myrtus communis*, M101), mak polny (*Papaver rhoeas*, M67), babka (*Plantago* sp., M22), gałązki śliwy (*Prunus domestica*, M62), liście dębu (*Quercus* sp., M83), ruta (*Ruta graveolens*, M101), szalwia okrągowa (*Salvia verticillata*, M99), podbiał (*Tussilago farfara*, M22), dziewanna (*Verbascum* sp., M39), „żabie oczka” (*Veronica* sp., M93), kalina (*Viburnum opulus*, M39), barwinek (*Vinca minor*, M67). Pozostałe informacje dotyczą roślin, których nie udało się zidentyfikować: „ziele/zióło na przestrach” M39, M41; „józefki” M60, „polny lubczyk” M99, „piotrkowe ziele” M52, „paprocie” M114, „rumianki” M65; „kurza stopka”, „podwalina”, „bobek” M8; „złotnik”, „srebrnik” M135; „rozmarnik” M137.

Boże Narodzenie

W Puszczy Knyszyńskiej uzyskałem 199 informacji o stosowaniu roślin w okresie świąt Bożego Narodzenia. Najwięcej dotyczy choinki, wykonywanej prawie wyłącznie ze świerka (*Picea abies*, 105 wskazań), jedynie w 2 przypadkach z sosny (*Pinus sylvestris*). Szyszki sosnowe (niekiedy złożone) za to są popularną ozdobą choinkową (10 wskazań). Inne ozdoby wieszane na drzewku to: orzechy (*Juglans regia*, także złożone lub owijane w sreberka, 5 wskazań), jabłka (*Malus domestica*, 3 wskazania), oraz łańcuchy ze słomy (Wólka Przedmieście K84, Katryńka K31).

Dawniej do tego celu używano nawet małych gruszek (*Pyrus communis*, Rybniki K73). Stroiki wykonywane są głównie z gałązek świerkowych (*Picea abies*; na stół, ale także do wieszania na drzwiach, 35 wskazań), jedna osoba (leśniczy) podała jodłę (*Abies alba*, Katryńka K32), inna liście borówki brusznicy (*Vaccinium vitis-idea*) oraz „suche bazie” (*Salix* sp., Rybniki K65).

Specjalne miejsce zajmuje jemiola (*Viscum album*, 52 wskazania), kupowana lub zbierana ze stanu dzikiego własnoręcznie. Mieszkańcy Puszczy wieszają jemiolę najczęściej nad drzwiami (12 wskazań, zazwyczaj przy wejściu do domu), pod sufitem (9 wskazań, w tym z mocowaniem do zyrandola – 5), ustawiają we flakonie na stole (5 wskazań), mocują na ścianie (2 wskazania), także przy obrazie lub za nim (2 wskazania). Trzy osoby wymieniły jako lokalizację kąta pokoju, pojedyncze informacje dotyczyły też umieszczania jemioli nad stołem, na okapie pieca, nad kominkiem, na regale, na ganku, a nawet na chlewie. Sześć osób motywowało wieszanie lub stawianie jemioli w domu przekonaniem, że przynosi szczęście (6 osób) a także „żeby miłość, zgoda była” (Zapieczki K128). W jednym przypadku informator podzielił się trudnym doświadczeniem, mówiąc, że nie przynosi jemioli do domu, bo „raz przyniósł na szczęście, a było nieszczęście” (Zapieczki K129). Część osób zadeklarowało, że mają w domu jemiolę podczas świąt, ale nie doprecyzowało sposobu użycia (8 osób). Tylko jedna osoba wspomniała o zwyczaju całowania panny pod jemiolą przez wchodzącego do domu kawalera (Wólka Przedmieście K86).

Jedna osoba wspomniała o kisielu wigilijnym robionym niegdyś z owsa (*Avena sativa*, Dąbrówki K17), inna o aktualnym zwyczaju podawania kisielu z żurawin (*Oxycoccus palustris*, Wólka Przedmieście K79).

W Magurskim Parku Narodowym zanotowałem 141 informacji o roślinach związanych z obchodzeniem Bożego Narodzenia. Podobnie jak w Puszczy Knyszyńskiej, większość z nich dotyczy choinek, jednak zróżnicowanie w tej grupie jest dużo większe. Najczęściej w domu stawia się świerka (*Picea abies*, 30 wskazań), rzadziej jodłę (*Abies alba*, 15 wskazań) i sosnę (*Pinus sylvestris*, 9 wskazań). Informatorzy często podkreślali, że jodły nie wolno wycinać, dlatego używają świerka, dwie osoby preferowały sosnę, gdyż igły nie opadają tak szybko jak u jodły i nie wbijają się w dywan jak świerkowe (Grab M17, Świątkowa Wielka M115). Zdarzały się także wypowiedzi, że rodzina nabywa czasem choinkę świerkową, a czasem jodłową. Ozdoby choinkowe wykonuje się z orzechów włoskich (*Juglans regia*, zazwyczaj zawijane w sreberka, w jednym wypadku kładzione pod choinką, 10 wskazań), jabłek (*Malus domestica*, 12 wskazań), malowanych szyszek sosny (*Pinus sylvestris*, 3 wskazania) oraz szyszek jodły (*Abies alba*, Grab M16). Stroiki robi się przede wszystkim z gałązek jodłowych (*Abies alba*, 27 wskazań), następnie świerkowych (*Picea abies*, 14 wskazań), sporadycznie

sosnowych (*Pinus sylvestris*, 3 wskazania). Również jako element świątecznego wystroju funkcjonują orzechy włoskie (*Juglans regia*, Polany M96) układane na stole. Przynoszenie do domu jemioli (*Viscum album*) zadeklarowało 20 osób, część zbiera ją sama, a część kupuje. Jemiołę wiesza się najczęściej na ścianie (w korytarzu, pokoju), u sufitu, generalnie gdzieś wysoko: „w kuchni na żyrandolu” (Świątkowa Wielka M115), „albo na drzwi, albo na krzyżyki, poroże” (Polany M95), ale także „kładzie się ją za obrazek, albo do flakonu – to przynosi szczęście, zdrowie” (Iwla M21). W jednym przypadku informator podał, że chodzi o „jemiołę z sosny” (*Viscum album* subsp. *austriacum*?, Kotań M25).

Zanotowałem także zwyczaj związany z wigilią: „opłatek daje się pod miskę z ziemniakami, na urodzaj ziemniaków” (*Solanum tuberosum*, Świątkowa Wielka M116).

Jemioła to roślina o znaczeniu obecnym w tradycji wielu kultur od starożytności po współczesną kulturę masową. Jej funkcje mediacyjne, wynikają według Kowalskiego już z samej natury tego półpasożyta. „Ten stan zawieszenia [wysoko na drzewie, między niebem i ziemią] oznacza, iż znajduje się ona w strefie granicznej, z czego z kolei wynika jej mediacyjność, możliwość reprezentowania porządku *sacrum*, zawsze radykalnie oddzielonego od świata śmiertelników”. Jemioła jako zimozielona na drzewach tracących jesienią jest „manifestacją tego, co stałe, niezmiennie, nie poddające się destrukcyjnemu działaniu czasu.” (Kowalski 2007: 191). Jemioła zatem jako element odnoszący do sfery *sacrum*, ma oswajać przestrzeń graniczną, czynić ją mniej niebezpieczną, stąd tak częste jej umieszczanie przy drzwiach (na nich lub nad nimi).

Wieszanie jemioli pod sufitem to odwołanie do starego, noworocznego zwyczaju zawieszania „podłazniczek”, zielonych drzewek, których obecność u powały, w centrum domu miała być znakiem „reaktualizacji mitycznego porządku” (Kowalski 2007: 193). Idąc śladem tej interpretacji można rozumieć umieszczanie jemioli „za obrazem” lub „w kącie” (niegdyś „świętym kącie”) jako szukanie naturalnego miejsca dla rzeczy niezwyklej, niecodziennej „świętej”. Rzut okiem na sposoby lokowania jemioli w domach i przypisywaną jej zdolność przynoszenia szczęścia czyni z niej w pełni roślinę kultową, choć nie związaną bezpośrednio z żadnym obrzędem religijnym. Jest według mnie czymś w rodzaju reliktu dawnych form kulturowych, które wpisując się w archetypowe, proste znaki obecności mitycznego porządku, zapewniły sobie trwanie w zmieniającej się kulturze.

Koszyczek wielkanocny

Na temat roślin używanych do ozdabiania koszyka wielkanocnego zebrałem na terenie Puszczy Knyszyńskiej 148 informacji. Najczęściej używanym gatunkiem jest borówka brusznica, czyli „borowina”, „borówka”, „borownik”, „borownik”, „borowinka” (*Vaccinium vitis-idea*, 46 wskazań). Kolejnymi pod względem popularności są: przylaszczka (*Hepatica nobilis*, 26 wskazań), bukszpan (*Buxus sempervirens*, 17 wskazań), nefrolepis (*Nephrolepis exaltata*, 12 wskazań), szparag (*Asparagus officinalis*, 12 wskazań), barwinek (*Vinca minor*, 10 wskazań). Mniej popularne to: zawilce (*Anemone nemorosa*, 6 wskazań), mirt (*Myrtus communis*, 6 wskazań), „bazie” (*Salix* sp., 3 wskazania), rozmaryn (*Rosmarinus officinalis*, 2 wskazania), przebiśniegi (*Galanthus nivalis*, 2 wskazania). Pojedyncze informacje dotyczyły: wrzosu (*Calluna vulgaris*, Wólka Przedmieście K85), świerku (*Picea abies*, Rybniki K74), widłaka (*Lycopodium* sp., Rybniki K65), „wilkołaka” (*Lycopodium* sp.?, Wólka Przedmieście K86), sasanki (*Pulsatilla* sp., Rybniki K72), hiacyntu (*Hyacinthus* sp., Przewalanka K60).

W Magurskim Parku Narodowym zebrałem 159 informacji o roślinach związanych ze święceniem pokarmów w Wielką Sobotę. Zdecydowanie dominują wśród nich rośliny doniczkowe, używane do ozdobienia koszyka: „szparagus”, „szparaga”, „szparagi” (*Asparagus* sp., 48 wskazań); mirt (*Myrtus communis*, 26 wskazań); „paproć”, „paprotka” (*Nephrolepis exaltata*, 19 wskazań). Pozostałe rośliny to: bukszpan (*Buxus sempervirens*, 16 wskazań), barwinek (*Vinca minor*, 16 wskazań), pierwiosnki (*Primula elatior*, 5 wskazań), kaczęce (*Caltha palustris*., 4 wskazania), cebulica (*Scilla* sp., 2 wskazania). Pojedyncze osoby wymieniały: przebiśniegi (*Galanthus nivalis*, Krempna M42), forsycję (*Forsythia intermedia*, Krempna M45), podbiał (*Tussilago farfara*, Krempna M31), wierzbę (*Salix* sp., Grab M15), „krwawnik” (*Achillea millefolium*?, Krempna M37), „jedlinę” (*Abies alba*, Wyszowatka M1), konwalię (*Convallaria majalis*, Świątkowa Wielka M110), narcyza (*Narcissus pseudonarcissus* Krempna M133). Interesujące jest dodawanie chrzanu (*Armoracia rusticana*, 11 wskazań) do koszyka pomiędzy święcone pokarmy. Korzeń jest wkładany w celu poświęcenia, liście służą do ozdoby. W wypowiedziach dominowały jednak liście lub cała roślina,

które przez swój zielony kolor mają dodatkowy walor „wiosenny”. Jak nadmienila jedna z informatek w nieformalnej rozmowie, „gałązkę chrzanu [kładzie się do koszyka ze święconką], żeby człowiek silny był, chrzan odpędza choroby”.

W badaniach nad zastosowaniem chrzanu w kilku krajach Europy Środkowo-Wschodniej (Sampliner, Miller 2010) oprócz zastosowań kulinarnych i medycznych (również prezentowanych w tej pracy) brak było informacji o funkcji kultowej. Zostały pominięte w kwestionariuszu, autorzy nie otrzymali informacji na ten temat z uwagi na małą liczbę informatorów, lub takie zastosowanie jest specyficzne dla Polski (w której cytowanych badań nie prowadzono).

Znalazły się także nietypowe rośliny z punktu widzenia tradycji – jak pomarańcza (*Citrus sinensis*, Krempna M38) czy ziemniak (*Solanum tuberosum*, informacja o stosowaniu w przeszłości, był kładziony na spód koszyka, Desznica M8). Obecność rośliny o podstawowym znaczeniu jak ziemniak, jak też owocu egzotycznego, może wskazywać na funkcje przysparzające, zapewniające dobrobyt.

Palma

Na temat palm w Parku Krajobrazowym Puszczy Knyszyńskiej zebrano 154 informacje. Podstawą niemal każdej palmy robionej przez informatorów jest wierzba (*Salix sp.*, „bazie”, istnieje rozróżnienie na „wierzbę” i „łozę”, jeden z informatorów zaznaczył, że palmę robi „z normalnej wierzby, nie z łoży” Glejsk K106; 102 wskazania). Gałązki wierzby ścina się na kilka tygodni wcześniej by w domu, trzymane we flakonie z wodą rozlistniły się („rozpukły” Wólka Przedmieście K80). Do nich dodaje się wstążki, zielone liście roślin doniczkowych i kwiaty: przylaszczkę (*Hepatica nobilis*, 12 wskazań), „paprotkę” (*Nephrolepis exaltata*, 8 wskazań), szparagi (*Asparagus sp.*, 6 wskazań), liście „borówki” – „borownik” (*Vaccinium vitis-idea*, 4 wskazania). Ponadto: zawilce (*Anemone nemorosa*, 3 wskazania), mirt (*Myrtus communis*, 3 wskazania), bukszpan (*Buxus sempervirens*, 3 wskazania), barwinek (*Vincetoxicum sp.*, 2 wskazania). Pojedyncze osoby wymieniły także: leszczynę (*Corylus avellana*, „też się robi [palmy] z malowanej trawy na leszczynowym kiju” Kopisk K43), brzozę (*Betula pendula*, Rybniki K72), fiołki (*Viola sp.*, Waliby Stacja K127), kocanki ogrodowe (*Helichrysum bracteatum*, Zapieczki K128), figowiec (*Ficus sp.*, Czarna Wieś Kościelna K15), sasanka (*Pulsatilla sp.*, Czarna Wieś Kościelna K15), porzeczka (*Ribes sp.*, Przewalanka K59), bluszcz (*Hedera helix*, Chmielnik K3), przebiśniegi (*Galanthus nivalis*, Przewalanka K60), pierwiosnki (*Primula sp.*, Przewalanka K60).

W Magurskim Parku Narodowym zebrałem 87 informacji o palmach. Podobnie jak na Podlasiu, większość wskazań stanowi wierzba (*Salix sp.*, „bazie”, „bazie z łożyny”, „wierzbowe witki”; 34 wskazania), oraz „palma” – trawa o dużej, pierzastej wieszce (*Calamagrostis sp.?*, *Phragmites sp.?*, 25 wskazań). „Palmę” ludzie określają jako podobną do palmy (Grab M15, Krempna M48), także: „dzikie palmy – takie wysokie trawy z kłosami” (Świątkowa Wielka M113); „trawy rosnące na bagnach” (Krempna M46, Kotań M25, Myscowa M56, Myscowa M60), „na mokradłach” (Myscowa M62, Krempna M40); „z traw polnych” (Myscowa M61). Zielone akcenty to obok młodych listków wierzby także cis (*Taxus baccata*, „ciszyzna”, 6 wskazań), mirt (*Myrtus communis*, 3 wskazania), szparagi (*Asparagus sp.*, 3 wskazania), jodła (*Abies alba*, 2 wskazania), modrzew (*Larix decidua*, 1 wskazanie), bluszcz (*Hedera helix*, 1 wskazanie), sosna (*Pinus sylvestris*, 1 wskazanie), świerk (*Picea abies*, 1 wskazanie), nefrolepis (*Nephrolepis exaltata*, 1 wskazanie), bukszpan (*Buxus sempervirens*, 1 wskazanie), czeremcha (*Prunus padus*, 1 wskazanie). Informatorzy wymienili także nietypowe rośliny, jak: „tatarak” (*Acorus calamus?*, Myscowa M73), jarzębina (*Sorbus aucuparia*), „rumianek” (*Chamomilla sp.?*, *Anthemis sp.?*, Świątkowa Wielka M112). Do ozdoby palmy używa się także ozdobnej rośliny ogrodowej z poprzedniego roku – „suchołuski”, „nieśmiertelniki”, „słomianki kwiatuszki” (*Helichrysum bracteatum*, 4 wskazania).

Ozdoba stołu

Podobnie jak w innych sytuacjach obrzędowych, rośliny kładzione na stół wielkanocny stanowią zielony akcent, który ozdabia, ale także wnosi swoją symboliką dodatkowe znaczenia. Stosuje się albo skielkowane rośliny (które mają żywą, wiosenną zielen) lub rośliny zimozielone, o ciemnych liściach.

W Puszczy Knyszyńskiej uzyskałem 48 informacji o ozdabianiu stołu wielkanocnego. Najczęściej podawany był owies (*Avena sativa*, 16 wskazań), wysiewany na talerzu lub w doniczce. Podobne zastosowanie znalazły: „rzeżucha” (*Lepidium sativum*, 9 wskazań), pszenica (*Triticum*

aestivum, 2 wskazania), jęczmień (*Hordeum vulgare*, 2 wskazania) oraz mech (2 wskazania). W jednym przypadku na mchu umieszczonym w salaterce układano „borowinę” (liście *Vaccinium vitis-idea*) i baranka (Supraśl K75). Liście bruszniczy (*Vaccinium vitis-idea*) służyły za ozdobiak 5 osobom. Po dwie osoby deklarowały użycie: wierzby (*Salix* sp.), nefrolepis (*Nephrolepis exaltata*), świerka (*Picea abies*). Pojedyncze informacje dotyczyły: bukszpanu (*Buxus sempervirens*, Wólka Ratowiecka K90), barwinka (*Vinca minor*, Przewalanka K60), przylaszczki (*Hepatica nobilis*, Rybniki K63), żonkila (*Narcissus pseudonarcissus*, Czarna Wieś Kościelna K16), fiołka (*Viola* sp., Czarna Wieś Kościelna K15), „jałowca” (*Asparagus* sp., Pierekały K56).

Mieszkańcy Magurskiego Parku Narodowego podali 8 informacji na temat ozdabiania stołu wielkanocnego. Dwie informacje dotyczyły rzeżuchy (*Lepidium sativum*, Krempna M31, Myscowa M75) oraz dwie owsa (*Avena sativa*, Grab M16, Świątkowa Wielka M116). Pozostałe, pojedyncze informacje to: „jedlinka” (*Abies alba*, Iwla M21), barwinek (*Vinca minor*, Polany M97), chrzan (*Armoracia rusticana*, Krempna M31), narcyz (*Narcissus poeticus*, Myscowa M56).

Matki Boskiej Siewnej

W Puszczy Knyszyńskiej 3 osoby podały informacje o święceniu żyta (*Secale cereale*) podczas obchodów święta Matki Boskiej Siewnej (8 września). Święcone ziarno jest później używane do zasiewów. Jedna osoba (Rybniki K66) zadeklarowała także święcenie w tym dniu maku (*Papaver somniferum*), oraz marchwi (*Daucus carota*).

W Magurskim Parku Narodowym nie spotkałem się tym zwyczajem.

Matki Boskiej Zielnej

W Puszczy Knyszyńskiej na temat święcenia ziół na Matki Boskiej Zielnej zebrałem 125 informacji od 40 osób na temat 42 taksonów. Najczęściej święconą rośliną jest żyto (*Secale cereale*, 16 wskazań), koniczyzna (łącznie 13 informacji: *Trifolium hybridum* K24; *Trifolium pratense*, 5 wskazań; *Trifolium repens*, 6 wskazań, *Trifolium* sp., K36). Kolejne co do liczby informacji to: bylica połun (*Artemisia absinthium*, 9 wskazań), owies (*Avena sativa*, 6 wskazań), mieta (*Mentha* sp., 6 wskazań, w tym przynajmniej 2 dotyczą mięty uprawianej *Mentha x citrata* subsp. *citrata*), pszenica (*Triticum aestivum*, 5 wskazań), jabłka (*Malus domestica*, 5 wskazań), jęczmień (*Hordeum vulgare*, 4 wskazania), kapusta głowiasta (*Brassica oleracea* var. *capitata*, 4 wskazania, użycie dawne), rumianek (*Chamomilla* sp., 4 wskazania), marchew (*Daucus carota*, 4 wskazania). Po trzy razy wymienione zostały: lipa (*Tilia* sp.), dziurawiec (*Hypericum* sp.), rozchodnik (*Sedum acre*), mak (*Papaver somniferum* – użytkowanie dawne), astry (*Aster* sp.). Dwukrotnie wymieniane były: szalwia (*Salvia officinalis*), jaśminowiec (*Philadelphus coronarius*), chaber bławatek (*Centaurea cyanus*), kocanki (*Helichrysum arenarium*), dalie (*Dahlia hybrida*), jarzębina (*Sorbus aucuparia*, „żeby żyto było dorodne” K100), buraki ćwikłowe (*Beta vulgaris* subsp. *vulgaris* convar. *crassa* var. *conditiva*). Pojedyncze wzmianki dotyczyły roślin: malwy (*Alcea rosea*, K84), macierzanki (*Thymus* sp., K89), pokrzywy (*Urtica dioica*, K24), lnu (*Linum usitatissimum*, K106 użytkowanie dawne), kłokolu (*Agrostemma githago*, K124), „rdest” (*Polygonum* sp., K124), gruszki (*Pyrus communis*, K116), lwiej paszczy (*Antirrhinum majus*, K99), pszenżyta (*x Triticale rimpai*, K129), dębu (*Quercus* sp., K105), nagietka (*Calendula officinalis*, K138 – użytkowanie dawne), „mieczyka” (*Gladiolus* sp., K39), „piżmy” (*Tanacetum vulgare*, K144).

W Magurskim Parku Narodowym na temat święcenia bukietów uzyskałem 271 informacji o 64 taksonach od 52 osób. Najczęściej święcone są: jabłka (*Malus domestica*, 28 wskazań), dziurawiec (*Hypericum* sp., 14), koper (*Anethum graveolens*, 16), marchew (*Daucus carota*, 15), kalina (*Viburnum opulus*, 15), leszczynę (*Corylus avellana*, 13), mak (*Papaver somniferum*, 11), czosnek (*Allium sativum*, 10), pszenica (*Triticum aestivum*, 7), owies (*Avena sativa*, 6), koniczyzna (*Trifolium* sp., 3; *Trifolium pratense*, 3; *Trifolium repens*, 1), mięta (*Mentha* sp., 4; *Mentha x citrata* subsp. *citrata*, 2), jarzębina (*Sorbus aucuparia*, 6), „dzika róża” (*Rosa* sp., 5), pietruszka (*Petroselinum sativum*, 5), wrotycz (*Tanacetum vulgare*, 5), cebula (*Allium cepa*, 4), malina (*Rubus idaeus*, 4), burak ćwikłowy (*Beta vulgaris* subsp. *vulgaris* convar. *crassa* var. *conditiva*, 4), kopytnik (*Asarum europaeum*, 4). Po trzy osoby wymienili: żyto (*Secale cereale*), centurię (*Centaureum erythraea*), „bylicę” (*Artemisia* sp., 2; „mocne ziele” *Artemisia absinthium*, 1), krwawnik (*Achillea millefolium*) i słonecznik (*Helianthus annuus*). Dwukrotnie wymieniane były: rumianek (*Chamomilla* sp.), kapusta głowiasta (*Brassica oleracea* var. *capitata*), bez czarny (*Sambucus nigra*), chaber bławatek

(*Centaurea cyanus*), ostrożeń polny (*Cirsium arvense*, „do góry nogami” M57 – rodzaj działania magicznego), tarnina (*Prunus spinosa*), ziemniak (*Solanum tuberosum*), poziomka (*Fragaria vesca*), dziewanna (*Verbascum* sp.). Pozostałe taksony wskazywane były przez pojedynczych informatorów: melisa (*Melissa officinalis*, M44), szalwia (*Salvia officinalis*, M57), chrzan (*Armoracia rusticana*, M60), jęczmień (*Hordeum vulgare*, M59), stokrotka (*Bellis perennis*, M59), piwonia (*Paeonia* sp., M59), lebidka (*Origanum vulgare*, M93), kminek (*Carum carvi*, M94), kąkol (*Agrostemma githago*, M74), dalia (*Dahlia hybrida*, M21), floks (*Phlox paniculata*, M21), aronia (*Aronia melanocarpa*, M12), nagietek (*Calendula officinalis*, M12), „lebioda”, świetlik, głóg, cykoria, „rzepik” (*Agrimonia eupatoria*?, M133), łopian, skrzyp, mniszek, pięciornik (*Potentilla* sp., M133), rozchodnik (*Sedum* sp., M134). W bukietach święcone są również rośliny, których nazw nie udało się ustalić: „rutina” (M41), „czarne ziele” (M44), „wymotek” (M37), „stopki Matki Boskiej” (M109); „Matki Boskiej paluszki” (M12, M95), „Matki Boskiej włoski” (M95), „przestrach” (M95, M97), „lęk” (M116), „spioch” (M8).

Święto Przemienienia

Tylko w Puszczy Knyszyńskiej podczas obchodów święta Przemienienia (prawosławne święto „Spasa”) święci się owoce: jabłka (*Malus domestica*, Białogorce K132, Ciasne K102), gruszki (*Pyrus communis*, Białogorce K132), śliwy („renklody”, *Prunus domestica*, Białogorce K134).

Zielone Świątki

Podczas Zielonych Świątek w Puszczy Knyszyńskiej stawia się młode brzożki przy wejściu do domu, a wewnątrz dom ozdabia się gałązkami brzozy (*Betula pendula*, 12 wskazań, w tym 2 osoby wykazały znajomość tego zwyczaju z przeszłości). Informator z Wólki Ratowieckiej wspominał również o ubieraniu krów gałązkami brzozowymi (K2). Inna osoba tak opisała zwyczaje świąteczne: „Na Zielone Świątki to brzożę wkopują przy wejściu. I ubierali – bo kiedyś to pastuchy nazywali, bo krowy paśli po lasach, to ubierali na Zielone Świątki, na rogi czepiali wianki. Teraz to do domu gałązki przywożą” (Rybniki K65). Informator z Wólki Ratowieckiej (K89) wspominał, że kiedyś w Zielone Świątki stawiało się w rogach domu nie tylko gałązki brzozowe, ale również tatarak (*Acorus calamus*).

W Beskidzie Niskim domy przystraja się brzożą (*Betula pendula*, 5 wskazań) lub lipą (*Tilia* sp., 2 wskazania).

Funkcje ochronne

Rośliny, kiedy są poświęcone nabierają dla osób, które je święcą szczególnych właściwości. Jedną z nich jest zdolność powstrzymywania nieszczęść, takich jak uderzenie pioruna i pożar. Generalnie do ochrania domu przed nimi w Puszczy Knyszyńskiej służą palmy wielkanocne, których podstawą są „bazie” czyli wierzba (*Salix* sp., Czarna Wieś Kościelna K10, Rybniki K65); oraz gałązki brzozy (*Betula pendula*) zerwane z drzewek towarzyszących ołtarzom podczas procesji Bożego Ciała (Wólka Ratowiecka K89, Ciasne K101, Oleszkowo K48; także w Magurskim Parku Narodowym: Świątkowa Wielka M114).

4.3.5. Wiedza o roślinach chronionych i trujących

Rośliny chronione

O roślinach chronionych w Puszczy Knyszyńskiej zebrałem 177 wypowiedzi. Najwięcej (40) dotyczyło sasanki (*Pulsatilla* sp.), kolejne to: przylaszczka (*Hepatica nobilis*, 36 wskazań), zawilce (*Anemone nemorosa*, 24 wskazania; *Anemone ranunculoides* – Czarna Wieś Kościelna K15), konwalia (*Convallaria majalis*, 22 wskazania), widłak (*Lycopodium* sp., 10 wskazań), „wilcze łyko” (*Daphne mezereum*, 9 wskazań), krokus (*Crocus scepusiensis*, 5 wskazań), przebiśnieg (*Galanthus nivalis*, 4 wskazania), modrzew (*Larix decidua*, 4 wskazania), wrzos (*Calluna vulgaris*, 3 wskazania), kaczęce (*Caltha palustris*, 3 wskazania), bagno (*Ledum palustre*, 2 wskazania) oraz jałowiec (*Juniperus communis*, 2 wskazania). Pojedyncze wypowiedzi odnosiły się do: szarotki (*Leontopodium alpinum*, Czarna Wieś Kościelna K12), barwinka (*Vinca minor*, Wólka Przedmieście K78), skrzypu (*Equisetum* sp., Wólka Przedmieście K82), borówki brusznicy (*Vaccinium vitis-idaea*, Wólka Przedmieście K83), jodły (*Abies alba*, Katryńka K32), limby (*Pinus cembra*), dębu (*Quercus* sp., Piłatowszczyzna K118), buka (*Fagus sylvatica*, „chyba buk, bo u nas mało go” Ciasne K100);

rozchodnika (*Sedum* sp.), fiołka (*Viola* sp.), lilii złotogłów (*Lilium martagon*, Czarna Wieś Kościelna K15); pióropusznika (*Matteuccia struthiopteris*, Kolonia Złotoria K39).

W Magurskim Parku Narodowym uzyskałem podobną liczbę informacji o roślinach chronionych – 166. Największą grupę stanowią wzmianki o storczykach (Orchidaceae, 32 wskazania), dziewięcile (*Carlina acaulis*, 20 wskazań); wrzosie (*Calluna vulgaris*), krokusie (*Crocus scepusiensis*) i „wilczym łyku” (*Daphne mezereum*) – po 9 wskazań; cisach (*Taxus baccata*, 8 wskazań), widłaku (*Lycopodium* sp., 6 wskazań; *Lycopodium clavatum* – Iwla M21), jodły (*Abies alba*, 6 wskazań), zawilców (*Anemone nemorosa*, 6 wskazań), przebiśniegów (*Galanthus nivalis*, 5 wskazań), pierwiosnków (*Primula* sp., 3 wskazania; *Primula veris* – Myscowa M57). Przez trzy osoby wymieniane były następujące gatunki: zimowit (*Colchicum autumnale*), jałowiec (*Juniperus communis*), podkolan biały (*Platanthera bifolia*), konwalia (*Convallaria majalis*); dwie osoby podały przyłasczki (*Scilla* sp.), smotrawę okazałą (*Telekia speciosa*) oraz oman wielki (*Inula helenium*). Pojedyncze informacje dotyczyły pozostałych gatunków: bzu koralowego (*Sambucus racemosa*, Olchowiec M79); bzu czarnego (*Sambucus nigra*), tarniny (*Prunus spinosa*), „dzikiej róży” (*Rosa* sp., Krempna M47, być może Informator źle zrozumiał pytanie); podbiału (*Tussilago farfara*, Krempna M45); kaliny (*Viburnum opulus*), jarzębiny (*Sorbus aucuparia*, Krempna M33); kaczęńca (*Caltha palustris*, Krempna M36), jęczynika (*Phyllitis scolopendrium*, Grab M10), żonkila (*Narcissus* sp., Olchowiec M89); „miesiącznicy” (*Lunaria rediviva*), wiązówki błotnej (*Filipendula ulmaria*), „tojadu karpackiego” (*Aconitum lasiocarpum*), cebulicy dwulistnej (*Scilla bifolia*), lulecznicy kraińskiej (*Scopolia carniolica*), „żywokostu żółtego” (*Symphytum cordatum*, Myscowa M54); goryczki (*Gentiana* sp., Myscowa M57), bluszczu (*Hedera helix*, Świątkowa Wielka M111), barwinka (*Vinca minor*, Grab M13), goździków (*Dianthus* sp., Świątkowa Wielka M114); kruszyny pospolitej (*Frangula alnus*), kozłka lekarskiego (*Valeriana officinalis*), rosiczki (*Drosera* sp.), naparstnicy lekarskiej (*Digitalis purpurea*, Grab M17); fiołka (*Viola* sp., Myscowa M63), borówki czarnej (*Vaccinium myrtillus*, Ożenna M86); lilii złotogłów (*Lilium martagon*), pokrzyki wilczej jagody (*Atropa belladonna*, Kotań M23). Spośród drzew jako chronione wymienione zostały: limba (*Pinus cembra*), wiąz (*Ulmus* sp., Myscowa M73); topola osika (*Populus tremula*), buk (*Fagus sylvatica*, Polany M95); dąb (*Quercus* sp., Myscowa M65).

Trujące

Wiedza o roślinach trujących znalazła swoje odzwierciedlenie w licznych wypowiedziach mieszkańców obydwu terenów (po ok. 90 informacji). Rośliny te występują często pod nazwami zwyczajowymi, stąd identyfikacja gatunków wymagała dodatkowego opisu.

W Puszczy Knyszyńskiej najbardziej rozpoznawalną rośliną trującą jest wawrzynek wilczyłyko (*Daphne mezereum*, „wilcze łyko”, „wawrzyniec wilcze łyko”, 16 wskazań), kolejne gatunki mają znacznie mniej wskazań: „wilcze jagody” (*Frangula alnus*, 10), *Dieffenbachia* sp. (6), barszcz Sosnowskiego (*Heracleum sosnovskii*, 5), czeremcha (*Padus avium*, 5), *Brugmansia* sp. (5), szale jadowity (*Cicuta virosa*, 4, „słodkie korzenie – jak byłam mała dzieci narwały ich w rzeczce i jedno zmarło, nie znam ich ale wiem, że są” Glejsk K106), bieluń dziędzierzawa (*Datura stramonium*, 3), „łachina” (*Vaccinium uliginosum*, 3), konwalia (*Convallaria majalis*, 3), blekot (*Aethusa cynapium*, 3), pokrzyk wilcza jagoda (*Atropa belladonna*, 2), bluszcz (*Hedera helix*, 2) mniszek (*Taraxacum officinale* 2). Do trujących zaliczone zostały również: wilczomlecz (*Euphorbia* sp., „niektóre gatunki kaktusa, ma taki sok w listkach”, Rybniki K73), lulek (*Hyoscyamus niger*, „Tylko słyszałam z opowiadania, to mamusia mówiła, że taki blakot, nie-blakot, coś takiego żółte kwitnie, to takie grube łodygi mają, to jest trujące. Kwitną jak gdyby kwiat i właśnie dzieci się zachwycają, że to kwiaty rosną. I on w środku ma takie bubki, niektóre dzieci myślą, że to mak, jak to dzieci. Taki był przypadek, że dzieciak myślał, że to mak i zatrul się po prostu.” Rybniki K63), „dzika kalina” (*Viburnum opulus* ?, Janowszczyzna K26), złotokap (*Laburnum* sp., Wólka Ratowiecka K88), rącznik (*Ricinus communis*, Horodniana K24), bagno (*Ledum palustre*, Kundzicze K135), ziemniak (*Solanum tuberosum*, „zielone kielki kartofli”, Piłatowszczyzna K120), „figusy” (*Ficus* sp., Łązie K115), knieć błotna, (*Caltha palustris*, Kołodno K108), „dzika róża” (*Rosa* sp., Dąbrówki K20), cis

(*Taxus baccata*, Czarna Wieś Kościelna K15), szczywół plamisty (*Conium maculatum*, Czarna Białostocka K5).

W odniesieniu do powyższych danych mogą pojawić się pewne nieścisłości i kłopoty interpretacyjne spowodowane mylącym nazewnictwem. Dlatego „szalej” zasadniczo zaliczany w niniejszym opracowaniu do rodzaju szalej (*Cicuta virosa*) może pokrywać się z rodzajem bieluć (*Datura stramonium*). W trzech przypadkach zinterpretowałem wypowiedź na korzyść drugiego gatunku, w jednym przypadku brzmiała ona następująco: „szalej – takie szyszki, taki łopian, tylko mniejsze liście” (Horodnianka K24). „Szaleniec” – Kłoszewska (1995) podaje jako jedną z nazw charakterystycznych dla Podlasia (odnosi się do *Datura stramonium*).

Nazwa „durna rzepa”, która pojawiła się w opowieści mieszkanki Wólki Przedmieście (K80) dotyczy prawdopodobnie lulka czarnego (*Hyoscyamus niger*): „jest to taka popularna roślina w ogrodach, płoży się, ma różyczkowaty kształt, często tym leczono nawet małe dzieci”. Podczas wojny informatorka zachorowała (silnie przeżywała wybuch wojny), matka dała jej napar z „durnej rzepy”. Dziecko napiło się za dużo i traciło nad sobą kontrolę, efekt minął po wypiciu kwaśnego mleka.

Niektóre rośliny nie zostały zidentyfikowane, poniżej przytaczam fragmenty wypowiedzi dotyczące tych roślin: „ślepotą – [rośnię] na łące wilgotnej, kolega obwinął rękę w szkole, chciał zwolnienie mieć, mało ręka nie zgniła, ledwo odratowali” (Kołodno K108), „to jest takie żółte coś, co jeśli rośnie pojedynczo jest lekarstwem, a w krzakach jest trujące” (Dabrowki K17), „paproć leśna – ciężko się goją rany jak się skaleczy przy zrywaniu” (Pierekały K56), „roślina o zielonych kwiatach i żółtym soku – potarcie o skórę powoduje gorączkę, a w zetknięciu z raną – śmierć” (Oleszkowo K49), „wyszka – kwitnąca na czerwono, o owocach jak pół grochu, jest zaraźliwa” (Chmielnik K3).

W Magurskim Parku Narodowym najczęściej wymienianymi roślinami trującymi są: barszcz Sosnowskiego (*Heracleum Sosnovskii*, 20 wskazań, „barszcz rosyjski” M57), „wilcza jagoda” (*Atropa belladonna*, 12), „wilcze łyko” (*Daphne mezereum*, 10), cis (*Taxus baccata*, 5), bez czarny (*Sambucus nigra*, 4, informator z Polan wskazywał na lokalny przypadek zatrucia – M99, inny ostrzegał przed stawianiem kwiatów na noc blisko głowy – M7, jeszcze inny dziwił się: „mówili że trujący, a teraz się używa” – M22), tojad („koniki” M137, *Aconitum* sp., 3), lipa (*Tilia* sp., w zbyt dużych ilościach: osłabia M68, szkodzi na serce M69, powoduje głuchotę M74), konwalia (*Convallaria majalis*, 2), zimowit (*Colchicum autumnale*, 2), jaskier (*Ranunculus* sp., 2), bieluć biały (*Brugmansia* sp., 2). Pozostałe rośliny wymieniane były pojedynczo: liście chrzanu (*Armoracia rusticana*, M32), „wymiotnik” (*Asarum europaeum*, M53), „glistnik jaskółcze ziele” (*Chelidonium majus*, M109), szalej jadowity (*Cicuta virosa*, „trujący dla krów” M109), głóg (*Crataegus* sp., M106), kaniańka (*Cuscuta* sp., „kozy mają po niej biegunkę” M83), naparstnica (*Digitalis purpurea*, M54), trzmielina (*Euonymus europea*, M10), „fikus” (*Ficus* sp., „rakotwórczy” M96), dziurawiec (*Hypericum* sp., „przedawkowany osłabia wzrok”, M92), lilia złotogłów (*Lilium martagon*, M57), mirt (*Myrtus communis*, M19), wrotycz (*Tanacetum vulgare*, M109), mniszek (*Taraxacum officinale*, M38), pokrzywa (*Urtica dioica*, M109), borówka bagienna (*Vaccinium uliginosum*, M2), kalina (*Viburnum opulus*, „mówili, że trująca, a teraz [stosuje się] na syropy, na wypocenie”, M22), jemiola (*Viscum album*, owoce M22). Rośliny niezidentyfikowane: „mordest czerwony” (M109), „dzwonki” (M111), „leśne czarne jagody” („mały krzaczek, podobno okropnie trujące” M19), „bluszcz” (kwiat domowy) (M65), „dziki bez” („nie czarny bez” (M104), „wilczy ogon” („podobne do borówki” M127).

4.3.4. Przekonania o roślinach

Oddziaływanie negatywne

Wiadomości uzyskane na pytanie o rośliny o negatywnym działaniu pokrywają się z tymi o roślinach trujących, jednak pozostawiam je jako wydzieloną kategorię, gdyż w większości przypadków nie chodzi o zwykłą właściwość rośliny. Informatorzy mieli na myśli raczej ogólne oddziaływanie, niekoniecznie poprzez spożycie lub inny kontakt fizyczny.

Na temat negatywnego oddziaływania roślin w Puszczy Knyszyńskiej uzyskałem 37 informacji. Mieszkańcy byli przekonani o szkodliwości „chińskiej róży” (*Hibiscus rosa-sinensis*, 4 wskazania) gdyż „za dużo tlenu zabiera” (Łąźnie K115), a nawet „może powodować raka” (Czarna Wieś Kościelna K7). Mieszkaniec Czarnej Białostockiej (K5) twierdził, że „jest bardzo niekorzystna dla ludzi o suchej skórze, dla tych o tłustej – nie ma znaczenia”. Inna szkodliwa roślina wymieniona 4 razy to *Dieffenbachia* sp., zwana też „dichenbachią” (Kundzicze K135). Trzy osoby wymieniły

kaktusy; jedna zaznaczyła, że nie mogą stać w sypialni (Wólka Przedmieście K82). Pokrzywa (*Urtica dioica*), oraz barszcz Sosnowskiego (*Heracleum sosnovskii*), ze względu na swoje właściwości parzące zostały zakwalifikowane do niebezpiecznych (po dwa wskazania). Dla dwóch osób „oset” (*Cirsium arvense*) jest rośliną o negatywnym oddziaływaniu: „Oset jest zieleń o złych mocach, święci się go, spala i zakopuje w rogu pola. W ten sposób traci swoją złą moc.” (Wólka Przedmieście K86). Mieszkanka Horodnianki (K24) stwierdziła, że „olchy, łozy, osiki to zimne drzewa, nieprzychylnie człowiekowi” (*Alnus glutinosa*, *Salix* sp., *Populus tremula*). Inna kobieta (Oleszkowo K47) wskazując na problemy alergików do niebezpiecznych roślin zaliczyła olchę (*Alnus glutinosa*) lipę (*Tilia* sp.) i brzozę (*Betula pendula*). Pojedyncze osoby wymieniły: palmy (*Arecaceae*, Wólka Przedmieście K80), „daturę” (*Brugmansia* sp., Wólka Przedmieście K16), fuksję (*Fuchsia* sp., Wólka Przedmieście K83), bluszcz (*Hedera helix*, Wólka Przedmieście K78), oleandry (*Nerium oleander*, Wólka Przedmieście K80), topolę (*Populus* sp., Czarna Wieś Kościelna K15), szeflerę (*Schefflera* sp., Zapieczki K129), „filadendę” (*Philodendron* sp., Kundzicze K135), czeremchę (*Padus avium*, Ruda Rzeczek K62, ma powodować ból głowy, prawdopodobnie ze względu na intensywnie pachnące kwiaty) oraz, dość niespodziewanie, jabłoni (*Malus domestica*, Czarna Wieś Kościelna K15). Oprócz wymienionej wyżej ketmii „fikusy o dużych liściach” (*Ficus elastica*, Słuczanka K138) podejrzewa się o „zabieranie tlenu”. I podobnie jak kaktusy, tak „geranium” (*Pelargonium graveolens*, Wólka Przedmieście K83) i nefrolepis (*Nephrolepis exaltata*, Wólka Przedmieście K82) nie powinny stać w miejscu gdzie się śpi. Ciekawe przekonanie o wrzosie zdradziła mieszkanka Czarnej Wsi Kościelnej (K10) – zrywany ma przynosić nieszczęście.

W Magurskim Parku Narodowym uzyskałem 11 wypowiedzi na temat niekorzystnego oddziaływania roślin. Co ciekawe, mieszkańcy Beskidu Niskiego wymieniali te same gatunki: filodendrony (*Philodendron* sp., 2 wskazania), figowce (*Ficus* sp., 2 wskazania, w tym informacja, że są rakotwórcze – Polany M96), rzekomo rakotwórcza „datura” (*Brugmansia* sp., Krempna M126), „paproć” (*Nephrolepis exaltata*, Myscowa M59), ketmia przynosząca pecha (*Hibiscus rosa-sinensis*, Myscowa M57). Pojedyncze osoby wskazały też na kaktusy (Myscowa M59), monstere (*Monstera deliciosa*, Myscowa M71), mirt (*Myrtus communis*, Iwla M19) oraz dzikie maliny (*Rubus idaeus*), od nadmiaru których może boleć głowa (Grab M17).

Oddziaływanie pozytywne

Aż 43 informacje zebrałem w Puszczy Knyszyńskiej na temat roślin o pozytywnym działaniu na człowieka. Najczęściej (9 razy) wystąpiły „paproćki” (*Nephrolepis exaltata*): „zabierają promieniowanie” wysyłane przez telewizor (Zapieczki K129), działają dobrze na sen (3 wskazania), są uspokajające (Krasne Folwarczne K46). „Najbardziej korzystną rośliną dla człowieka jest paproć, która powinna znajdować się w naszej sypialni. Z tym, że (co dotyczy zresztą każdej rośliny) trzeba ją najpierw powąchać. Jeśli zapach będzie nam odpowiadał, to znaczy że jest ona dla nas korzystna, jeśli nie – lepiej się jej pozbyć, bo zamiast pomóc może zaszkodzić.” (Czarna Białostocka K5). Kolejna pod względem częstości wskazań (4) jest brzoza (*Betula pendula*), „ciepłe drzewo” (Horodnianka K24). „Człowiek dobrze się czuje w lesie brzozowym” (Słuczanka K122); „[...] ja lubię tak oprzeć się o brzozę, bo taki spokój, nie wiem jak to jest u innych, ale ja tak czuję” (Rybniki K66). Mięta (*Mentha* sp.) i lipa (*Tilia cordata*) wymienione były również 4 razy. Trzy osoby wskazały pokrzywę (*Urtica dioica*) w tym jedna miała na myśli „chodzenie po pokrzywie”, które nie jest przyjemne, ale „podobno wyciąga z człowieka choroby” (Rybniki K66). Jemiola (*Viscum album*, 2 wskazania) przynosi szczęście, „mirtka” – „dobry kwiatek dla młodych, do wianuszków” (*Myrtus communis*, Rybniki K68). Rumianek (*Chamomilla* sp., 2 wskazania), aloes (*Aloe arborescens*, 2 wskazania) i melisa (*Melissa officinalis*, Krasne Folwarczne K46), przywołane były prawdopodobnie ze względu na swoje właściwości lecznicze. Pozostałe rośliny o dobroczynnym działaniu to drzewa i krzewy: wierzb (*Salix* sp.), olcha (*Alnus glutinosa*), jałowiec (*Juniperus communis*, Rybniki K67). Ciepłe drzewo to wg mieszkanki Horodnianki (K24) obok wspomnianej wyżej brzozy (*Betula pendula*) także świerk (*Picea abies*); dąb (*Quercus* sp.) jest drzewem, które ma moc. Mężczyzna z Białogórców (K133) podał orzech włoski (*Juglans regia*) dodając uwagę, że wydzielają miły zapach, „przy którym dobrze posiedzieć”. Opowiedział również o mieszkańcu Sokółki, właścicielu gaju orzechów włoskich, do którego ludzie przychodzą właśnie w tym celu. Inny mieszkaniec Białogórców (K134) twierdził, że kasztany (*Aesculus hippocastanum*) są najlepszą izolacją od „żył wodnych, ciągów, pola...”. Ciekawą wypowiedź, jednak będącą w sprzeczności z doświadczeniem alergików, zanotowałem w Czarnej

Białostockiej (K5): „są rośliny, które leczą zapachem, dlatego mówi się o tym, że spacer po lesie jest zdrowy”, autor miał na myśli pyłki sosny (*Pinus sylvestris*) oraz leszczyny (*Corylus avellana*). Podobnie, ze względu na zapach, pozytywnie oddziałującą rośliną jest bez lilak (*Syringa vulgaris*, Łącznie K116).

Osoby wskazujące na rośliny oddziałujące pozytywnie w Magurskim Parku Narodowym (8 wskazań) podkreślały wpływ na samopoczucie (2 wypowiedzi jednej osoby o „paprotkach” i bluszczu, Krempna M50) oraz dobry sen (przy „paprociach” *Nephrolepis exaltata* – Świątkowa Wielka M109). „Paprotka” (*Nephrolepis exaltata*, wymieniona łącznie 6 razy) „pochłania promieniowanie komputera” (Myscowa M65), a „fikus podobno dobry na oddychanie” (Kotań M138).

5. Dyskusja

Praca miała na celu przede wszystkim opisanie istniejącego, współczesnego stanu użytkowania roślin. Koncepcja badań, jak to zostało powiedziane w rozdziale „Metody”, oparta została o aktualne użytkowanie i przypadkowy dobór próby by uzyskane informacje można było porównywać. W centrum uwagi znalazł się przeciętny mieszkaniec wsi. Innym założeniem wstępnym było objęcie badaniami możliwie szerokiego spektrum zastosowań, by móc nakreślić możliwie kompletny obraz dzisiejszego użytkowania roślin. Takie nastawienie do tematu może wydawać się niesłuszne, skoro istnieje literatura etnograficzna i etnobotaniczna z terenu Polski. Skupia się ona jednak na sumie wszystkich użytkowań bez perspektywy chronologicznej (np. Szot-Radziszewska 2005) albo jest po prostu nieaktualna (np. Kłoszewska 1988; Libera, Paluch 1993). Przedstawione w tej pracy wyniki wypełniają zatem lukę w piśmiennictwie krajowym.

Drugim zadaniem było porównanie wyników z dwóch terenów. O ile cel pierwszy podejmowany był do tej pory w literaturze etnobotanicznej w Polsce, o tyle drugi nie znajduje analogii, jest pierwszą tego rodzaju próbą w polskiej literaturze, choć stosowaną w innych badaniach europejskich (np. Ghirardini et al. 2007, Guarrera et al. 2007).

Prace autorów zagranicznych z terenu Europy zwykle prezentują użytkowanie jednej lub dwóch kategorii (np. Valles et al. 2004, Pardo-de-Santayana et al. 2007, Camejo-Rodrigues et al. 2003, Agelet, Vallès, 2001). W polskiej literaturze takie podejście prezentuje Łukasz Łuczaj, zainteresowany dziko rosnącymi roślinami jadalnymi oraz święconymi w bukietach. Taka koncentracja na jednej kategorii użytkowania jest słuszna, gdyż pozwala wypowiedzieć się wyczerpująco w danym temacie. Jednak na początku lat dwutysięcznych, kiedy zaczynałem badania, stan wiedzy o etnobotanice europejskiej był znacznie niższy. Również w Polsce brakowało wiarygodnych źródeł (i brakuje ich właściwie do dziś) na temat aktualnego użytkowania roślin. Dlatego podjąłem się pracy o szerokim zakresie, mając za zadanie opisanie stanu rzeczywistego.¹⁷ Podjąłem się tego zadania ze świadomością, iż dogłębne zbadanie wszystkich poruszonych aspektów wymaga osobnych przedsięwzięć badawczych. W wyniku moich zamierzeń powstała praca prezentująca przekrojowo dużą część sposobów wykorzystywania roślin w dwóch regionach Polski. Stanowić może dobry punkt odniesienia dla przyszłych badaczy, próbujących ocenić „potencjał” badawczy przedstawianych kategorii użytkowania w badaniach szczegółowych. Jest to również materiał porównawczy do badania zmian które nastąpią w przyszłości.

5.1. Rośliny zbierane na pożywienie

Literatura dotycząca zbierania roślin dziko rosnących do celów spożywczych w Polsce jest dość obszerna (por. Łuczaj, Szymański 2007; Klepacki 2007:202-205) co ma swoje źródło z jednej strony w stałym zainteresowaniu etnografów pożywieniem „ludowym”, z drugiej – w rosnącym zainteresowaniu etnobotaników, ale i ogółu społeczeństwa tą tematyką (por. Kujawska, Łuczaj 2011).

W obydwu badanych terenach rośliny zbierane na pożywienie ze stanu dzikiego stanowią ważny element diety mieszkańców. Spośród części roślin najczęściej spożywanych jest owoców, co jest normą potwierdzoną w innych badaniach (por. Łuczaj, Szymański 2007). Niewiele gatunków spożywa się w postaci liści – głównie zupy ze szczawiu i pokrzywy. Inaczej niż w wielu krajach Europy południowej,

¹⁷ Starałem się także uniknąć, częstego w publikacjach etnograficznych i etnobotanicznych, wartościowania informacji. Każde ono bardziej interesować się tym użytkowaniem, które jest starsze, znane z literatury historycznej. Skutkuje to poszukiwaniem reliktyw i zacieraniem granicy między użytkowaniem dawnym i obecnym, co w konsekwencji prowadzi do tworzenia fałszywego obrazu współczesności.

w Polsce prawie zupełnie zarzucono spożywanie wiosennych sałatek z młodych liści dziko rosnących (Łuczaj 2010b). W Puszczy Knyszyńskiej jedna osoba, a w Beskidzie Niskim trzy osoby, podały łącznie 6 taksonów spożywanych w postaci wiosennych sałat. Prawdopodobne jest, że wzorce użytkowania nie pochodzą tutaj z lokalnej tradycji, ale raczej ze źródeł zewnętrznych (por. Kujawska, Łuczaj 2011). Znacznie mniej roślin dzikich podano jako przyprawy, w Puszczy: jałowiec, arcydzięgiel i borówkę brusznice; w Beskidzie Niskim: kminek, miętę i jałowiec. Łącznie dziko rosnących roślin jadalnych zanotowałem 27 taksonów w Puszczy Knyszyńskiej i 32 w Beskidzie Niskim. Biorąc pod uwagę ograniczony zasięg badanego terenu oraz liczbę wywiadów liczby te świadczą o stosunkowo wysokim stopniu użytkowania roślin dzikich. Łuczaj i Szymański po analizie źródeł (42 publikacji) podają dla Polski 112 taksonów, ale tylko 51 notowanych od lat 60-tych XX w. Zatem w odniesieniu do ich wyników taksony notowane na Podlasiu i w Beskidzie to odpowiednio 53% i 63% ogółu użytkowanych spożywczo roślin dzikich w Polsce.

Bystrek, Kłoszewska, Pirożnikow (1988, oraz Kłoszewska 1995) podają w tabeli 11 taksonów użytkowanych spożywczo w Puszczy Knyszyńskiej, ale prawdopodobnym jest, że tab. nie jest kompletna, tj. przedstawia tylko taksony najczęściej notowane. Brak pełnych zestawień liczbowych zarówno gatunków jak i ich zastosowań nie pozwala na rzetelne porównanie wyników z moimi badaniami. Można jedynie domniemywać, że omawiana praca, choćby z uwagi na dużą liczbę informatorów (237) oraz czas prowadzenia badań (lata 80-te XX w.) zawierać powinna większą liczbę informacji. Zupełnie inaczej przedstawiają się na tym tle wyniki Pirożnikow (2008, 2010). Autorka objęła badaniami w latach 2003-2009 dużą część Podlasia, uzyskując aż 122 gatunków roślin pokarmowych dziko rosnących (Pirożnikow 2010: 189), w tym 98 notowanych częściej niż 4 razy. Z badań Pirożnikow wynika, że wiedza o najczęściej używanych roślinach jest powszechna, jednak rzadsze zastosowania znają jedynie osoby starsze i zajmujące się ziołolecznictwem (zielarki). Autorka obserwuje zanik użytkowania niektórych gatunków w Puszczy Knyszyńskiej, ale równocześnie konstatuje, że nie zmniejsza się użytkowanie roślin najpowszechniej notowanych, podobnie jak na pozostałych obszarach Polski (Jędrusik 2004, za: Łuczaj 2008a). Struktura użytkowania odpowiada natomiast średniej krajowej pod względem przewagi spożycia owoców nad liśćmi roślin (por. Łuczaj 2010b). Także lista gatunków spożywanych na Podlasiu wg Pirożnikow, nie odbiega zasadniczo od badań z innych regionów Polski. Wyjątkiem są różnice wynikające z zasięgów geograficznych. Wnioski z badań przedstawionych w niniejszej pracy wpisują się zatem w obraz nakreślony przez Pirożnikow na podstawie badań całego Podlasia.

Podczas własnych badań zanotowałem jedynie dwie informacje o roślinach przyprawowych w procesie kiszenia (liście dębu do ogórków, i „borówki” – owoce borówki brusznicy, do kapusty). Skądinąd wiadomo, że kiszenie kapusty i ogórków jest powszechną praktyką w większości domów. Skąd więc brak danych? Prawdopodobnie jest to „pułapka oczywistości”. W kwestionariuszu nie pytano o kiszenie, a informatorzy nie klasyfikowali np. liści wiśni dodawanych do marynat do żadnej z proponowanych im kategorii, np. jako przypraw (jest to luka związana z pominięciem tego partykularnego obszaru pojęciowego, jakim jest kiszenie, por. Quinlan 2005). Jako stosowane przy kiszeniu ogórków na Podlasiu Pirożnikow (2010: 192) wymienia: chrzan pospolity (liście i korzenie, powszechnie), porzeczkę czarną, liście dębu szypułkowego, owoce kminku, szyszkojagody jałowca. Do kiszenia kapusty dodaje się owoce żurawiny błotnej, dzikie jabłka i szyszkojagody jałowca.

Podobnie, w uzyskanych przeze mnie wynikach brak danych na temat dziko rosnących roślin spożywanych na surowo, tzw. przekąskach, jadanych głównie przez dzieci. Pirożnikow (2010) podaje dla Podlasia aż 72 gatunki roślin-przekąsek! Omawiając natomiast sporządzanie zup, zaznacza, że tylko w pojedynczych miejscowościach robi się je z owoców borówki czarnej czy maliny. W moich badaniach 4 informatorów z różnych wsi wymieniło zupy sporządzane z owoców borówki czarnej (dla zupy ze szczawiu uzyskałem także 4 informacje). Jest to zapewne efektem większej dostępności tej rośliny dla mieszkańców Puszczy w stosunku do pozostałych mieszkańców Podlasia.

Użytkowanie dzikich roślin jadalnych w okresie powojennym w Polsce przechodziło przemianę od pierwotnej funkcji zapewnienia dodatkowego źródła pokarmu po stopniowe zarzucanie użytkowania liści roślin dziko rosnących, roślin dzikich jadanych na surowo w terenie, zanikania wiedzy o roślinach głodowych. Nowe trendy, nadchodzące z miast, kreują ponowne zainteresowanie dzikimi roślinami jadalnymi, zarówno w ramach zdrowego stylu życia, jak i powrotu do tradycji (Kujawska, Łuczaj 2011). Spośród użytkowanych dzisiaj, największe znaczenie mają rośliny dostarczające jadalnych owoców. Przetwory z nich robione stanowią istotny element uzupełniający

dietę zimową. Jednak w Puszczy Knyszyńskiej, podobnie jak w Beskidzie Niskim, zanikanie lokalnej tradycji użytkowania zdaje się przebiegać wolniej niż gdzie indziej. Podobnie nowe trendy – są obecne, ale słabiej oddziałują (por. Pirożnikow 2010). Dzieje się tak zapewne przez oddalenie od dużych miast, jak w Beskidzie Niskim; łatwy dostęp do siedlisk, gdzie można rośliny pozyskiwać (o korelacji między dostępnością a użytkowaniem piszą np. Sõukand, Kalle 2011), ale także sposób postrzegania świata. Przywiązanie do lokalnej tradycji, opisywane również jako konserwatyzm i zamknięcie na zmiany cechuje grupy o odrębnej tożsamości (etnicznej, językowej, religijnej), które zamieszkują obydwa tereny.

5.2. Rośliny lecznicze

Badania nad lecnictwem ludowym w Polsce mają już długą historię i znaczny dorobek (Penkala-Gawęcka 2005). Większość prac, ze względu na samą naturę lecnictwa ludowego zawiera informacje o roślinach leczniczych, jednak tylko pewna część z nich jest poświęcona wyłącznie ziołolecnictwu (Klepacki 2007: 200-202).

Punktem odniesienia dla wyników zawierających informacje o roślinach leczniczych może być doskonale opracowanie Adama Palucha (1988). Przedstawione w tej książce zestawienia roślin stanowią dobre tło dla rozważań nad regionami, gdyż prezentują wartości uśrednione dla całej Polski. Wadą przyjęcia takiego punktu odniesienia jest fakt, że Paluch opiera swoje wnioski na badaniach sprzed wielu lat¹⁸.

W pierwszej części książki Paluch dzieli rośliny na używane w fitoterapii ludowej: bardzo często, często, średnio oraz sporadycznie. W przeprowadzonych badaniach także można stworzyć podobną klasyfikację. Najpopularniejszych taksonów jest najmniej, występujących sporadycznie – najwięcej. W Puszczy Knyszyńskiej takich powszechnych taksonów jest znacznie mniej niż w Beskidzie Niskim. Najczęstsze w Puszczy Knyszyńskiej są: lipa, malina i dziurawiec; często używane są piołun, rumianek i mięta. W Beskidzie Niskim najczęstszymi są: dziurawiec, lipa i centuria; do częstych można zaliczyć rumianek, miętę, sosnę (sic!), pokrzywę, kalinę, bez czarny i maliny. Można więc wyciągnąć wniosek, że „przeciętny” mieszkaniec okolic Magurskiego Parku Narodowego używa więcej roślin leczniczych, które można by określić mianem „zestawu standardowego”.

Malina (bardzo częsta w PK) i centuria (bardzo częsta w BN), wymienione są u Palucha wśród częstych. Wnioskuje zatem, że ich użycie w obydwu terenach jest ponadprzeciętnie częste w stosunku do uśrednionych (dla Polski) danych historycznych. Spośród wszystkich taksonów wymienionych z dwóch regionów tylko bez czarny i kalina nie znajdują się na liście częstych lub bardzo częstych w pracy Adama Palucha.

W pracy Kłoszewskiej (1995) o Puszczy Knyszyńskiej najpowszechniej stosowanymi w ziołolecnictwie roślinami są w kolejności: dziurawiec, bylica piołun, lipa, krwawnik, konwalia, sosna, widłak goździsty, kocanki piaszkowe. Co interesujące, na liście 81 najpopularniejszych roślin leczniczych (z łącznej liczby 120 odnotowanych) brak mięty! Pirożnikow (2008), dla całego wschodniego Podlasia, jako najczęstsze podaje: lipę, pokrzywę, malinę, bez czarny, dziurawca i sosnę (mięta jest użytkowana średnio często). Trudno z tej listy wywnioskować o frekwencji w samej tylko Puszczy Knyszyńskiej, jednak autorka zaznacza, że w tym rejonie współcześnie użytkowanych leczniczo jest 110 taksonów ze 116 podawanych dla całego wschodniego Podlasia. Ponadto, w rejonie Puszczy Knyszyńskiej autorka odnotowała zanik użytkowania 14 taksonów i pojawienie 45 nowych w stosunku do badań Kłoszewskiej (1995).

Jaka jest przyczyna różnic między przytoczonymi listami roślin? Prawdopodobne jest współwystępowanie kilku przyczyn – po pierwsze między badaniami Kłoszewskiej i pozostałymi dwoma minęły dwie dekady. Po drugie praca Pirożnikow zasadniczo różni się metodologią – ankiety zostały rozesłane do szkół i to uczniowie zbierali dane w swoich rodzinnych domach. Autorka nie przedstawia szczegółów na temat sposobu przeprowadzenia badań, nie wiemy zatem, czy osoby udzielające informacji aktualnie użytkują wymieniane rośliny, użytkowali je dawniej, czy tylko znają je z praktyki innych osób w swoim otoczeniu. Badania Pirożnikow obejmują znacznie większy obszar niż badania prezentowane w niniejszej pracy oraz pracy Kłoszewskiej. Teren ten jest zróżnicowany w dużym stopniu, o czym świadczyć mogą np. liczne odmiany nazw gwarowych roślin w częściach

¹⁸ Praca powstała jako wynik analizy ok 150 publikacji z zakresu medycyny ludowej oraz badań terenowych autora, przeprowadzonych w końcu lat 70. XX w.

południowej i północnej (Pirożnikow 2008: 69). Kolejną przyczyną mogą być wreszcie przemiany sposobów użytkowania. Mają one podłoże w zmianach społecznych (wyludnianie się wsi), zmianach sposobu gospodarowania, a co za tym idzie także zmianach w środowisku. Zmiana systemu gospodarowania odbija się na codziennym kontakcie z roślinami i ich siedliskami, co również ma wpływ na użytkowanie (por. Sõukand, Kalle 2011). Nie znaczy to jednak, co widać na przytoczonym przykładzie, że zawsze musimy mieć do czynienia ze zmniejszaniem liczby taksonów użytkowanych. Należy docenić źródła masowego przekazu i trendy w kulturze współczesnej, które docierają także na wieś, nawet tak odległą od kulturalnego „centrum”. Wszystko to czyni to porównanie utrudnionym.

Ostrożny wniosek, jaki można wyciągnąć z przytoczonych danych jest taki – niektóre taksony, takie jak: dziurawiec, malina, pokrzywa, są powszechne w obydwu regionach i nie podlegają dużym wahaniom także w czasie. Ponadto daje się wyróżnić rośliny użytkowane powszechnie i takie, których aktualne i dawne użytkowanie jest zróżnicowane regionalnie, np. bylica piołun, centuria. W drugim przypadku pewność wnioskowania jest mniejsza, gdyż nie dysponujemy materiałem porównawczym.

Regionalne różnice w stosowaniu popularnych leków na infekcje (por. rycina 9) wynikają przede wszystkim z różnych tradycji użytkowania lub lokalnych mód. Istnieje także prawdopodobieństwo, że po prostu informatorzy, z którymi rozmawiano nie udzielili informacji, mimo użytkowania. Jest to jednak mało prawdopodobne ze względu na przyjętą metodę pytań otwartych (por. Quinlan 2005) i liczbę wywiadów. Biorąc pod uwagę wysoką frekwencję kaliny w Beskidzie Niskim, nie można zgodzić się z opinią Pirożnikow (2010: 197) o tym, że jej użytkowanie wyróżnia Podlasie. Po pierwsze w obydwu terenach nie napotkałem na informacje o czysto spożywczej funkcji kaliny, ale także duża jest dysproporcja w liczbie informacji na temat jej leczniczego użytkowania na korzyść Beskidu (BN – 39, PK – 3).

Uderzająca w wynikach moich badań (w pracach Kłoszewskiej i Pirożnikow mowa jest tylko o roślinach dziko rosnących, brak uprawnych) jest bardzo niska w obydwu regionach frekwencja czosnku (*Allium sativum*). Jest to przecież jedna z pierwszych roślin, które przychodzą na myśl, kiedy mowa jest o domowych sposobach leczenia. Prawie zupełny brak informacji na temat stosowania czosnku może wynikać z faktu kolejnej „pułapki oczywistości”, ale równie dobrze może odzwierciedlać istniejący stan rzeczy. Jeśli tak jest w istocie, to jest to argument za prowadzeniem szczegółowych badań w tematach, które intuicyjnie wydają się dobrze znane i oczywiste, jak stosowanie czosnku w stanach przeziębienia.

Powszechne jest, co dla badacza jest zaskakujące z uwagi na archaiczny charakter takich działań, stosowanie ziół poświęconych, głównie w postaci wianków z Oktawy Bożego Ciała. Jak wynika z przeprowadzonych wywiadów, stosujący je niekoniecznie wyodrębniają poszczególne rośliny z wianków (por. też Paluch 1988: 196). Być może jest to pozostałość po święceniu wianków jednogatunkowych. Przy okadzaniu, które jest najpowszechniejszą formą leczenia ziołami poświęconymi, używa się całego wianka z wieloma roślinami. Wygląda więc na to, że większe znaczenie ma fakt, że używa się roślin poświęconych (zwykle towarzyszy temu także modlitwa), a mniejszą wagę przywiązuje się do poszczególnych gatunków roślin leczniczych. Wiankami okadza się „przestraszone” dzieci (niespokojnie śpiące, których włosy splątują się w kołtun) oraz wymiona chorych krów. Przytoczony przypadek okadzania ziołami, z towarzyszącym mu „zamawianiem” (por. Charyton 2010), jest przykładem zadziwiającego przenikania się elementów starych, archaicznych z nowymi. Współczesne użytkowanie roślin leczniczych, a odnieść to stwierdzenie można także do innych kategorii użytkowania, nie jest ani wyłącznie dawne, ani tylko zmodernizowane i pozbawione tradycji. Jednak dlaczego te akurat elementy (sposoby leczenia, konkretne gatunki roślin) znajdują swoją kontynuację, a inne zanikają (np. sposoby zbierania ziół, por. Libera 1989), pozostaje pytaniem bez odpowiedzi.

5.3. Rośliny obrzędowe – kulturowe znaczenie roślin

Obecność roślin w dawnej kulturze ludowej została dobrze opisana w artykule Umińskiej (1994). Autorka omawia święcenie ziół podczas trzech świąt kościelnych (Oktawy Bożego Ciała, Święta Matki Boskiej Zielnej oraz św. Jana Chrzciciela) posługując się fenomenologiczną teorią roślinności Mircea Eliadego (wg *Traktat o historii religii*, Eliade 1966). W dalszej części Umińska, której zamierzeniem było odtworzenie dawnego stanu rzeczy, powołując się na XIX-wieczne źródła i zestawiając je z pracą Palucha (1988) konkluduje, że pierwotnie poświęcono mniej gatunków ziół niż obecnie. Według niej, wzrost ich liczby świadczy o degeneracji znaczenia, zastępowania

„właściwych” roślin innymi (Umińska 1994: 110-111). Zgodzić się z nią można o tyle, że rzeczywiście obserwowałem w badanych przeze mnie regionach wysoki udział roślin ozdobnych. Roślin bez specjalnego znaczenia symbolicznego i przeznaczenia leczniczego. W mojej ocenie wynika to przede wszystkim z oddzielenia funkcji obrzędowej od praktycznej – zmniejsza się liczba gatunków uprawianych do celów konsumpcyjnych. Łuczaj (2011a) na podstawie porównania bukietów święconych w latach dziewięćdziesiątych XIX w. i w 2009 roku w 13 wsiach w okolicach Krakowa również podaje ponad dwukrotnie większą liczbę taksonów. Należy jednak wziąć pod uwagę, że badania Łuczaja obejmowały prawie 500 bukietów, nie znamy natomiast liczby bukietów, które badał w XIX w. Udziela. Ponadto, tylko połowa z taksonów święconych w XIX w. święcona jest do dziś.

Łuczaj (2011a: 74), podobnie jak Paluch (1988: 194), a przeciwnie do Umińskiej (1994: 110), wnioskuję, że bukiety mają uogólnioną funkcję apotropeiczną. Uważam, że trafny jest także wniosek Łuczaja o zmianie funkcji bukietów – ze znaczącego rekwizytu obrzędowego, skonstruowanego według określonych zasad z określonych elementów staje się przedmiotem estetycznym, który służy do swoistej rywalizacji sąsiedzkiej. Mimo to, o istniejącej jeszcze łączności z cyklem prac na roli świadczy święcenie w obydwu regionach tylko tych zbóż, które jeszcze się w danym gospodarstwie uprawia.

Wianki w Oktawę Bożego Ciała święci się w Kościele Katolickim. Prawosławni święcą wianki w pierwszą niedzielę po Zielonych Świątkach lub w dniu św. Jana Chrzciciela. Ich skład i zastosowanie poszczególnych roślin nie odbiega (na Podlasiu) od wianków święconych przez ludność katolicką (Gawęł 2009).

Wiankom święconym w Oktawę Bożego Ciała w tomie podsumowującym badania Polskiego Atlasu Etnograficznego nad wiedzą i wierzeniami o roślinach, nie poświęcono zbyt wiele uwagi. W tekście Lebedy, obfitującym w listy gatunków używanych podczas różnych świąt, na temat Oktawy Bożego Ciała istnieje tylko wzmianka o rozchodniku i macierzance (Lebeda 2002: 194). Więcej na ten temat znaleźć można w pracach Kłoszewskiej (1995¹⁹) i Gawła (2009²⁰), gdzie podane są najpopularniejsze rośliny święcone w wiankach. W zestawieniu danych z Puszczy Knyszyńskiej (tab. 16) powtarzają się: rozchodnik ostry, koniczyzny (w trzech kolumnach) oraz mięta, lipa, macierzanka (dwie kolumny). Gatunki te wystąpiły również w badaniach w Beskidzie Niskim, stąd wniosek, że są stosowane powszechnie w całym kraju²¹. Gdyby porównać pełne listy taksonów nie zważając na frekwencje, podobieństw byłoby więcej. Na podstawie danych ogólnopolskich, Paluch podaje rośliny lecznicze, które są święcone w Oktawę Bożego Ciała najczęściej (są powszechne w całym kraju). Spośród 80 rozpoznanych przez niego taksonów są to: rozchodnik ostry, mięta, rumianek pospolity, chaber bławatek, macierzanka, koniczyzna, pokrzywa, kopytnik pospolity, róża („dzika”), dziurawiec, lipa (Paluch 1988: 196). Paluch podkreśla, że każdy z kilku święconych wianków uwity był z jednego gatunku, ale obecnie częściej święci się jeden wianek wplatając do niego wiele roślin, również o walorach estetycznych, bez specjalnego znaczenia symbolicznego. Materiał zebrany podczas badań nie odbiega więc od wyników ogólnopolskich, z zastrzeżeniem gatunków stosowanych regionalnie, jak np. bylica piołun oraz kocanki piaskowe na Podlasiu.

Współczesnym opracowaniem zawierającym porównanie danych historycznych i współczesnych o bukietach święconych w dniu Matki Boskiej Zielnej jest praca Łuczaja (2011a).

Kowalik (2004) odnotowuje, że w Europie Środkowej i Zachodniej koniec zniw łączono ze świętem Matki Boskiej Zielnej. Zwyczaj święcenia ziół, kłosów zbóż, warzyw i owoców jest potwierdzony w Polsce od XV w. Antropologowie wywodzą to święto od święta Diany (13 sierpnia), ale autor „Kosmologii dawnych Słowian” opierając się na zapisie Stanisława ze Skarbimierza sugeruje, że zwyczaj ten może mieć również lokalne, przedchrześcijańskie korzenie. (por. Kowalik 2004: 58)

Analizując współczesne użycie roślin w kontekście symbolicznym trzeba mieć świadomość jak ów kontekst zmieniał się w czasie. Od ponad wieku toczy się dyskusja o pozostałości

¹⁹ Badania z lat 80. XX w.

²⁰ Dane dotyczą Białostocczyzny, więc obejmują również Puszcę Knyszyńską, zakres czasowy: poł. XIX – początek XXI w. Wątpliwe jest stosowanie tych akurat gatunków, które podaje autor (np. *Trifolium alpestre*). Zakładam, że nie myli się co do rodzaju, nieścisłość wynika zapewne z faktu, iż nie jest botanikiem.

²¹ Charakterystyczne dla Podlasia wydaje mi się święcenie bylicy piołun oraz kocanek piaskowych, tezę tę popiera stosowanie tych gatunków także do celów leczniczych.

przedchrześcijańskiej kultury słowiańskiej w kulturze ludowej, a nawet życiu współczesnego społeczeństwa (por. Janion 2007). Nie wszystkie ścieżki dają się prześledzić, ale pewnych odwołań lub analogii można szukać w historii. Jednym ze źródeł wiedzy o znaczeniach roślin jest mitologia słowiańska. Dochodzenie do wiedzy o niej było długotrwałym procesem, który choć nadal kontynuowany pełen jest luk oraz niepewności. Mimo to na podstawie zachowanych źródeł pisanych, znalezisk archeologicznych oraz danych etnograficznych uczyniono wysiłek odczytania pierwotnej struktury wierzeń mitologicznych Słowian. Pośród informacji o czczonych bogach mieszkańców Polski przedchrześcijańskiej w opracowaniach znajdują się także wiadomości o powiązaniu niektórych gatunków roślin z kultami pogańskimi, przejętymi później i zaadaptowanymi przez chrześcijaństwo.

Aleksander Gieysztor w swojej *Mitologii Słowian* (Gieysztor 2006) oparł się na efektach metody porównawczej w badaniach nad mitami. Rozpatruje mitologię Słowian w szerszym kontekście dziedzictwa kulturowego Indoeuropejczyków, przede wszystkim opierając ją na modelu trójpodziału funkcji społecznych. Pierwszą z nich jest sprawowanie władzy (zarówno religijnej, jak i świeckiej), drugą – walki i obronności i trzecią – produkcji i wyżywienia. Pomijając kwestię założeń wstępnych tej teorii (por. Gieysztor, 2006: 52-53), model funkcji we wspólnocie znajduje u ludów indoeuropejskich swoje odbicie w mitologii. Monumentalna praca Artura Kowalika (2004) *Kosmologia dawnych Słowian. Prolegomena do teologii politycznej dawnych Słowian*, także zawiera kilka informacji o roślinach w kontekście kultury przedchrześcijańskiej. Podobnie jak Gieysztor swoje analizy opiera o materiał archeologiczny, świadectwa pisane oraz kulturę ludową. Również uważa, że „Ze względu na stosunkowo powolny proces transmisji treści nowej ideologii do mas, wynikający m.in. z daleko posuniętej synkretyzacji kształtującego się na podłożu pogańskiej kultury chrześcijaństwa, można uchwycić żywotne relikty dawnego światopoglądu w kulturze średniowiecznych elit, a w odniesieniu do kultury ludowej koniec procesu transformacji światopoglądowej można przesunąć aż po pierwszą połowę XX w., kiedy w rezultacie procesów modernizacji nastąpiły wyraźne symptomy erozji tradycyjnego światopoglądu, syntetyzującego elementy światopoglądu przedchrześcijańskiego i wynikającego z zapoczątkowanej przed tysiącleciem chrystianizacji.” (Kowalik 2004: 15) W moim przekonaniu zestawianie zachowanych do dziś reliktyw zachowań rytualnych z udziałem roślin z ich „pierwowzorem mitologicznym” ma sens o tyle, o ile stanowi on tło do lepszego zrozumienia kontekstu ich użycia, w tym kontekstu historycznego i nie uświadomianego przez uczestników obrzędu.

Jednym z naczelných bóstw Słowian był Perun, bóg władający piorunami, a drzewem powiązanim z nim był dąb. „Drzewom i wzgórzom, gdzie następowały wyładowania atmosferyczne, przypisywano moc leczniczą, otaczano je płotem lub rowem.” (Gieysztor 2006: 89) „Ślady tego mitu [o sporze między dobrym bóstwem a złym] znajdują się także w polskich wierzeniach ludowych o Bogu zsyłającym gromy na złego ducha, który w czasie burzy chroni się w drzewach” (Gieysztor 2006: 98). Autor przypuszcza, że drzewo, w szczególności zaś dąb, był drzewem kultu męskiego. Współcześnie dąb jest drzewem cenionym ze względu na wytrzymałe drewno, ale także cieszy się szacunkiem jako drzewo długowieczne, osiągające duże rozmiary. W Puszczy Knyszyńskiej w dwóch miejscach wisiały na nim kapliczki. Według mieszkanki wsi Horodnianska w Puszczy Knyszyńskiej (K24) dąb to „drzewo, które ma moc”.

Mitem uniwersalnym, obecnym również u Słowian jest ten o drzewie kosmicznym. Drzewo to istniało przed początkiem świata a po jego stworzeniu zostało umiejscowione na środku. „Drzewo kosmiczne dość nierówno poświadczane wśród Słowian, bo na północy i na południu ich zasięgu, stoi w „pępku ziemi”; samo ma być, jak w Polsce, „ciężkie i wysokie i o liściu szerokim”; gdzie indziej to dąb (Gieysztor 2006: 164). Do motywu drzewa kosmicznego nawiązuje podłazniczka wieszana kiedyś u powały, której funkcję przejęła dzisiaj choinka (por. Smyk 2009).

Zielone Świąta mają swój rodowód w pogaństwie i były okazją do czczenia wiosny. Znajduje to odzwierciedlenie w zwyczaju „majenia” domów (przede wszystkim brzoza, tatarakiem, lipą leszczyną, kasztanowcem i bukiem) czy przystrajania rogów bydła (Lebeda 2002: 171). W materiale zebranym podczas badań ten zwyczaj jest jeszcze obecny na Podlasiu, gdzie 12 osób stawia młode brzożki przed domem lub ozdabia gałązkami dom w środku. Jedna osoba wspomniała o tataraku. W Beskidzie Niskim 5 osób używa do tego celu brzozy, pozostałe dwie kultywujące tę tradycję – kasztanowca.

Wśród różnorodnych form kultu omawianych przez Gieysztora znajduje się wywieranie presji rytualnej na bóstwach, nakazy wobec sił nadprzyrodzonych. „Do warstwy przedchrześcijańskiej należy nad środkową Wołgą chłostanie niewidzialnego ducha domowego zieleń magiczną, aby

sprawował się jak należy, żył po bożemu i miłował bydło” (Gieysztor 2006: 214) Być może pozostałością tego rytualnego sposobu wywierania presji na siłach nadprzyrodzonych jest notowane w obydwu terenach wyganianie bydła na pierwszy wypas za pomocą palm wielkanocnych (co jest jednym z kilku obrzędowych zastosowań palm). Pozostaje tylko pytanie w ilu gospodarstwach odbywa się jeszcze nie uprzemysłowiona hodowla zwierząt?

„Spośród drzew uznawano za właściwe do określania jako święte dąb, lipę, klon (jawor), wiąz i jesion. Otaczano je ochroną i przypisywano im, podobnie źródłom w ich pobliżu, moce lecznicze” (Gieysztor 2006: 218). W badanych regionach drzewa te znajdują się często w „sakralnym kontekście”. Lipy i jesiony w obydwu terenach otaczają kościoły. Inaczej jest z kapliczkami. W Puszczy kapliczkom towarzyszą przede wszystkim lilaki, na drugim miejscu brzozy, następnie wierzby (Klepacki 2008: 330). Chociaż znajdują się także lipa, jesion i klon, to można wnioskować, że kapliczkom obecnie towarzyszą rośliny ozdobne, w mniejszym stopniu symboliczne. Ponadto wieszanie kapliczek np. na wierzbie, w dawnej kulturze ludowej postrzeganej jako siedziba złych duchów, miało charakter działań apotropeicznych. Ze zgromadzonego podczas badań materiału nie da się jednoznacznie wyprowadzić podziału na „dobre” i „złe” drzewa. Zresztą historyczne dane z literatury również nie są jednoznaczne (por. Karwicka 1973, Lebeda 2002: 221-230). W ocenie mieszkańców Puszczy (brak było wypowiedzi na temat drzew w tym kontekście w Beskidzie Niskim) pozytywnie oddziałują różne gatunki drzew, chociaż czterokrotnie wymienione zostały tylko brzoza i lipa. Te dwa gatunki użytkowane są najintensywniej w obrzędach, ale także mają inne zastosowania praktyczne, przede wszystkim lecznicze.

We wsiach Beskidu Niskiego napotyka się cerkwie położone na wzniesieniach, otoczone drzewami. Podobnie w Puszczy Knyszyńskiej – kościołom i cerkwiom towarzyszą zazwyczaj zadrzewienia. Trudno stwierdzić jednoznacznie, czy zwyczaj otaczania świątyń drzewami ma korzenie przedchrześcijańskie. Píše na ten temat Artur Kowalik: „Świątynie nowej religii, niejednokrotnie wkomponowane w tradycyjny pejzaż sakralny wśród drzew uświęconych tradycją prastarego kultu, przejęły zatem dawne funkcje funeralne gajów, a nowe cmentarze stały się „łonem kościoła” (*ecclesia gremium*). Ponieważ chrześcijańską architekturę sakralną traktowano jako alegoryczne wyobrażenie Raju, przy wznoszeniu świątyń przestrzegano zasady orientacji, często wybierając miejsca wyniesione lub w inny sposób wyodrębniające się z otaczającej przestrzeni [...]” (Kowalik 2004: 54). Podobne wnioski można wyciągnąć z tekstu Gieysztora: „Pełną wartość religijną nadawało drzewu ograniczenie wokół niego przestrzeni sakralnej. [...] Święte gaje, święte bory były wspólnym spadkobranstwem indoeuropejskim.” Gaje na słowiańszczyźnie zachodniej i wschodniej znajdują poświęcenie w odkryciach archeologicznych, jak i w tekstach (Gieysztor 2006: 221-222).

Ciekawą tezę wysnuwa Kowalik w stosunku do atrybutu święta Marzanny – gaiku. Utrzymuje, że istniały wśród Słowian dwa typy świętych gajów: położone na wzniesieniach, z dębami, o atrybucji męskiej; i położone na nizinie, porośnięte roślinnością łągową o atrybucji żeńskiej. Właśnie z żeńską atrybucją należałoby wiązać gaik i jego relikw w postaci palmy sporządzanej na Niedzielę Palmową z witek wierzby. Podobnie stary miałby być zwyczaj chłostania wierzbowymi gałązkami, obecny w starożytnym kulcie Artemidy (prefiguracji Marzanny). Obecnie wciąż używa się (m.in. w badanych regionach) palm wykonanych z wierzbowych gałązek do obrzędowego chłostania mającego zapewnić pomyślność oraz pierwszego w roku wypędzania bydła na pastwisko.

6. WNIOSKI

Rośliny towarzyszą mieszkańcom Beskidu Niskiego i Puszczy Knyszyńskiej w wielu aspektach życia, zarówno w życiu codziennym jak i sytuacjach odświętnych. Na podstawie przeprowadzonych badań można stwierdzić, że ważne miejsce zajmują rośliny pozyskiwane ze stanu dzikiego.

Badania wykazały różnice i podobieństwa w użytkowaniu roślin w obydwu regionach. Tym samym można zaryzykować stwierdzenie, że podobieństwa wskazują na niespecyficzne, ponadregionalne cechy użytkowania roślin. Odmienności mają swoje źródło w zasięgach geograficznych roślin oraz różnicach lokalnych kultur.

1. Wiek i wykształcenie mieszkańców wpływają tylko nieznacznie na różnice w użytkowaniu roślin (wyrównany poziom liczby udzielanych informacji w różnych grupach wiekowych potwierdza realizację celu badawczego, jakim była rejestracja aktualnego użytkowania roślin)
2. W obydwu regionach kobiety podawały więcej informacji

3. W Beskidzie Niskim mieszkańcy użytkują większą liczbę taksonów niż mieszkańcy Puszczy Knyszyńskiej, przyczyn należy upatrywać raczej w czynnikach społecznych niż przyrodniczych
4. Pośród roślin leczniczych, obok niespecyficznych regionalnie ziół o charakterze panaceum, wyróżnić można regionalne wersje roślin o takim profilu użytkowania: PK – bylica piołun, BN – dziurawiec, centuria
5. Obecne użytkowanie roślin w badanych terenach cechuje dwubiegunowość:
 - a. kontynuacja elementów dawnych (np. leczenie okadzaniem święconymi ziołami)
 - b. poddawanie się trendom przychodzącym z kultury miejskiej, powstawanie lokalnych trendów i mód
6. Obrzędy i zwyczaje agrarne oraz tradycyjne przypisywanie funkcji apotropeicznej roślin poświęconym, są w obydwu regionach żywo kultywowane
7. Wyniki dotyczące roślin chronionych mogą zostać wykorzystane w procesie planowania metod edukacji ekologicznej

PODZIĘKOWANIA

Dziękuję Koleżankom i Kolegom, którzy pomagali mi w prowadzeniu badań terenowych. Mieszkańcom Puszczy Knyszyńskiej i Beskidu Niskiego jestem wdzięczny za wielokrotnie okazywaną gościnność oraz gotowość do rozmowy. Prof. Alicji Zemanek, promotorowi pracy doktorskiej, oraz Bogdanowi Zemankowi dziękuję za inspirację, wskazówki oraz uwagi do powstającego tekstu. Najbliższym, zwłaszcza Rodzicom, jestem wdzięczny za zachęty do pisania oraz wsparcie na każdym etapie pracy.

LITERATURA

- Agelet A, Vallès J 2001. Studies on pharmaceutical ethnobotany in the region of Pallars (Pyrenees, Catalonia, Iberian Peninsula). Part I. General results and new or very rare medicinal plants. *Journal of Ethnopharmacology* 77(1): 57-70
- Bański J 2007. Geografia rolnictwa Polski. PWE, Warszawa
- Barwiński, M. 2004. Podlasie jako pogranicze narodowo-wyznaniowe. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź
- BDC 2007. Leśna bimbrownia wysadzona w powietrze. *Gazeta Wyborcza*. Białystok: 17.10.2007
- Berlin B 1992. Ethnobiological Classification. Principles of Categorization of plants and animals in traditional societies. Princeton University Press, New Jersey
- Burzyńska A, Kamieniecki J 2001. Zioło – trawa – łąka. Kilka uwag w świetle faktów z języka i kultury. In: Dąbrowska A, Kamińska-Szmaj I (ed) 2001. Świat roślin w języku i kulturze. *Język a kultura* 16: 213-223
- Bystrek J, Kłoszewska E, Pirożnikow E 1988. Użytkowanie dziko rosnących roślin przez ludność zamieszkującą okolice Puszczy Knyszyńskiej. *Annales UMCS, Sectio C* 43: 161-172
- Camejo-Rodrigues J, Ascensão L, Bonet MÀ, Vallès J. 2003. An ethnobotanical study of medicinal and aromatic plants in the Natural Park of “Serra de São Mamede” (Portugal). *Journal of Ethnopharmacology* 89: 199-209
- Charyton MA 2010. Szeptuchy – tradycja żywa. Współcześni uzdrowiciele ludowi na Podlasiu. In: Penkala-Gawęcka D (ed) Nie czas chorować? Zdrowie, choroba i leczenie w perspektywie antropologii medycznej, Biblioteka Telgte, Poznań, pp. 119-140
- Czerwiński A (ed) 1995. Puszcza Knyszyńska. Monografia Przyrodnicza. Zespół Parków Krajobrazowych, Supraśl
- Davis A, Wagner JR 2003. Who Knows? On the Importance of Identifying “Experts” When Researching Local Ecological Knowledge. *Human Ecology* 31(3): 463-489
- Della A., Paraskeva-Hadjichambi, D., Hadjichambis A. Ch. 2006. An ethnobotanical survey of wild edible plants of Paphos and Larnaca countryside of Cyprus. *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 2: 34, online, doi:10.1186/1746-4269-2-34
- Dubieli E, Gawroński S, Stachurska A 1998. Relikty dawnych kultur ogrodowych w Magurskim Parku Narodowym. (Relics of past horticulture in the Magura National Park). *Fragmenta Floristica Geobotanica Series Polonica* 5: 101-108

- Dziubiak M 2006. O dawnych odmianach uprawnych jabłoni i ich pochodzeniu. *Rocznik Dendrologiczny* 54: 51-66
- Gaweł A 1993. Tradycyjny wypiek chleba na Sokólszczyźnie. *Białostoczczyzna* 1993(1): 59-69
- Gaweł A. 2009. Zwyczaje, obrzędy i wierzenia agrarne na Białostoczczyźnie od połowy XIX wieku do początku XXI wieku. Księgarnia Akademicka, Kraków
- Gątkiewicz T, Tołwiński J 1995. Gospodarka leśna w Puszczy Knyszyńskiej. In: Czerwiński A (ed) *Puszcza Knyszyńska. Monografia Przyrodnicza. Zespół Parków Krajobrazowych w Supraślu*, Supraśl, pp. 431-446
- Gieysztor A 2006. *Mitologia Słowian*. Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa
- Ghirardini MP, Carli M, del Vecchio N, Rovati A, Cova O, Valigi F, Agnetti G, Macconi M, Adamo D, Traina M, Laudini F, Marcheselli I, Caruso N, Gedda T, Donati F, Marzadro A, Russi P, Spaggiari C, Bianco M, Binda R, Barattieri E, Tognacci A, Girardo M, Vaschetti L, Caprino P, Sesti E, Andreozzi G, Coletto E, Belzer G, Pieroni A 2007. The importance of a taste. A comparative study on wild food plant consumption in twenty-one local communities in Italy. *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 3: 22, [online], doi:10.1186/1746-4269-3-22
- Górecki A, Krzemień K, Skiba S, Zemanek B (ed) 2003. *Przyroda Magurskiego Parku Narodowego. Magurski Park Narodowy, Uniwersytet Jagielloński, Krempna-Kraków*
- Górecki A, Nieszporek K, Ostruszka A, Skolarczyk L, Wójcik, M. 2007. Świadomość ekologiczna młodzieży zamieszkującej okolice wybranych parków narodowych. *Roczniki Bieszczadzkie* 15: 283-302
- Guarrera PM, Lucia LM 2007. Ethnobotanical remarks on Central and Southern Italy. *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 3:23, [online], doi:10.1186/1746-4269-3-23
- Hanelt P (ed) 2001. *Mansfeld's Encyclopedia of Agricultural and Horticultural Crops*. Institute of Plant Genetics and Crop Plant Research, [baza danych online], mansfeld.ipk-gatersleben.de. [Historia Parku, Park Krajobrazowy Puszczy Knyszyńskiej], http://www.pkpk.wrotapodlasia.pl/pl/o_parku/powolanie.html (10.01.2011)
- Hoffman B, Gallaher T 2007. Importance Indices in Ethnobotany. *Ethnobotany Research and Applications* 5: 201-218
- Howard PL 2003. *Women and Plants. Gender Relations in Biodiversity Management and Conservation*. Zed Books, London
- Jankowska B 1999. Sposoby zawiadamiania wsi o śmierci jednego z jej mieszkańców. In: Bohdanowicz J (ed) *Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego*, t. 5. Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław, pp. 57-71
- Janion M 2007. *Niesamowita Słowiańszczyzna*. Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Karwicka T 1973. Zakazy związane z drzewami i motywujące je wierzenia. *Etnografia Polska* 17(1): 131-140
- Klepacki P 2007. Etnobotanika w Polsce – przeszłość i teraźniejszość. *Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki* 16(1-2): 191-245
- Klepacki P 2008. Rośliny ozdobne kapliczek i krzyży Puszczy Knyszyńskiej. In: Zemanek A, Zemanek B (ed) *Przyroda – Nauka – Kultura II. Ogród Botaniczny – Instytut Botaniki UJ*, Kraków, pp. 323-337
- Kłopotowski A 2009. Jak po bimber, to do... muzeum. *Gazeta Wyborcza*, www.gazeta.pl. (3.07.2009)
- Kłoszewska, E. 1995. Użytkowanie dziko rosnących roślin przez ludność wiejską z okolic Puszczy Knyszyńskiej. W: A. Czerwiński, red. *Puszcza Knyszyńska. Monografia przyrodnicza*, Supraśl: Zespół Parków Krajobrazowych, s. 421-430
- Kołodziejczyk, A. 2002. Z dziejów kolonizacji puszczy na Podlasiu w XV-XVI w. W: J. Śliwiński, red. *Szkice z dziejów kolonizacji Podlasia i Grodzieńszczyzny od XIV do XVI w.* Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, s. 29-93
- Kondracki J 2002. *Geografia regionalna Polski*. PWN, Warszawa
- Kowalik A 2004. *Kosmologia dawnych Słowian. Prolegomena do teologii politycznej dawnych Słowian. Nomos*, Kraków
- Kowalski P 2007. *Kultura magiczna. Omen, przesąd, znaczenie*. PWN, Warszawa
- Kujawska M, Łuczaj Ł 2011. Studies of wild plants in communist and post-communist Poland: changes in use and in research methodology In: Pochettino ML, Ladio A, Arenas P (ed) *Tradiciones y Transformaciones en Etnobotánica/ Traditions and Transformations*

- in Ethnobotany. Edición Cyted (Programa Iberoamericano Ciencia y Técnica para el Desarrollo), San Salvador de Jujuy, pp. 545-551
- Lebeda A 2002. Wiedza i wierzenia ludowe. Kłodnicki Z. (red.) Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego 6, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Cieszyn
- Libera Z 1989. Magiczne sposoby pozyskiwania roślin. In: Kuźnicka B (ed) Historia Leków Naturalnych 2, Natura i kultura – współzależności w dziejach lekoznawstwa. Instytut Historii Nauki, Oświaty i Techniki PAN, Warszawa, pp. 154-159
- Libera Z, Paluch A 1993. Lasowiacki zielnik. Biblioteka Publiczna Miasta i Gminy, Kolbuszowa.
- Lozada M, Ladio A, Weigandt M 2006. Cultural Transmission of Ethnobotanical Knowledge in a Rural Community of Northwestern Patagonia, Argentina. *Economic Botany* 60(4): 374–385
- Łaska G 2006. Tendencje dynamiczne zbiorowisk zastępczych w Puszczy Knyszyńskiej Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Białystok-Poznań
- Łuczaj Ł 2008a. Archival data on wild food plants used in Poland in 1948. *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 4:4 [online] doi: 10.1186/1746-4269-4-4
- Łuczaj Ł. 2008b. Dzikie rośliny jadalne używane w okresach niedoboru żywności we wschodniej części Karpat (powiaty: Krosno, Sanok, Lesko, Nadwórna, Kosów i Kołomyja) według ankiety szkolnej z 1934 roku. In: Łuczaj Ł (ed) Dzikie rośliny jadalne – zapomniany potencjał przyrody: materiały z konferencji, Przemyśl-Bolestraszyce, 13 września 2007 r. Arboretum i Zakład Fizjografii, Bolestraszyce, pp. 161-181
- Łuczaj Ł 2008c. Problemy taksonomiczne w polskich badaniach etnobotanicznych. *Lud* 92: 43-64
- Łuczaj Ł 2010a. Plant identification credibility in ethnobotany: a closer look at Polish ethnographic studies. *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 6(1): 36
- Łuczaj Ł 2010b. Zielsko – symbol głodu i wyrafinowania: aherbia i herbofilia w kuchniach różnych narodów. In: Stolična R, Drożdż A (ed) Historie kucenne. Rola i znaczenie pożywienia w kulturze. Uniwersytet Śląski w Katowicach, Cieszyn-Katowice-Brno, pp. 178-187
- Łuczaj Ł 2011a. Changes in Assumption Day Herbal Bouquets in Poland: A Nineteenth Century Study Revisited. *Economic Botany* 65(1): 66-75.
- Łuczaj Ł 2011b. Herbal Bouquets Blessed on Assumption Day in South-Eastern Poland: Freelisting versus photographic inventory. *Ethnobotany Research and Applications* 9: 1-25
- Łuczaj Ł, Szymanski W 2007. Wild vascular plants gathered for consumption in the Polish countryside: a review. *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 3:17 [online], doi: 10.1186/1746-4269-3-17
- Michalik S 2003. Zbiorowiska roślinne. In: Górecki A, Krzemień K, Skiba S, Zemanek B (ed) Przyroda Magurskiego Parku Narodowego. Magurski Park Narodowy, Uniwersytet Jagielloński, Krempna-Kraków, pp. 73-84
- Mirek Z, Piękoś-Mirkowa H, Zając A, Zając M 2002. Flowering plants and pteridophytes of Poland. A checklist. Ser. Biodiversity of Poland. vol. I. W. Szafer Institute of Botany PASC, Kraków.
- Molski, M. 2009. Chemia piękna. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, ss. 419
- Nedelcheva AM, Dogan Y, Guarrera PM 2007. Plants traditionally used to make brooms in several European countries, *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 3:20, doi 10.1186/1746-4269-3-20
- Novellino D 2006. An Account of Basket Weaving and the Use of Fibre Plants in the Mount Aurunci Regional Park (Central Italy). In: Ertug F (ed) Proceedings of the Fourth International Conference of Ethnobotany (ICEB 2005) 21-26 August 2005. Yeditepe University. Zero Prod. Ltd, Istanbul, pp. 317-326
- Obrębska-Starkłowa B 2003. Warunki klimatyczne. In: Górecki A, Krzemień K, Skiba S, Zemanek B (ed) Przyroda Magurskiego Parku Narodowego. Magurski Park Narodowy, Uniwersytet Jagielloński, Krempna-Kraków, pp. 51-62
- Paluch A 1988. Świat roślin w tradycyjnych praktykach leczniczych wsi polskiej. *Acta Universitatis Wratislaviensis*, t. 752. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław
- Paluch A, Libera Z 1990. Perypetie z barwinkiem czyli refleksja nad metodą w etnobotanice. In: Karwicka T (ed) Metodologiczne problemy współczesnych badań nad kulturą i tradycją. Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń, pp. 141-153
- Pardo-de-Santayana M, Tardío J, Blanco E, Carvalho AM, Lastra JJ, San Miguel E, Morales R 2007. Traditional knowledge of wild edible plants used in the northwest of the Iberian Peninsula (Spain

- and Portugal): a comparative study. *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 3:27, doi:10.1186/1746-4269-3-27
- Pawluczuk W 1972. Światopogląd jednostki w warunkach rozpadu społeczności tradycyjnej. PWN, Warszawa
- Pastusiak K 2007. Pogranicze polsko-białorusko-ukraińskie w świetle danych językowych i etnograficznych an podstawie nazw roślin. *Język na Pograniczach* 32. Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa
- Penkala-Gawęcka D 1995. Medycyna ludowa i komplementarna w polskich badaniach etnograficznych. *Lud* 78: 169-192
- Piątkowski W 2008. Lecznictwo niemedyczne w Polsce – tradycja i współczesność. Analiza zjawiska z perspektywy socjologii zdrowia i choroby. Wydawnictwo UMCS, Lublin
- Pirożnikow E 2008. Tradycje użytkowania dziko rosnących roślin leczniczych i pokarmowych wschodniego Podlasia. In: Górniak A, Poskrobko B (ed) *Park Krajobrazowy Puszczy Knyszyńskiej w systemie ochrony przyrody i edukacji środowiskowej. Materiały konferencji "Parki Krajobrazowe w I połowie XXI wieku – edukacja ekologiczna wczoraj i dziś na przykładzie Parku Krajobrazowego Puszczy Knyszyńskiej"*. Fundacja Ekonomistów Środowiska i Zasobów Naturalnych, Białystok, pp. 64-80
- Pirożnikow E 2010. Tradycja użytkowania roślin dziko rosnących na Podlasiu – poszukiwanie smaków, zdrowia i zaspokojenia głodu. In: Stolińska R, Drożdż A (ed) *Historie kuchenne. Rola i znaczenie pożywienia w kulturze*. Uniwersytet Śląski w Katowicach, Cieszyn-Katowice-Brno, pp. 188-200
- Przyboś K 1995. Dzieje Karpat Polskich. W: J. Warszyńska red. *Karpaty Polskie. Przyroda, człowiek i jego działalność*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, s. 147-168
- Przybylska K 2003. Lasy. In: Górecki A, Krzemień K, Skiba S, Zemanek B (ed) *Przyroda Magurskiego Parku Narodowego*. Magurski Park Narodowy, Uniwersytet Jagielloński, Krempna-Kraków, pp. 85-94
- Quinlan M 2005. Considerations for Collecting Freelists in the Field: Examples from Ethnobotany. *Field Methods* 17(3): 219-234
- Reinfuss R 1990. Śladami Łemków, Wydawnictwo PTTK „Kraj”, Warszawa
- Samojlik T 2005. Drzewo wielce użyteczne – historia lipy drobnolistnej (*Tilia cordata*) w Puszczy Białowieskiej. *Rocznik Dendrologiczny* 53: 55-64
- Samojlik T 2006. Najszlachetniejsze drzewo – historia sosny zwyczajnej (*Pinus sylvestris* L.) w Puszczy Białowieskiej do końca XVIII stulecia. *Rocznik Dendrologiczny* 54: 7-27
- Sampliner D, Miller A 2010. Ethnobotany of Horseradish (*Armoracia rusticana*, Brassicaceae) and Its Wild Relatives (*Armoracia* spp.): Reproductive Biology and Local Uses in Their Native Ranges. *Economic Botany* 63(3): 303-313
- Sarwa A 2005. Encyklopedia działkowca. Warszawa, Książka i Wiedza.
- Sągajło-Kaczanowska M 1961. Barwniki używane do kraszenia jajek w XIX i XX w. *Etnografia Polska* 4: 207-233
- Skiba S, Drewnik M, Klimek M 2003. Pokrywa glebowa. In: Górecki A, Krzemień K, Skiba S, Zemanek B (ed) *Przyroda Magurskiego Parku Narodowego*. Magurski Park Narodowy, Uniwersytet Jagielloński, Krempna-Kraków, pp. 31-42
- Smyk K 2009. Choinka w kulturze polskiej. Symbolika drzewka i ozdób. Universitas, Kraków.
- Soja R 2003. Wody. In: Górecki A, Krzemień K, Skiba S, Zemanek B (ed) *Przyroda Magurskiego Parku Narodowego*. Magurski Park Narodowy, Uniwersytet Jagielloński, Krempna-Kraków, pp. 43-50
- Sokołowski AW 1995. Flora roślin naczyniowych Puszczy Knyszyńskiej. In: Czerwiński A (ed) *Puszcza Knyszyńska. Monografia przyrodnicza. Zespół Parków Krajobrazowych, Supraśl*, pp. 99-154
- Sokołowska J 1995a. Pozyskiwanie płodów leśnych i jego wpływ na zasoby przyrodnicze dzisiejszej Puszczy Knyszyńskiej. In: Czerwiński A (ed) *Puszcza Knyszyńska. Monografia przyrodnicza. Zespół Parków Krajobrazowych, Supraśl*, pp. 413-420
- Sokołowska J 1995b. Rozwój osadnictwa a zasięg terytorialny dzisiejszej Puszczy Knyszyńskiej. In: Czerwiński A (ed) *Puszcza Knyszyńska. Monografia przyrodnicza. Zespół Parków Krajobrazowych, Supraśl*, pp. 349-364

- Sosnowska J, Balslev H 2009. American palm ethnomedicine: a meta-analysis. *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 5:43 [online], doi:10.1186/1746-4269-5-43
- Sõukand R, Kalle R, Svanberg I 2010. Uninvited guests: traditional insect repellents in Estonia used against the clothes moth *Tineola bisselliella*, human flea *Pulex irritans* and bedbug *Cimex lectularius*. *Journal of Insect Science* 10(150) [online], insectscience.org/10.150
- Sõukand R, Kalle R 2011. Change in medical plant use in Estonian ethnomedicine: A historical comparison between 1888 and 1994. *Journal of Ethnopharmacology* 135(2):251-260, doi:10.1016/j.jep.2011.02.030
- Szafrński J 2003. Historia utworzenia Magurskiego Parku Narodowego. In: Górecki A, Krzemień K, Skiba S, Zemanek B (ed) *Przyroda Magurskiego Parku Narodowego*. Magurski Park Narodowy, Uniwersytet Jagielloński, Krempna-Kraków, pp. 9-11
- Szot-Radziszewska E 2005. Sekrety ziół: wiedza ludowa, magia, obrzędy, leczenie. Trio, Warszawa.
- Ślaczka A 2003. Budowa geologiczna. In: Górecki A, Krzemień K, Skiba S, Zemanek B (ed) *Przyroda Magurskiego Parku Narodowego*. Magurski Park Narodowy, Uniwersytet Jagielloński, Krempna-Kraków, pp. 13-19
- Tardío J, Pardo-de-Santayana M 2008. Cultural Importance Indices: A Comparative Analysis Based on the Useful Wild Plants of Southern Cantabria (Northern Spain). *Economic Botany* 62(1): 24-39
- Umińska E 1994. Rośliny w wiedzy i wierzeniach ludowych. Konteksty: polska sztuka ludowa, antropologia kultury, etnografia, sztuka 3-4: 100-112
- Valles J, Bonet MÀ, Agelet A 2004. Ethnobotany of *Sambucus nigra* L. in Catalonia (Iberian Peninsula): the Integral Exploitation of a natural resource in Mountain Regions. *Economic Botany* 58(3): 456-469
- West P, Igoe J, Brockington D 2006, Parks and Peoples: The Social Impact of Protected Areas, *Annual Review of Anthropology* 35: 251-277
- Zemanek B 2003. Rośliny i grzyby wielkoowocnikowe. In: Górecki A, Krzemień K, Skiba S, Zemanek B (ed) *Przyroda Magurskiego Parku Narodowego*. Magurski Park Narodowy, Uniwersytet Jagielloński, Krempna-Kraków, pp. 63-72

Tab. 1. Zestawienie liczbowe wyników badań

	Puszcza Knyszyńska	Beskid Niski	Suma
Liczba wsi	38	14	52
Liczba informatorów	137	133	270
Liczba informacji	3689	3431	7121
Średnia liczba informacji od informatora	26,93	25,8	-

Tab. 2. Lista miejscowości objętych badaniami w Puszczy Knyszyńskiej.

Wieś	Liczba informatorów	Liczba informacji	Średnia liczba informacji
Rybniki	12	302	25,2
Czarna Wieś Kościelna	10	229	22,9
Ciasne	9	355	39,4
Wólka Ratowiecka	8	129	16,1
Kołodno	8	224	28,0
Wólka Przedmieście	8	245	30,6
Dąbrówki	7	148	21,1
Kopisk	6	83	13,8
Pierekały	5	111	22,2
Słuczanka	5	170	34,0
Białogorce	5	205	41,0
Kolonia Złotoria	4	87	21,8
Sowlany	4	122	30,5

Oleszkowo	3	22	7,3
Klimki	3	50	16,7
Łaźnie	3	67	22,3
Kundzicze	3	141	47,0
Janowszczyzna	2	20	10,0
Podkamionka	2	24	12,0
Ożynnik	2	29	14,5
Karczmisko	2	30	15,0
Złotoria	2	34	17,0
Ruda Rzeczek	2	36	18,0
Katryńka	2	42	21,0
Przewalanka	2	45	22,5
Woroszyły	2	47	23,5
Chmielnik	2	48	24,0
Glejsk	2	67	33,5
Piłatowszczyzna	2	80	40,0
Zapieczki	2	87	43,5
Kolonia Nietupa	1	7	7,0
Czarna Białostocka	1	17	17,0
Złota Wieś	1	18	18,0
Supraśl	1	26	26,0
Krasne Folwarczne	1	27	27,0
Jałówka	1	35	35,0
Horodniana	1	55	55,0
Waliby Stacja	1	55	55,0

Tab. 3. Lista miejscowości objętych badaniami w Beskidzie Niskim.

Wieś	Liczba informatorów	Liczba informacji	Średnia liczba informacji
Krempna	40	1037	25,9
Myscowa	23	992	43,1
Polany	13	377	29,0
Świątkowa Wielka	13	408	31,4
Grab	8	286	35,8
Świątkowa Mała	7	124	17,7
Kotań	7	223	31,9
Olchowiec	6	107	17,8
Wyszowatka	5	72	14,4
Ożenna	4	134	33,5
Iwla	3	88	29,3
Desznica	2	55	27,5
Chyrowa	1	41	41,0
Huta Polańska	1	88	88,0

Tab. 4. Zestawienie liczby informatorów i podanych przez nich informacji według płci informatorów.

	Płeć	Liczba informatorów	Liczba rekordów	Średnia
Puszcza Knyszyńska	Kobieta	99	2707	27,3
	Mężczyzna	38	812	21,4
Beskid Niski	Kobieta	90	3036	33,7
	Mężczyzna	43	996	23,2

Tab. 5. Wykształcenie informatorów oraz liczba podanych przez nich informacji w Puszczy Knyszyńskiej, uporządkowane rosnąco, wg średniej liczby informacji na osobę.

Wykształcenie	Liczba informatorów	Liczba informacji	Średnia
zawodowe niepełne	1	15	15,0
podstawowe niepełne	14	257	18,4
zawodowe	28	712	25,4
średnie	28	733	26,2
średnie niepełne	1	30	30,0
podstawowe	37	1124	30,4
wyższe	9	287	31,9
wyższe niepełne	1	37	37,0
brak danych	18	324	18,0

Tab. 6. Wykształcenie informatorów oraz liczba podanych przez nich informacji w Beskidzie Niskim, uporządkowane rosnąco, wg średniej liczby informacji na osobę.

Wykształcenie	Liczba osób	Liczba informacji	Średnia
zawodowe	27	658	24,4
średnie	21	561	26,7
podstawowe	53	1459	27,5
brak danych	16	534	33,4
wyższe	12	606	50,5
podstawowe niepełne	4	214	53,5

Tab. 7. Liczba taksonów w badanych terenach.

	PK	BN	Łącznie
Liczba taksonów	252	257	336
W tym taksonów wspólnych	37%	36%	27%
Liczba rodzin	73	80	91
W tym rodzin wspólnych	99%	90%	79%

Tab. 8. Niektóre rośliny używane do celów obrzędowych – głównie jako element służący do ozdabiania (ubioru, koszyczka wielkanocnego, palm itp.).

Nazwa	BN	PK	Suma
<i>Asparagus sp.</i>	73	25	98
<i>Lepidium sativum</i>	2	10	12
<i>Primula sp.</i>	10	1	11
<i>Taxus baccata</i>	18	1	19

Tab. 9. Niektóre rośliny zbierane lub uprawiane na pożywienie.

Nazwa	BN	PK	Suma
<i>Carum carvi</i>	10	1	11
<i>Corylus avellana</i>	34	4	38
<i>Origanum majorana</i>	0	22	22
<i>Rosa sp.</i>	49	5	54

Tab. 10. Wybrane rośliny lecznicze o największych międzyregionalnych różnicach w użytkowaniu.

Nazwa	BN	PK	Suma
<i>Artemisia absinthium</i>	3	51	54
<i>Crataegus sp.</i>	17	1	18
<i>Centaurium erythraea</i>	45	0	45
<i>Euphrasia sp.</i>	13	0	13
<i>Hypericum perforatum</i>	123	39	162
<i>Sambucus nigra</i>	44	10	54
<i>Symphytum officinale</i>	7	0	7
<i>Thymus sp.</i>	47	12	59
<i>Tussilago farfara</i>	20	2	22
<i>Verbascum sp.</i>	7	0	7
<i>Viburnum opulus</i>	39	3	42

Tab. 11. Wybrane rośliny pozyskiwane ze stanu dzikiego, których frekwencje są podobne w obydwu terenach.

Nazwa	BN	PK	Suma
<i>Fragaria vesca</i>	53	52	105
<i>Chamomilla sp.</i>	39	32	71
<i>Rubus idaeus</i>	117	128	245
<i>Rumex acetosa</i>	15	13	28
<i>Tilia sp.</i>	76	74	150

Tab. 12. Liczba informacji i taksonów zanotowanych w kontekście wykorzystania roślin do sporządzania napojów.

	Liczba informacji		Liczba taksonów	
	PK	BN	PK	BN
sok	148	172	20	19
kompot	95	55	25	16
herbata	45	81	12	25
wino	16	36	11	9
nalewka	15	9	9	6
syrop	0	6	0	2

Tab. 13. Najczęściej podawane dolegliwości wraz z liczbą stosowanych taksonów i liczbą zebranych informacji.

	Liczba taksonów		Liczba informacji	
	PK	BN	PK	BN
żołądek	9	21	30	98
przeziębienie	8	16	42	37
kaszel	6	12	27	52

biegunka	5	11	12	26
wątroba	7	5	22	15
rany	6	11	10	15
serce	1	10	1	24
ból gardła	6	6	12	11
oczy	4	5	4	16
ciśnienie	4	6	8	9
włosy	4	3	5	11
ból brzucha	6	6	9	6
grypa	2	8	2	13
skóra	4	8	4	10
gorączka	2	4	2	10
trawienie	4	5	5	6
średnia	4,9	8,6	12,2	22,4

Tab. 14. Lista taksonów uważanych za chronione w Puszczy Knyszyńskiej.

PK Nazwa	Liczba informacji		Status ochrony w Polsce
	Wskazywane chronione	jako	
<i>Pulsatilla sp.</i>	39		ochrona ścisła
<i>Hepatica nobilis</i>	36		ochrona ścisła
<i>Anemone nemorosa</i>	24		nie objęta ochroną
<i>Convallaria majalis</i>	22		ochrona częściowa
<i>Lycopodium sp.</i>	10		ochrona ścisła
<i>Daphne mezereum</i>	9		ochrona ścisła
<i>Crocus scepusiensis</i>	5		ochrona ścisła
<i>Larix decidua</i>	4		nie objęta ochroną
<i>Galanthus nivalis</i>	3		ochrona ścisła
<i>Caltha palustris</i>	3		nie objęta ochroną
<i>Calluna vulgaris</i>	3		nie objęta ochroną
<i>Juniperus communis</i>	2		nie objęta ochroną
<i>Ledum palustre</i>	2		ochrona ścisła

Tab. 15. Lista taksonów uważanych za chronione w Beskidzie Niskim.

Nazwa	Liczba informacji		Status ochrony w Polsce ²²
	Wskazywane jako chronione		
<i>Orchidaceae</i>	32		ochrona ścisła
<i>Carlina acaulis</i>	20		ochrona ścisła
<i>Daphne mezereum</i>	9		ochrona ścisła
<i>Crocus scepusiensis</i>	9		ochrona ścisła
<i>Calluna vulgaris</i>	9		nie objęta ochroną
<i>Taxus baccata</i>	8		ochrona ścisła
<i>Anemone nemorosa</i>	6		nie objęta ochroną
<i>Lycopodium sp.</i>	6		ochrona ścisła
<i>Abies alba</i>	6		nie objęta ochroną
<i>Galanthus nivalis</i>	5		ochrona ścisła
<i>Convallaria majalis</i>	3		ochrona częściowa

²² Stan w okresie przeprowadzania badań.

<i>Juniperus communis</i>	3	nie objęta ochroną
<i>Colchicum autumnale</i>	3	ochrona ścisła
<i>Platanthera bifolia</i>	3	ochrona ścisła
<i>Primula sp.</i>	3	ochrona częściowa

Tab. 16. Najpopularniejsze gatunki święcone w Oktawę Bożego Ciała, wg różnych autorów i niniejszych badań.

BN	PK	Puszcza Knyszyńska	
		Kłoszewska 1988/1995	Gawel 2009
<i>Asarum europaeum</i>	<i>Mentha sp.</i>	<i>Tilia cordata</i>	<i>Sedum acre</i>
<i>Thymus pulegioides</i>	<i>Trifolium repens</i>	<i>Betula pendula</i>	<i>Scleranthus annuus</i>
<i>Fragaria vesca</i>	<i>Chamomilla sp.</i>	<i>Sedum acre</i>	<i>Thymus serpyllum</i>
<i>Alchemilla sp.</i>	<i>Trifolium pratense</i>	<i>Thymus sp.</i>	<i>Menyanthes trifoliata</i>
<i>Hypericum sp.</i>	<i>Sedum acre</i>	<i>Helichrysum arenarium</i>	<i>Mentha x citrata subsp. citrata</i>
<i>Mentha sp.</i>	<i>Artemisia absinthium</i>	<i>Lycopodium clavatum</i>	<i>Chamomilla recutita</i>
<i>Trifolium sp.</i>	<i>Tilia cordata</i>	<i>Trifolium pratense</i>	<i>Trifolium alpestre</i>
<i>Lucanthemum vulgare</i>	<i>Philadelphus coronarius</i>	<i>Verbascum sp.</i>	<i>Alchemilla acutangula</i>

Aneks 1. Lista wszystkich taksonów wraz z liczbą informacji w poszczególnych kategoriach użytkowania: G – gospodarcze, K – kultowe, L – lecznicze, P – pożywienie, W – wiedza

	G		K		L		P		W		SUMA
	BN	PK	BN	PK	BN	PK	BN	PK	BN	PK	
<i>Abies alba</i>	2		66	1	1				7	1	78
<i>Acer sp.</i>				1							1
<i>Achillea millefolium</i>	4	1	10		17	6	2	1			41
<i>Aconitum lasiocarpum</i>									1		1
<i>Aconitum sp.</i>									4		4
<i>Acorus calamus</i>			1	2							3
<i>Aesculus hippocastanum</i>						1				1	2
<i>Aethusa cynapium</i>						1				3	4
<i>Agrimonia eupatoria</i>			1		1						2
<i>Agrostemma githago</i>			1	1							2
<i>Alcea rosea</i>				1							1
<i>Alchemilla sp.</i>			4		1						5
<i>Allium cepa</i>		1	9	53	6		30	95			194
<i>Allium porrum</i>						1	11	32			44
<i>Allium sativum</i>	1		10	1	3	1	19	26			61
<i>Allium schoenoprasum</i>							5	9			14
<i>Allium ursinum</i>	2				1			1			4
<i>Alnus glutinosa</i>		2	2	1		4				3	12
<i>Aloe arborescens</i>					4	4				1	9
<i>Amaranthus sp.</i>	1										1
<i>Anemone nemorosa</i>				9					6	24	39
<i>Anemone ranunculoides</i>										1	1
<i>Anethum graveolens</i>			16				33	58			107
<i>Angelica archangelica</i>								1			1
<i>Anthemis arvensis</i>			1	7							8
<i>Anthyllis vulneraria</i>				2							2

<i>Antirrhinum majus</i>				1						1
<i>Apium graveolens</i> var. <i>rapaceum</i> (Mill.) Gaudin							20	36		56
<i>Arctium</i> sp.			1							1
<i>Arecaceae</i>									1	1
<i>Armeniaca vulgaris</i>							2			2
<i>Armoracia rusticana</i>	1		13		7		3	14	1	39
<i>Aronia melanocarpa</i>			1		1	4	11	25		42
<i>Artemisia abrotanum</i>					1	1				2
<i>Artemisia absinthium</i>	1	12	1	21	1	25				61
<i>Artemisia Dracunculus</i>							1			1
<i>Artemisia</i> sp.			2							2
<i>Asarum europaeum</i>			30						1	31
<i>Asparagus</i> sp.			72	25						97
<i>Aster</i> sp.				1						1
<i>Atriplex hortensis</i>	4									4
<i>Atropa Belladonna</i>									12	14
<i>Avena sativa</i>			10	30	1		3			44
<i>Bellis perennis</i>			4	5						9
<i>Berberis vulgaris</i>							2			2
<i>Beta vulgaris</i> subsp. <i>vulgaris</i> convar. <i>crassa</i> var. <i>conditiva</i> Alef.			4	1			33	49		87
<i>Beta vulgaris</i> subsp. <i>vulgaris</i> convar. <i>crassa</i> var. <i>crassa</i> s.str.		1					1	2		4
<i>Beta vulgaris</i> var. <i>altissima</i> Döll							1	1		2
<i>Betula pendula</i>	15	25	59	29	4	2		1	6	141
<i>Bez nazwy</i>	1	2	56	18	9	1	2		8	102
<i>Borago officinalis</i>					1		1			2
<i>Brassica napus</i> subsp. <i>napobrassica</i> (L.)O.Schwarz	1						4	4		9
<i>Brassica oleracea</i> var. <i>botrytis</i> L.							3	8		11
<i>Brassica oleracea</i> var. <i>capitata</i> L.			2	2	1		23	30		58
<i>Brassica oleracea</i> var. <i>gemmifera</i> Zenk.								1		1
<i>Brassica oleracea</i> var. <i>gongyloides</i> L.							3	2		5
<i>Brassica oleracea</i> var. <i>rubra</i> L.							2	3		5
<i>Brassica pekinensis</i>								1		1
<i>Brassica rapa</i> subsp. <i>rapa</i>							2	5		7
<i>Brugmansia</i> sp.									2	8
<i>Buxus sempervirens</i>			29	22					6	51
<i>Cactaceae</i>									1	4
<i>Calendula officinalis</i>		1	1		5	4				11
<i>Calluna vulgaris</i>	1	1		1					9	16
<i>Caltha palustris</i>			4						1	9
<i>Campanula patula</i>			1							1
<i>Capsicum annuum</i>							2	3		5

<i>Carlina acaulis</i>								20		20
<i>Carum carvi</i>		1		1		8	1			11
<i>Centaurea cyanus</i>		5	6							11
<i>Centaurea mollis</i>				1						1
<i>Centaureum erythraea</i>		3		54		2				59
<i>Cerasus avium</i>						12	5			17
<i>Cerasus vulgaris</i>						13	59			72
<i>Cerasus x gondouini</i>							1			1
<i>Chaenomeles japonica</i>							3			3
<i>Chelidonium maius</i>		1		3	1			1		6
<i>Chenopodium sp.</i>		1				13	11			25
<i>Chrysanthemum sp.</i>		2								2
<i>Cichorium intybus</i>		1								1
<i>Cicuta virosa</i>								1	4	5
<i>Cirsium arvense</i>		2	1						2	5
<i>Citrus limon</i>	1									1
<i>Citrus sinensis</i>		1								1
<i>Claviceps purpurea</i>			1							1
<i>Colchicum autumnale</i>	1							5		6
<i>Conium maculatum</i>									1	1
<i>Convallaria majalis</i>		2			1			5	24	32
<i>Coriandrum sativum</i>							3			3
<i>Coronilla varia</i>		1								1
<i>Corylus avellana</i>	2	17	1	2		13	3			38
<i>Crataegus sp.</i>		1		15	1	6		1		24
<i>Crocus scepusiensis</i>								9	5	14
<i>Cucumis sativus</i>						36	51			87
<i>Cucurbita maxima</i>						3	1			4
<i>Cucurbita pepo</i>						1	14			15
<i>Cucurbita pepo Scallop Group</i>						1	2			3
<i>Cucurbita pepo Vegetable Marrow Group</i>						2	9			11
<i>Cucurbita pepo Zucchini Group</i>						19	23			42
<i>Cuscuta sp.</i>								1		1
<i>Dahlia hybrida</i>		1	2							3
<i>Daphne mezereum</i>								18	25	43
<i>Datura stramonium</i>					1			1	2	4
<i>Daucus carota</i>		15	5		2	42	64			128
<i>Dianthus caryophyllus</i>		1	3							4
<i>Dianthus sp.</i>		1						1		2
<i>Dieffenbachia sp.</i>									10	10
<i>Digitalis purpurea</i>					1			2		3
<i>Drosera sp.</i>								1		1
<i>Elymus repens</i>					1					1
<i>Equisetum arvense</i>			1	5	2	1				9
<i>Equisetum sp.</i>		1		11	2				1	15
<i>Eupatorium cannabinum</i>				1						1
<i>Euphorbia sp.</i>									1	1
<i>Euphrasia sp.</i>	1	1		12						14
<i>Evonymus sp.</i>								1		1
<i>Fagopyrum tataricum</i>						3				3
<i>Fagus sylvatica</i>	2							1	1	4
<i>Ficus elastica</i>									1	1

<i>Ficus</i> sp.									2	1	3
<i>Filipendula ulmaria</i>		1		1	1		1		1		5
<i>Filipendula vulgaris</i>							1				1
<i>Forsythia intermedia</i>			1								1
<i>Fragaria ananassa</i>		1	1				27	16			45
<i>Fragaria vesca</i>			8	1	16		41	62			128
<i>Frangula alnus</i>		1			3	3			1	10	18
<i>Freesia x hybrida</i>			1	4							5
<i>Fuchsia</i> sp.										1	1
<i>Galanthus nivalis</i>			1	3					5	3	12
<i>Gentiana</i> sp.									1		1
<i>Gerbera hybrida</i>			1	2							3
<i>Gladiolus</i> sp.				1							1
<i>Gnaphalium</i> sp.				1							1
<i>Hedera helix</i>			2	1					2	3	8
<i>Helianthus annuus</i>			3	1	1		2	1			8
<i>Helichrysum arenarium</i>				2		6					8
<i>Helichrysum bracteatum</i>			4	1							5
<i>Hepatica nobilis</i>				39					2	36	77
<i>Heracleum sosnovskii</i>									20	3	23
<i>Hibiscus rosa-sinensis</i>									1	4	5
<i>Hierochloë odorata</i>		1						1			2
<i>Hordeum vulgare</i>			1	7							8
<i>Humulus lupulus</i>					1	1					2
<i>Hyacinthus</i> sp.				1							1
<i>Hyoscyamus niger</i>						1				1	2
<i>Hypericum perforatum</i>	5	2	30	5	106	38	7	1			194
<i>Inula helenium</i>									2		2
<i>Juglans regia</i>			10	7	5	2	2			1	27
<i>Juniperus communis</i>	1	3	11		2		3	6	3	3	32
<i>Knautia arvensis</i>			1								1
<i>Kochia scoparia</i>		1									1
<i>Laburnum anagyroides</i>										1	1
<i>Lactuca sativa</i> Butterhead group							18	27			45
<i>Lamium album</i>					3		1				4
<i>Larix decidua</i>	1		3							4	8
<i>Lathyrus tuberosus</i>								1			1
<i>Lavandula angustifolia</i> subsp. <i>officinalis</i> Chaix.		2									2
<i>Ledum palustre</i>		22								3	25
<i>Leontopodium alpinum</i>										1	1
<i>Leonurus cardiaca</i>					1						1
<i>Lepidium sativum</i>			2	10							12
<i>Leucanthemum vulgare</i>			3	1							4
<i>Levisticum officinale</i>	1				2		7	10			20
<i>Lilium martagon</i>									2	1	3
<i>Lilium</i> sp.			1								1
<i>Linum usitatissimum</i>						1					1
<i>Lunaria rediviva</i>									1		1
<i>Lupinus</i> sp.			1								1
<i>Lycopersicon esculentum</i>							3	27			30
<i>Lycopodium clavatum</i>									1		1
<i>Lycopodium</i> sp.				1	1	5			6	10	23
<i>Lysimachia nummularia</i>						1					1

<i>Lythrum salicaria</i>				1					1
<i>Malus domestica</i>	1	40	19	1		35	56	1	153
<i>Malus domestica</i>							50		50
'Antonówka'									
<i>Malus domestica</i>							3		3
'Champion'									
<i>Malus domestica</i>							3		3
'Glogierowka'									
<i>Malus domestica</i> 'Gloster'							4		4
<i>Malus domestica</i>							1		1
'Goldstar'									
<i>Malus domestica</i>							2		2
'Grafsztynek'									
<i>Malus domestica</i>							8		8
'Kosztele'									
<i>Malus domestica</i> 'Lobo'							8		8
<i>Malus domestica</i>							4		4
'Malinówka'									
<i>Malus domestica</i>							3		3
'McIntosh'									
<i>Malus domestica</i>							24		24
'Papierówka'									
<i>Malus domestica</i>							1		1
'Papinka'									
<i>Malus domestica</i> 'Spartan'							1		1
<i>Malus domestica</i> 'Szara Reneta'							3		3
<i>Matricaria chamomilla</i>			3	1	1				5
<i>Matricaria suaveolens</i>	1	6	11	36	23	3	2	2	84
<i>Matteuccia struthiopteris</i>								1	1
<i>Melissa officinalis</i>	1	1		7	6	1	4	1	21
<i>Mentha</i> sp.	5	9	21	29	17	16	14	3	114
<i>Mentha x piperita</i>	2	2	5	25	17	10	14		75
<i>Menyanthes trifoliata</i>					1				1
<i>Monstera deliciosa</i>								1	1
<i>Myosotis</i> sp.			1						1
<i>Myrtus communis</i>		45	26					1	72
<i>Narcissus jonquilla</i>	1		1					1	3
<i>Narcissus poeticus</i>		2							2
<i>Nephrolepis exaltata</i>		30	13					7	60
<i>Nerium oleander</i>								1	1
<i>Nigella sativa</i>						1			1
<i>Ocimum basilicum</i>						3	4		7
<i>Oenothera biennis</i>				1	1				2
<i>Olea europaea</i>				1					1
<i>Orchidaceae</i>								32	32
<i>Origanum majorana</i>							22		22
<i>Origanum vulgare</i>		1				1	4		6
<i>Oxycoccus palustris</i>			1		2		13		16
<i>Padus avium</i>		1						6	7
<i>Paeonia</i> sp.		5	2						7
<i>Panicum miliaceum</i>						1			1
<i>Papaver rhoeas</i>		1							1
<i>Papaver somniferum</i>		2	2			1			5
<i>Papaver</i> sp.		11							11

<i>Pastinaca sativa</i>							2	4			6
<i>Pelargonium graveolens</i>						1				1	2
<i>Petroselinum crispum</i>			3				9				12
<i>Petroselinum crispum</i> convar. <i>radicosum</i> (Alef.) Danert			2				35	67			104
<i>Phaseolus vulgaris</i>							25	45			70
<i>Phaseolus vulgaris</i> 'Jaś'							3	5			8
<i>Philadelphus coronarius</i>			3	7							10
<i>Philodendron</i> sp.									2	1	3
<i>Phlox paniculata</i>			1								1
<i>Phragmites australis</i>			1								1
<i>Phyllitis scolopendrium</i>									1		1
<i>Picea abies</i>	1	3	51	216						1	272
<i>Pimenta dioica</i>								1			1
<i>Pinus cembra</i>									1	1	2
<i>Pinus sylvestris</i>		3	16	13	24	1					57
<i>Pisum sativum</i> subsp. <i>sativum</i> convar. <i>axiphium</i> Alef. emend. C.O. Lehm.							10				10
<i>Pisum sativum</i> subsp. <i>sativum</i> convar. <i>medullare</i> Alef. emend. C.O. Lehm.							5	5			10
<i>Plantago lanceolata</i>					6	4					10
<i>Plantago major</i>					3	2					5
<i>Plantago</i> sp.			1		2						3
<i>Platanthera bifolia</i>									3		3
<i>Plectranthus forsteri</i> 'Marginatus'		1									1
<i>Poaceae</i>			5								5
<i>Polygonum</i> sp.				2	1						3
<i>Populus</i> sp.										1	1
<i>Populus tremula</i>									1	1	2
<i>Potentilla</i> sp.			1		1						2
<i>Primula</i> sp.			5	1	1		1		3		11
<i>Primula veris</i>									1		1
<i>Prunus domestica</i>			1	1	1		27	33			63
<i>Prunus domestica</i> 'Czarnośliwka'								2			2
<i>Prunus domestica</i> 'Mirabelka'							1	25			26
<i>Prunus domestica</i> 'Wodzianka'								2			2
<i>Prunus spinosa</i>	2		2		10		38		1		53
<i>Pulsatilla</i> sp.				3						39	42
<i>Pyrus communis</i>				2			13	14			29
<i>Pyrus communis</i> 'Conference'								3			3
<i>Pyrus communis</i> 'Cytrynówka'								2			2
<i>Pyrus communis</i> 'Favorit'								2			2
<i>Pyrus communis</i> 'Klapsa'								7			7
<i>Pyrus communis</i> 'Lukasówka'								1			1

<i>Quercus robur</i>			1	4	4	4		1		2	16
<i>Quercus</i> sp.				1	1				1		3
<i>Ranunculus</i> sp.				1					2		3
<i>Raphanus sativus</i> Small Radish Group							16	37			53
<i>Raphanus sativus</i> var. <i>niger</i> J. Kern.	1							2			3
<i>Raphanus sativus</i> var. <i>radicula</i>							1	6			7
<i>Rheum rhaponticum</i>							1				1
<i>Ribes nigrum</i>	1				2	1	21	60			85
<i>Ribes rubrum</i>							14	46			60
<i>Ribes</i> sp.				1			12	2			15
<i>Ribes uva-crispa</i>					1		18	18			37
<i>Ricinus communis</i>										1	1
<i>Rosa rugosa</i>							1				1
<i>Rosa</i> sp.	1	1	11	2	15		29	1	1	1	62
<i>Rosmarinus officinalis</i>			1	4				1			6
<i>Rubus idaeus</i>		3	6		21	35	122	140	1		328
<i>Rubus</i> sp.					2		112	15			129
<i>Rudbeckia</i> sp.					1						1
<i>Rumex acetosa</i>							16	13			29
<i>Rumex hydrolapathum</i>						2					2
<i>Rumex</i> sp.					3	2	1				6
<i>Ruta graveolens</i>			2								2
<i>Salix</i> sp.	7	2	33	110	2	1				2	157
<i>Salix x sepulcralis</i>				1							1
<i>Salvia officinalis</i>	1		1	2	9	11	3	4			31
<i>Salvia pratensis</i>					1						1
<i>Salvia verticillata</i>			1								1
<i>Sambucus ebulus</i>					2						2
<i>Sambucus nigra</i>	1		2		23	10	23	5	5		69
<i>Sambucus racemosa</i>									1		1
<i>Schefflera</i> sp.										1	1
<i>Scilla bifolia</i>			2						1		3
<i>Scopolia carniolica</i>									1		1
<i>Scrophularia</i> sp.								1			1
<i>Secale cereale</i>		1	9	24		1	1	1			37
<i>Sedum acre</i>				6							6
<i>Sedum</i> sp.			4	3						1	8
<i>Sinapis</i> sp.								2			2
<i>Solanum tuberosum</i>		1	3				37	11		1	53
<i>Solidago</i> sp.					1						1
<i>Sorbus aucuparia</i>			7	2	1		3	3	1		17
<i>Spinacia oleracea</i>							1				1
<i>Symphytum cordatum</i>									1		1
<i>Symphytum officinale</i>	1		1		5						7
<i>Syringa vulgaris</i>		1		1						1	3
<i>Tanacetum parthenium</i>					2						2
<i>Tanacetum vulgare</i>	7		5	1	2		1		1		17
<i>Taraxacum officinale</i>			1		11	1	1	4	1	2	21
<i>Taxus baccata</i>			5						13	1	19
<i>Telekia speciosa</i>									2		2
<i>Thuja</i> sp.		1		4							5
<i>Thymus</i> sp.	2		21	6	17		8	5			59

<i>Tilia</i> sp.	2	3	3	8	70	59	9	11	1	5	171
<i>Trifolium hybridum</i>				3	1						4
<i>Trifolium pratense</i>			2	12							14
<i>Trifolium repens</i>			1	14							15
<i>Trifolium</i> sp.			8	3							11
<i>Triticale</i>				1							1
<i>Triticum aestivum</i>			9	8			2				19
<i>Tropaeolum majus</i>					1						1
<i>Tussilago farfara</i>			2		15	2	4		1		24
<i>Ulmus</i> sp.									1		1
<i>Urtica dioica</i>	8	3	1	3	23	8	20	9	1	4	80
<i>Vaccinium corymbosum</i>							2	1			3
<i>Vaccinium myrtillus</i>		7	2	3	13	18	63	132	1	1	240
<i>Vaccinium uliginosum</i>								1	1	3	5
<i>Vaccinium vitis-idaea</i>				57		4	1	10		1	73
<i>Valeriana officinalis</i>					1				1		2
<i>Verbascum</i> sp.			3		6						9
<i>Veronica</i> sp.			1								1
<i>Viburnum opulus</i>			16		21	3	6	1	2	1	50
<i>Vicia cracca</i>			2								2
<i>Vicia faba</i>		1					8	4			13
<i>Vinca minor</i>			23	14					1	1	39
<i>Viola</i> sp.				5	2				1	1	9
<i>Viola tricolor</i>					1	1					2
<i>Viscum album</i>			19	55	2	2			1		79
<i>Vitis vinifera</i>							6	7			13
<i>Zea mays</i>					1		1				2
Suma końcowa	95	111	1010	1053	746	366	1312	1830	268	329	7120